

Rezonans SAİB

ISSN (online): 2709-7846

ISSN (print): 2709-7854

ISSN - L: 2709-7846

SOSIOLOGIYA. SOSIAL PSIXOLOGIYA. SIYASƏT
(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS
(Journal of scientific research)

Cild 3
N 4
Bakı -2023

ASOS
indeks

<https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=2550>

<http://www.gias.ge/Home/JournalListDetail/1073>

ARƏN Reyestr №: 4307
ISSN (print): 2709-7846
ISSN (online): 2709-785
ISSN - L: 2709-7846

SOSİOLOGİYA. SOSİAL PSİXOLOGİYA. SİYASƏT
(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS
(Journal of Scientific Research)

Cild 3
№4

Bakı – 2023

Təsisçi:
“REZONANS”
Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi

Baş redaktor:
Səadət MƏMMƏDOVA, sosiologiya elmləri doktoru, dosent

Məsul katib:
Novruz NURİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Sosiologiya və sosial psixologiya üzrə

Südəbə HÜSEYNOVA, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (sahə redaktoru)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Bəhrüz Cabbarov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Eyyub Kərimov**
Sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ersin Müezzinoğlu** (Türkiyə)
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Farzad Qasımzadə** (İran)
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Hüseyn Qaraşov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İlham Məmmədzadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İzzət Rüstəmov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Qızılgül Abbasova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Məcid Mahmud Alilou** (İran)
Hüquq elmləri doktoru, professor **Mayis Əliyev**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Muxtar Yaxyayev** (Rusiya)
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Mübariz Süleymanlı**
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Rafail Həsənov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rəşad Əsgərov**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna İbrahimbəyova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna Qədirova**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Rəna Mirzəzadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Sakit Hüseynov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Tahirə Allahyarova**
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru **Tünzalə Verdiyeva**
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Üzeyir Şəfiyev**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Zarema Akbiyeva** (Rusiya)
Hüquq elmləri doktoru, dosent **Zaur Məmmədov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zeynəddin Şabanov**

Siyasət üzrə

Sevinc ƏLİYeva tarix elmləri doktoru, professor (sahə redaktoru)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ainur Nəgəyeva** (Qazaxıstan)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Adem Sagir** (Türkiyə)
Siyasi elmlər doktoru, professor, **Ali Asker** (Türkiyə)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Almaz İsmayılova** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Tarix elmləri doktoru, professor **Artur Qereviç Dalqatov** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Asem Nəuşabəyeva Hekimoğlu** (Türkiyə)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Can Kakışım** (Türkiyə)
Tarix elmləri doktoru, professor **Christopher Gunn** (ABŞ)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elnur Kəlbizadə**

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elvin Talışinski**
Tarix elmləri doktoru, professor **Eynulla Mədətli**
AMEA-nın müxbir üzvü **Hacıfəxrəddin Səfərli**
Tarix elmləri doktoru, professor **İbrahim Ethem Atnur** (Türkiyə)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **İshak Turan** (Türkiyə)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Kəmalə Ruintən**
Tarix elmləri doktoru, professor **Kemal Çiçek** (Türkiyə)
Tarix elmləri doktoru, professor **Quram Marxulia** (Gürcüstan)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Masaoumeh Daei** (İran)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru **Mehparə Soltanova** (Türkiyə)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Nasirəddin Əlizadə** (İran)
Akademik **Nərgiz Axundova**
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Numan Aruç** (Şimali Makedoniya)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Nurgun Koç** (Türkiyə)
Tarix elmləri doktoru, professor **Okan Yeşilot** (Türkiyə)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Oleq Kupçik** (Ukrayna)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Sübhan Talıblı**
Tarix elmləri doktoru, professor **Yaroslav Pilipçuk** (Ukrayna)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zaur Əliyev**

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
AZ11075, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
A.M.Cümə 19/69, bina 28, mənzil 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
http: // www.sosiologiya-jurnali.az

© Sociology. Social psychology. Politics
© www.sosiologiya-jurnali.az

Founder:
“REZONANS” Sosial Research Community

Editor-in-chief:
Saadat MAMMADOVA, Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor

Executive secretary:
Novruz NURIYEV

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

On Sociology and Social Psychology:

Sudaba HUSEYNOVA, Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor (field editor)

Doctor of philosophy in pedagogy, associate professor **Bahrüz Jabbarov**
Doctor of Philosophy, Professor **Eyyub Karimov**
Doctor of Philosophy in Sociology **Farzad Gasimzadeh** (Iran)
Doctor of Sociology, Professor **Huseyn Garashov**
Doctor of Philosophy, Professor **Ilham Mammadzade**
Doctor of Philosophy, Professor **Izzat Rustamov**
Doctor of Philosophy, Professor **Gizilgul Abbasova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Majid Mahmoud Alilou** (Iran)
Doctor of legal sciences, professor **Mayis Aliyev**
Doctor of Philosophy, Professor **Mukhtar Yakhyayev** (Russia)
Doctor of Philosophy, Professor **Mubariz Süleymanli**
Doctor of Sociology, Professor **Rafail Hasanov**
Doctor of philosophy, associate professor **Rashad Asgarov**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Ibrahimbeyova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Gadirova**
Doctor of philosophy, professor **Rena Mirzazade**
Doctor of Philosophy, Professor **Sakit Huseynov**
Doctor of Philosophy, Professor **Tahira Allahyarova**
Doctor of Philosophy in Pedagogy **Tunzale Verdiyeva**
Doctor of Philosophy in Sociology, Associate Professor **Uzeyir Shafiyev**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Zarema Akbiyeva** (Russia)
Doctor of legal sciences, associate professor **Zaur Mammadov**
Doctor of philosophy, associate professor **Zeynaddin Shabanov**

On Politics:

Sevinj ALIYEVA Doctor of historical sciences, associate professor (field editor)

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ainur Nogayeva** (Kazakhstan)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Adem Sagir** (Turkiye)
Doctor of Political Sciences, Professor, **Ali Asker** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, associate professor **Almaz Ismayilova** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Doctor of historical sciences, Professor **Artur Gerevich Dalgatov** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Asem Naushabayeva** Hekimoglu (Turkiye)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Can Kakışım** (Turkiye)
Professor, Doctor of History **Christopher Gunn** (USA)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Elvin Talishinski**
Doctor of historical sciences, professor **Eynulla Madatli**
Corresponding member of ANAS **Hajifakhraddin Safarli**
Doctor of historical sciences, professor **Ibrahim Ethem Atnur** (Turkiye)

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ishak Turan** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in political sciences, associate professor **Kamala Ruintan**
Doctor of historical sciences, professor **Kemal Çiçek** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Guram Marxulia** (Georgia)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Masaoumeh Daei** (Iran)
Doctor of Philosophy in History **Mehpara Soltanova** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Nasireddin Alizadeh** (Iran)
Academician **Nargiz Akhundova**
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Numan Aruç** (North Macedonia)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Nurgun Koç** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Okan Yeşilot** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Oleg Kupchik** (Ukraine)
Doctor of philosophy in history, associate professor **Subhan Talibli**
Doctor of historical sciences, professor **Yaroslav Pilypchuk** (Ukraine)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Zaur Aliyev**

ADRESS OF THE EDITORIAL BOARD:

**AZ11075, Republic of Azerbaijan,
Baku city, A.M.Juma 19/69, building 28, apartment 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
[http: // www.sosiologiya-jurnali.az](http://www.sosiologiya-jurnali.az)**

© Sociology. Social psychology. Politics
© www.sosiologiya-jurnali.az

MÜNDƏRİCAT
TABLE OF CONTENTS

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

Aydın ABDULLAYEV

Zorakılığa məruz qalan şəxslərin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri: nəzəri yanaşmalar.....6-11

Dilbər İMAMLI

Medianın fəaliyyətində gender bərabərliyi məsələsi.....12-19

Ləman MEHRƏLİYEVƏ

Asosial gənclər və onlarla aparılan sosial-psixoloji işin mahiyyəti.....20-27

Nərmin ƏLİYEVƏ

COVID-19 pandemiyasının yayılması və əhali qruplarına təsiri.....28-32

Nərmin RƏHİMLİ

Qlobal miqyasda əlilliyi olan uşaqlar üçün sosial xidmətlərin cari vəziyyətinə baxış.....33-37

Nuray ADIGÖZƏLOVA

Yaşayış yeri olmayan insanların qarşılaşdıqları fiziki və psixoloji problemlər.....38-42

Röya CAVADOVA

Ailədaxili zorakılığın uşaqlara təsiri.....43-48

Sevinc XUDAVERDİZADƏ

Gender iqtisadiyyatı - fundamental iqtisadi nəzəriyyədə yeni istiqamət.....49-55

Səkinə NURİYEVƏ

Suisidal davranışın mahiyyəti.....56-62

Şəhla KƏRİMOVA

Sosial xidmətlər dövlət sosial sisteminin tərkib hissəsi kimi.....63-67

Zəhra MƏMMƏDLİ

Bullinq prosesində tərəflərin psixoloji xüsusiyyətləri.....68-71

Сямавиль ДЖАБРАИЛОВА

Исследование проблемы агрессивного поведения в юношеском возрасте и его влияние на психическое здоровье человека.....72-76

Фанара ГАДЖИЕВА

Психологическое влияние применения метода активного обучения на мотивацию студентов.....77-79

Ши ЦЗЯНИНЬ

Социально-психологические основы отношений педагога и студента в вузе.....80-84

**Siyasət
Politics**

Səbinə HƏZİYEVA

Zəfərə gedən yol.....86-90

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALAN ŞƏXSLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 15, 2023; accepted for publication: November 17, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Bu məqalədə zorakılığa məruz qalan insanların sosial-psixoloji durumlarının təhlili və bu məsələyə dair yanaşmalar tədqiq edilmişdir. Şiddət göstərən insanların və onların psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif alimlərin və psixoanalitiklərin yanaşmalarında araşdırılmışdır. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, şiddət və zorakılıq halları xarici və daxili amillərin təsiri altında fərqli formalarda təzahür edə bilər. Zorakı şəxsin davranışlarındakı şiddət və zorakılıq faktorunu aradan qaldırmaq üçün onu fərqli situasiyalara motive edərək, davranışlarında olan anomaliyalı aradan qaldırmaq olar. İlk növbədə şiddət və zorakılıq elementləri daşıyan davranışlardan və ona şərait yaradan mühitdən çəkinərək, həmin problemlərin həlli istiqamətində müxtəlif bərpaedici davranışları həyatımıza adaptasiya etməyimiz əsasdır.

Açar sözlər: zorakılıq, sosial, zorakılığa məruz qalmaq, şiddət, sosial-psixoloji rehabilitasiya, qurban

Giriş

Şiddət – başqa bir yol tapmayanların müraciət etdiyi "mən varam" deməyin bir yoludur. Şiddət həyatımızın bütün sahələrində özünü təzahür etdirir: Evdə, məktəbdə, işdə, küçədə və s. yerlərdə. Bəşəriyyət mövcud olduğu müddətcə zorakılıq olmadan həyatımız sanki öz periodik tsilkini tamamlaya bilmir. Digər tərəfdən, zorakılığın daha az olduğu bir dünya bir çox insanın arzusudur və bu istiqamətdə görülən sosial tədbirlərin sayı heç də az deyil. Şiddət "*Bir insanın özü ilə, digər insanlar və qruplarla qarşıdurmada olduğu zaman problem həll etmə, inandırma, barışıq kimi üsullara müraciət etmək əvəzinə; yaralanma, ölüm, psixoloji ziyan, inkişafın ləngiməsi və ya laqeydliklə nəticələnə biləcək qəsdən güc tətbiqinə əsaslanan davranışlara müraciət etmək*" kimi müəyyən edilir.

Şiddət və ya zorakı davranışın mahiyyəti

Şiddət və zorakılıq bir-biri ilə əlaqəli anlayışlardır. Onları aydın sərhədlərlə ayırmaq olduqca çətin görünsə də əslində bu kimi anlayışları daha dərinlən araşdırmaq lazımdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (2002) tərəfindən edilən bir araşdırmada təcavüz şiddətə aid bir termin olaraq qəbul edilmişdir və "*bir insana fiziki zərər verməyə yönəlmiş bir davranış forması*" kimi müəyyənləşdirilmişdir və cinsi təcavüz də bu anlayışa daxil edilmişdir. Eyni araşdırmada sui-istifadə davranışı, döyülmə, cinsi qısnama, irqi ayrıseçkilik və özünü təhdidlər digər zorakılıqla əlaqəli şərtlər kimi qəbul edilir. "Şiddət" və "təcavüz" anlayışları istifadə edildikləri yerdən asılı olaraq öz əhəmiyyətini dəyişə bilər. Onları fərqləndirmək əvəzinə, nəzəriyyəçilərin istifadə etdiyi formatda təqdim olunması məqbul sayılır.

Problemə nəzəri yanaşmalar

Zorakılıq və zorakılığa məruz qalan şəxslərin sosial-psixoloji vəziyyətinin araşdırılması ilə davamlı məşğul olmuş alimlərin yanaşmaları ilə tanış olaraq onları təhlil edək. Buna misal olaraq, Amerikalı tanınmış psixoanalitik E.Frommun "dağıdıcılıq və təcavüz", K.Lorenz və D.Vinnikottun

*Azərbaycan Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
e-mail: abdullayevvaydin@gmail.com

"təcavüz anlayışı", Z.Freydin "ölüm instinktinin xarici təzahürü" və Graunun "içimizdəki qərib" konsepsiyaları və bu istiqamətdəki tədqiqatları problemin aydınlaşdırılması ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s.18].

Bir çox tanınmış psixoloq nəzəriyyəçiləri zorakılığın psixoloji mənşəyi ilə bağlı bildirirlər ki, zorakılıq xarici təsirlərin nəticəsi kimi təzahür edir və təminatlı fərziyyəsi təcavüzün qarşısının alınması ilə bağlı ilk addımlardandır.

İlk olaraq, bihevizm nəzəriyyəsinə (davranış reaksiyasına) əsaslanan alimlərin fikirlərinə nəzər salaq. Onlar bildirirlər ki, zorakı davranışın psixoloji aspektinə gəldikdə, davranışçılar izahatları kifayət qədər inandırıcı deyil. İnsan davranışının öyrənmənin məhsulu olduğunu söyləyən tədqiqatçılar adektiv davranış stimulu və reaksiya arasındakı şərtlə izah edirlər, daxili prosesləri ölçülməz və obyektiv olmadığına görə rədd edirlər. Bihevizm nəzəriyyəsinə görə, yalnız ətraf mühitin təsiri insanı formalaşdırır, fitri meylləri deyil. Şiddət də vərdiş edilmiş bir davranışdır. Amerikalı psixoloq B.F.Skinnerə görə, məqsədlərin, niyyətlərin, hədəflərin və ya ereksiyaların insan davranışını idarə etdiyini düşünmək, əslində davranışa elmi olmayan və faydasız bir şəkildə baxmaq deməkdir. B.F.Skinnerin psixoloji yanaşması davranış mühəndisliyi elmidir, bu elmin məqsədi istədiyiniz davranış yaratmaq üçün lazım olan düzgün təmayülləri və izahı tapmaqdır. Neobehaviorizm (yeni davranışçılığa) görə insan nəzəriyyəsi olmadığı üçün davranışla məşğul olan tədqiqatçı insanı deyil, yalnız davranış görə bilər. Bu da öz növbəsində B.F.Skinnerin şiddətin psixoloji mənşəyini izah etməyə çalışmadığını göstərir. Onun üçün davranış, məruz qalmanın nəticəsi olan bir reaksiyadır. Yeni davranışçılara görə, insan həmişə öz maraqlarının tələb etdiyi kimi davranır; bunu öz maraqlarına cavab verdiyi üçün edir, baxmayaraq ki, insanın davranışına şiddət də daxildir [6, s.13].

Təcavüzlə bağlı məlum nəzəriyələrdən biri irqi münasibətlərin araşdırmaçısı amerikalı tədqiqatçı J.Dollard və həmkarları tərəfindən irəli sürülən təcavüz nəzəriyyəsidir. J.Dollard bildirir ki, Çəkindirici-təcavüz nəzəriyyəsinə görə, təcavüz daxili bir motiv deyil. Bu, insanı çəkindirmək nəticəsində yaranan aqressiv davranışa sövq edən motivdir. Bir insanın məqsədyönlü davranış çəkindirici-təcavüz nəzəriyyəsinə uyğun olaraq bilindikdə, aqressiv bir motiv yaranır. Bu aqressiv motiv müraciət etdiyi şəxsə "zərər verməyə yönəlmiş" davranışlara sövq edir [7, s. 31]. Bu baxımdan, saxlanılan təcavüz prezumpsiyası bihevizmə bənzəyir, çünki hər ikisi xarici təsir amillərinin təsirindən bəhs edir.

Bu yanaşmaya fikir bildirsək belə bir nəticə ortaya çıxır ki, əslində bir insanın böyüməsi prosesində yaxın ətrafından olan insanlar onun bir çox hərəkətlərinə maneə yaradırlar. Təhlükə zəngləri, insanın ətraf mühitə uyğunlaşma prosesi insanı istəklərindən xəbərsiz olan və yalnız onlardan gözlənilənləri edən bir insana çevirdikdə çalmağa başlayır. Çünki bir yetkin insan bir anda boğmağa çalışdığı subyektiv ehtiyaclarının təzyiqini hiss etməyə başlayır. Yetkinlik dövründə valideynlərinin onun istəklərini və ehtiyaclarını boğması, xarici təsir amillərindən çox onun, öz içindədir. Yəni böyümə prosesində fərd onun üçün maneələr yaradan yaxın ətrafının fikirlərini mənimsəmişdir və özünə bu istiqamətdə yollar axtarmağa çalışır. Valideynlər düşünür ki, şəxs yetkinlik dövründə fərd kimi azad ola bilməz. Tez-tez ətrafımızda olan insanlardan "əsəbiləşirəm, amma niyə bilmirəm", "darıxıram, amma nə istədiyimi bilmirəm", "ən kiçik şeylərə belə əsəbiləşirəm" dediklərini eşidirik. Bu vəziyyət ümumiyyətlə insanın yaşamaq istəyən tərəfini boğmasının nəticəsidir ki, bu kimi sözlərdə ifadə edilir.

Göründüyü kimi bir insan yetkinlik yaşına çatdıqda, həyatı üçün ən böyük maneə özü ola bilər. Oturaq düşüncə sistemi, həyata baxış yoxdursa insan bu nöqtəyi-nəzərini araşdırana qədər mövcud vəziyyət insanın öz mahiyyətini tapmasına və reallaşdırmasına mane olacaq. Koqnitiv yanaşma insan davranışının belə bir şərhini təqdim edir [1, s. 9]. Bekə görə, *"İnsanların həyatı onları özləri və dünya haqqında fərziyyələr irəli sürməyə məcbur edir. Bir insanın həyatı nəticəsində əldə etdiyi bəzi fərziyyələr bəzən çox ifratdır; Dəyişməyə davamlıdır, bu da onların sərt və ya qeyri-funksional xüsusiyyətlərə malik ola bilməsinə şərait yaradır"* [2, s.12-15].

Əslinə qalarsa, bu davranışlardan bəziləri gündəlik həyatda bir insanın özünə və ya ətrafına qarşı şiddət tətbiq etdiyi zaman müşahidə edilə bilər. Təcavüzün instinktiv bir davranış olduğunu,

yəni doğuşdan insana xas olan bir xüsusiyyət olduğunu iddia edən nəzəriyyəçilərin fikirləri "instinktlər" haqqında şərh verən alimlərin yanaşmalarında tədqiq edək. İnstinktlər haqqında *Konrad Lorentz, Ziqmund Freyd və Donald Vuds Vinnikott* müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. K.Lorentzi Z.Freyd və D.V.Vinnikottun fikirlərindən ayrı tutaraq dəyərləndirək.

Z.Freyd və D.V.Vinnikott K.Lorentzdən fərqli olaraq, psixoanalitik idilər və psixikanın təhlilinə əsaslanan yanaşma ilə insanda dağıdıcı meylləri izləyirdilər. K.Lorentzin insan təcavüzünə dair bir müddəası olsa da, əsas tədqiqatları heyvan davranışına yönəlmişdir. Lorentz deyir ki, insan təcavüzü davamlı bir enerji mənbəyi tərəfindən bəslənən bir instinktdir və mütləq xarici stimullara cavabın nəticəsi deyil. Lorentz, instinktiv hərəkətə xas olan enerjinin bu davranış nümunəsi ilə əlaqəli sinir mərkəzlərində davamlı olaraq yığıldığını iddia edir; kifayət qədər enerji yığılmışsa, stimol olmasa da, bir dalğalanma ehtimalı var. Bir sözlə desək, Lorentzə görə, *"təcavüz əslində xarici stimullara reaksiya deyil, əksinə xarici impulsların yetərli olub - olmamasından asılı olmayaraq özünü azad etməyə və ifadəsini tapmağa çalışan bir insana xas olan həyəcəndir"* [2, s. 40]. Lorentz qeyd edir ki, *"təcavüzün tərifində xaricdə nə baş verdiyinin əhəmiyyəti yoxdur, vacib olan daxildə nə qədər enerji yığılmasıdır"*. Yığılmış enerji heç bir xarici stimol olmadan bir anda təcavüz kimi xaricə proqnozlaşdırılır. Lorentz kimi etnoloqların araşdırmaları çox maraqlıdır. Bir çox növün müəyyən stimullara instinktiv reaksiya verdiyini və bir çox instinktiv motivlərin olduğunu göstərir. Ancaq insanlar haqqında məlumat vermir. İnsan tədqiqatları ümumiyyətlə bütün lazımi yoxlamalar olmadan aparılır və hələ yekun nəticəyə gətirib çıxaran təcrübələr yoxdur. Təkamül miqyasına aid olan heyvanlar arasında, təcavüzkar davranışları daha az təsadüf edilən heyvanlar arasında instinkt mühüm rol oynayır, lakin siz mənəvi pillələrlə qalxdıqca instinkt öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır.

Təbii ki, Lorentsin ən böyük tənqidi təcavüz məfumunu sadə bir impuls kimi qəbul etməsi və sosial quruluşa məhəl qoymamasıdır [7, s. 87]. Ziqmund Freyd bildirir ki, *"psixoanalitik nöqteyi-nəzərdən insan iki fitri meyllə doğulur:*

- *Həyat instinkti;*
- *Ölüm instinkti.*

Həyat instinkti insanın həyat həvəsini əks etdirir və cinsi instinktləri əhatə edir. Ölüm instinkti insanda dağıdıcı meylləri əhatə edir. Psixoanalitik baxışa görə, hər bir canlının məqsədi orijinal (qeyri-üzvi) vəziyyətinə qayıtmaq kimi dağıdıcı instinktləri var. Libidonun vəzifəsi bu instinktin dağıdıcı elementlərini bədənə xaricinə yönəltməkdir. Bunun əsas yollarından biri məhv olmaq istəyini bədənə kənar obyektlərə yönəltməkdir" [5, s. 26]. Sadə dillə desək, Freydə görə, təcavüz insanın özündən başqa bir insana və ya obyektlərə qarşı yönəlmiş ölüm instinktidir. Psixoanalitik nəzəriyyə anomol davranışın inkişafını sadəcə aşağıdakı kimi izah edir: təbii istək və meylləri 0 ilə 6 yaş arasında gizlədilən və cəzalandırılan bir insan, yeniyetməlik dövründə eyni münasibətlərlə qarşılaşır və təbii motivlərini (həyat instinkti və ölüm instinkti) cəmiyyət üçün məqbul yollarla istifadə edir (məsələn, rəssam, polis, əsgər, qəssab, boksçu olmaq). İnsan məmnuniyyət hissini əldə edə bilmirsə, anomol davranışı inkişaf etdirir. Bu mərhələdə insan davranışının psixoanalitik nəzəriyyəsinin vacib izahlarından biri olan müdafiə mexanizmlərinin nəzərdən keçirilməsi onun zorakılığa yanaşmasını daha yaxşı işıqlandırardı. Müdafiə mexanizmləri, həddindən artıq istifadə edilmədikdə və cəmiyyətin qəbul edə biləcəyi davranışlarla nəticələnərsə, insanın uyğunlaşmasına kömək edən davranışlara çevrilir. Misal olaraq deyə bilərik ki, yüksəlmə mexanizmi vasitəsi ilə insanlar cəmiyyət üçün məqbul bir şəkildə basdırdıqları ibtidai xarakterli istək və meyllərini ifadə edirlər. Bu bir sənətkarın təbiət prosesini kağıza köçürərək bu prosesi "öldürməsi" kimidir.

Bəzən zorakılığa məruz qalan şəxslər bildirirlər ki, zorakılığa məruz qalsalar belə davamlı olaraq qarşı tərəfə yenidən inanır və onlara şans verərək, güzəşt edirlər. Əslində bu kimi problemlərin yenidən təkraralanmayacağına və hər şeyin qaydasına düşəcəyinə dəfələrlə etimad edirlər. Bu, isə bizim ən çox nəzər salmalı olduğumuz "güzəşt mexanizmi" haqqında olan fikirləri tədqiq etməmizə səbəb olur. Psixoanalitik baxımdan kompromis mexanizmi qeyri-adekvatlıq hissində qarşı hazırlanmış bir mexanizmdir. Güzəştli reaksiyalar həmişə müsbət və faydalı olmur.

Özünü sevilməyən və arzuolunmaz hesab edən bir uşaq digər uşaqları qorxutmaqla çatışmazlıqlarını aradan qaldıra, ən az bunun belə olduğuna özünü inandırma bilər, etibarsızlıq hissi keçirən digəri isə bütün davranışlarını başqalarının diqqətini və razılığını qazanmağa yönəldə bilər. Z.Freyd isə nəzəriyyənin güzəştə getmə mexanizmini ölçməsində şiddətin yalnız hiss olaraq doymadığı təqdirdə təhlükəli ola biləcək fitri bir davranış olmadığını göstərir; sevgi və təsdiq ehtiyacı qarşılanmayan uşaqların müraciət etdiyi davranış, yəni şiddət yaradan sosial proseslər kimi də qəbul edilə biləcəyini qeyd edir [4, s. 59]. Psixanalitik nəzəriyyəyə görə, insanların qeyri-adekvatlıq hissələrinə güzəştli reaksiyalarından biri başqalarına qarşı şiddət tətbiq etmək ola bilər. Beləliklə, qeyri-adekvatlıq hissi ilə şiddət və zorakılıq arasında bir əlaqə olduğu qeyd olunur.

Psixanalitik baxımdan D.V.Vinnikott təcavüzü təhlil edənlərdən biridir. Donald Vuds Vinnikott: *"Əgər cəmiyyət təhlükə altındadırsa, bu, insan təcavüzündən deyil, fərdlərdə şəxsi təcavüzün gizlədilməsindən irəli gəlir"*. Təcavüzə yanaşmasını bu sözlərlə qısaca təsvir edən Vinnikott, təcavüzün doğuşdan və ya şəxsiyyətin integrasiyasına qədər mövcud olduğunu bildirən instinktiv cazibə perspektivini də bölüşür. Onun sözlərinə görə, *"körpə ana bətnində təcavüz edir; buradan çıxmaq üçün təcavüz vurdugunu deyə bilmərik. Bir neçə həftəlik bir körpə əllərini təcavüz edir və buradan onun vurmaq istədiyi qənaətinə gələ bilmərik. Uşaq məmə ucunu diş ətləri ilə çeynəyir; buradan məhv etmək və ya zərər vermək üçün nəzərdə tutulduğu qənaətinə gələ bilmərik. Təcavüz fəaliyyətlə demək olar ki, eyni mahiyyətə malikdir; qismən-funksiya ilə əlaqələndirilir"* [8, s. 5]. Vinnikott (1950) təcavüzün inkişafını üç mərhələdə araşdırmışdır:

- **İlkin mərhələ (integrasiyadan əvvəl məqsəd / narahatlıq yoxdur):** Uşaq bu mərhələdə həyəcan zamanı zərər verdiyini (ana və ya onu əvəz edən biri) və həyəcan arasındakı şiddət zamanı qiymətləndirdiyi şeyin olduğunu başa düşə bilmir. Buradakı hiss - hücum sevginin bir hissəsidir. Təcavüzkarlıq emosional inkişafın bu mərhələsində itirilsə, sevmək qabiliyyəti, yəni obyektlərlə əlaqə qurma qabiliyyəti də müəyyən dərəcədə itirilir.

- **Aralıq mərhələ (integrasiya / narahatlıqla idarə olunan məqsəd / günah):** bir insanın özünə inamı, Ana fiqurunun şəxsiyyətini dərk edəcək qədər inkişaf etmişdir və son dərəcə əhəmiyyətli bir nəticə olaraq, impulsiv təcrübələrinin nəticələri ilə əlaqədar narahatlıq keçirirlər. Bundan sonra təcavüzün bir hissəsi klinik olaraq kədər və ya günahkarlıq hissələrində və ya fiziki ekvivalentdə özünü göstərir. Günahkarlıq hissi, uşağın sevdininə zərər verdiyini hiss etməsi ilə əlaqədardır. Təcavüzün çox hissəsi sosial funksiyalara çevrilir və bu formada özünü göstərir. Sosial fəaliyyətin məmnunluq gətirməsi üçün o, təcavüzlə əlaqəli şəxsi günahkarlıq hissəsinə əsaslanmalıdır.

- **Şəxsiyyətin vahidlik mərhələsi (şəxsiyyətlərarası münasibətlər üçbucaqlı münasibət vəziyyətləri / münaqişə / şüurlu və şüursuz):** bu mərhələdə çəkinmə qəzəbə (dekomünizasiya) səbəb olur. Məhrumiyyət hissi yaradan obyektlərə qarşı günahsız aqressiv çağırışlar və günahkarlığa səbəb olan yaxşı obyektlərə qarşı aqressiv çağırışlar var. Bu zaman günahdan yayınır, sevgi və nifrətin ayrıldığı bir müdafiə mexanizmi yaradır. Cisimlərin bu formada yaxşı və pisə bölünməsi baş verərsə, günahkarlıq azalır; öz növbəsində, sevgi təcavüzün qiymətli komponentinin bir hissəsini itirir, nifrət isə daha dağıdıcı bir xarakter alır.

Belə nəticəyə gəlirik ki, uşaq yalnız şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə giriş və çıxışı fiziki olaraq qəbul etmir; psixoloji olaraq da qəbul edir, ona məna verir; yaxşı bir həyat özünə inamı və həyat eşqini gücləndirir, qəzəbli hücumlar onu pis və ya dağıdıcı duyğularla doldurur. Bu hissələr, özünəinam və həyatda özünüreallaşdırma aşılamaq yaxşılaşdırma qarşısında daxili bir təhlükə yaradır.

Son illərdə aktual xəbərlərə və regionda yaşanan hadisələrə nəzər saldıığımız zaman onu görürük ki, sosial problemlərin müzakirəsində tez-tez "biz-onlar", "biz-başqaları", "bizim kimi", "bizə bənzəməyənlər" kimi təriflərdən istifadə edilmişdir. Bir nəfərin rifahının artırılması və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinin səbəbi digərinin sonluğuna çevrilir. Yuxarıda qeyd olunan yanaşmaların əsasında ailə, uşaq və valideyn faktorları arasında tərbiyə və davranışın önəmli olduğuna bir daha şahid oluruq. Bir yeniyetmə və ya gəncin formalaşması üçün həm daxili, həm də xarici amillər yetərli qədər təsiredici bir məhfumdur. Ailə institutunun formalaşmasından yeniyetmənin tam şəxsiyyət kimi özünüidentifikasiya etməsinə qədər valideynlər və ətraf mühitin mənfi və müsbət hadisələrdə aktorlar ola biləcəyi danılmazdır.

Cəmiyyətdə sosiallaşmaq və mövqenin yaradılması üçün bir çox yanaşmaları nəzərdən keçirə bilərik. Bunlardan biri də "Sosial kimlik nəzəriyyəsi"dir. Nəzəriyyə əsasən özlərini bir qrupun üzvü və ya rəhbəri elan edən insanların şiddətə zəmin yaratması fikrini müdafiə edir. Sosial kimlik nəzəriyyəsində göstərilir ki, insanın dünyanı qara və ağ rəngdə "biz" və "onlar"a bölmək meyli o qədər güclüdür ki, elmi ictimaiyyət də bunun bioloji zərurət olub-olmadığını illərdir mübahisə edir. "Sosial kimlik nəzəriyyəsi"ni 1970-ci illərdə Tayfel və Turner irəli sürmüşdülər. Onların fikrincə, insanlar digər qruplara qarşı qərəz inkişaf etdirərkən müəyyən qruplara qoşularaq öz hörmətlərini qorumağa çalışırlar. Nəzəriyyənin 3 əsas prinsipi:

- Qruplaşdırma;
- İdentifikasiya;
- Sosial müqayisədir [6, s.11].

Qruplaşdırma deyərkən din, irq, mədəniyyət və dil kimi sosial quruluş elementləri və göz rəngi və boy kimi sırf fiziki xüsusiyyətlər əsasında reallaşan irqi, milli və s. qruplaşma nəzərdə tutula bilər. Məsələn, fanatik bir futbol komandası, azarkeşinin qazandığı hər matçı öz uğuru kimi qəbul edə bilər. Son olaraq əsas fikir sosial müqayisədir. Qruplar özlərini digər qruplarla müqayisə etdikdə, özlərinə inamlarını artıraraq müsbət keyfiyyətlərini vurğulayan sahələrə diqqət yetirirlər. Digər tərəfdən, aşağı sosial statuslarla dekomunikasiyası olan qruplar öz aralarında və daha yüksək sosial statusu olan qruplarla aralarındakı boşluğu əhəmiyyətsiz hesab edirlər. Bu qruplaşmaları nifrət, mübahisə və müharibə yolunda ilk addımlar adlandırmaq olar. "Biz" və "onlar" arasındakı fərqdən danışarkən, bu nəzəriyyə qərəzlərin meydana gəlməsini müxtəlif sosial münasibətlərdə şəxsiyyətlər arasında "qərəzli" qavrayışın inkişafı ilə əlaqələndirir.

Ümumi nəzəriyyələrdən belə bir şərh edə bilərik ki, sanki, insanlar doğuşdan gətirdikləri xüsusiyyətlərdə və əsas fizioloji ehtiyaclarının necə ödənilməsində əhəmiyyətli bir fərq olmadığı təqdirdə, onlara necə münasibət göstərildiklərinin məhsuludur. Bu nəzəri biliklərin və gündəlik həyatın nəticələrinin cəmiyyətin təhsil sistemində, müəllimlərdə, vizual və eşitmə ünsiyyət vasitələrində əks oluna biləcəyi təqdirdə şiddətin sosial təhlükə yaratmayacağına inanılır. Əslinə qalarsa sosial-psixoloji olaraq verilən bu tədqiqat nümunələri və yanaşmalar nə qədər şəxəli və fərqli olsa da şiddət və dekomunikasiya sayılan addiktiv hərəkətlər, özünüqoruma və təminatmə anlayışları şiddətə aparan yollardan biridir.

Nəticə

Tədqiqatda şiddət və təcavüzün bir-biri ilə əlaqəli anlayışları müzakirə olunmuş, məşhur psixoanaliz nəzəriyyəçilərinin təklif etdiyi müxtəlif nəzəriyyələr araşdırılmışdır. B.F.Skinner kimi biheviyristlərin və ya davranışçıların bütün insan davranışlarının öyrənmənin və ya təlimlənmənin məhsulu olduğunu və ətraf mühitdən təsirləndiyini iddia edən yanaşmaları mövcuddur. Bu, təcavüzün ümitsizliyə və xarici amillərə reaksiya olaraq meydana gəldiyini irəli sürən təcavüz fərziyyəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Müzakirə daha sonra instinktiv davranış kimi təcavüz nəzəriyyələrinə keçir. Konrad Lorentzsin təcavüzün davamlı bir enerji mənbəyi tərəfindən bəslənən, bir insanın daxilində yığılmış və potensial olaraq xarici stimula olmadan özünü göstərən bir instinkt olduğunu vurğulanır. Bununla birlikdə, Lorentzin sosial quruluşlara nəzarətini qeyd edən tənqidlər səsləndirilir. Anomal davranışın inkişafının təbii istəklərin və meyllərin erkən inkişaf mərhələsində basdırılması ilə əlaqəli olduğu və fitri motivlərin cəmiyyət üçün məqbul yollarla istifadəsinə səbəb olduğu irəli sürülür. Kompromis mexanizmi qeyri-adekvatlıq hissinə qarşı mübarizə vasitəsi kimi müzakirə olunur. Ümumiyyətlə, biheviyizm və psixoanaliz baxımından da daxil olmaqla şiddət və təcavüzün mənşəyi ilə bağlı müxtəlif psixoloji nəzəriyyələrin hərtərəfli icmalı verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bandura A. Aggression: a Social Learning Analysis. N.J. Prentice Hall. 1973, 390 p.
2. Beck, A. T. Cognitive therapy and the emotional disorders. International Universities Press, 1976, 366 p.
3. Fromm E. İnsan dağıdıcılığının mənşəyi Mən. (tərcümə. Alpagut, Ş.). İstanbul. Payel Nəşriyyatı. İnsan dağıdıcılığının anatomiyası. 1993, 192 s.

4. Fromm E. Ümid inqilabı. (Tərcümə. Qardaşoğlu Ş.). İstanbul. Payel Nəşriyyatı. Ümid inqilabı-insanlaşmış texnologiyaya doğru. 1995, 243 s.
5. Fromm E. Yaşamaq sənəti. (Tərcümə. Rafinan, A.) bütün əsərləri: 5. İstanbul. "Aritan" Nəşriyyatı. Biz hələ də sənət azadlığı uğrunda mübarizə aparırıq. 1995, 233 s.
6. Gec Rick. Psixoanaliz və onun nəticələri. İstanbul. Remzi kitab mağazası. 1993, 324 s.
7. Teber S. Siyasi psixologiyaya dair qeydlər. Ankara. Dek Nəşriyyat. 1990, 129 s.
8. Vinnikott D.U. Təcavüz və onun emosional inkişafı əlaqəsi. (Tərcümə: Günü gördü. E., N.). Pediatriyadan psixoanalizə qədər. Kollektiv kompozisiyalar. 1992. Nyu-York Brunner / Ed. 1950, 354 s.

Aydin ABDULLAYEV

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS EXPOSED TO VIOLENCE: THEORETICAL APPROACHES

Summary

This article examines the socio-psychological analysis of people who have been subjected to violence and approaches to it. The psychological aspects of people who commit violence and theirs have been investigated in the approaches of various scientists and psychoanalysts. Studies have established that the concepts of violence and violence can manifest themselves in different forms, subject to the influence of external and internal factors. But without changing the factor of his violence and violence, it motivates a person to false quotes and becomes the cause of anomalies in his behavior. For this reason, it is fundamental that we adapt various restorative behaviors to our lives in order to solve those problems, avoiding behaviors that carry elements of violence and violence and the environment that creates them.

Keywords: *violence, social, exposure to violence, violence, socio-psychological rehabilitation, victim*

Айдын АБДУЛЛАЕВ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЦ, ПОДВЕРЖЕННЫХ НАСИЛИЮ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Резюме

В этой статье рассматривается социально-психологический анализ людей, подвергшихся насилию, и подходы к нему. Люди, совершающие насилие, и их психологические аспекты были исследованы в подходах различных ученых и психоаналитиков. При проведении исследований было установлено, что понятия насилия и насилия могут проявляться в разных формах, подвергаясь влиянию внешних и внутренних факторов. Но это становится причиной аномалий в их поведении, мотивируя человека на разные цитаты, не меняя фактора того, что это насилие и насилие. По этой причине, избегая поведения, несущего в себе элементы насилия и насилия, а также окружающей среды, которая его создает, важно, чтобы мы адаптировали различные восстановительные модели поведения к нашей жизни в направлении решения этих проблем.

Ключевые слова: *насилие, социальное, подверженность насилию, насилие, социально-психологическая реабилитация, жертва*

Rəyçi: siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zaur Əliyev

MEDİANIN FƏALİYYƏTİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ MƏSƏLƏSİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 5 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 1, 2023; accepted for publication: November 5, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Medianın nəzəri əsasları gender bərabərliyi məsələsi, cinsi müxtəlifliyin qəbul edilməsi və bərabər fürsətlərin yaradılması ilə bağlıdır. Bu, jurnalistika, mətbuat, televiziya, radio və digər media qurumları üçün önəmli bir məsələdir. Cinsi bərabərliyin qorunması və təmin edilməsi, medianın nəzəri əsaslarının əsas vəzifəsidir. Bu, cins fərqliliklərinə və diskriminasiyaya qarşı mübarizənin bir hissəsidir. Gender bərabərliyi məsələsi, medianın fəaliyyətində bir sıra həlləri tələb edir. Onlar arasında cinsi bərabərlik prinsiplərinin tətbiqi, ayrı-seçkiliklərin qarşısının alınması, qadınlar və kişilərə eyni fürsətlərin verilməsi, cinsi stereotiplərin qarşısının alınması və digər məsələlər yer alır. Medianın nəzəri əsasları cəmiyyətin cinsi bərabərliyə, insan haqlarına və sosial təhlükəsizliyə son dərəcə ehtiyacı olduğunu da vurğulayır. Qadın və kişi cinsi bərabərliyini təmin etmək medianın əsas məqsədi olmalıdır.

Açar sözlər: *gender bərabərliyi, kişi, qadın, cins fərqlilikləri.*

Giriş

Media, insanların yaşadığı dünyanın bir əksidir. Buna görə də media cəmiyyətdə mövcud olan bütün dəyərlərin və inancların oyanışı kimi qəbul edilir. İnsanlar cəmiyyətdə öz yerlərini tapmaq üçün çox vaxt mediaya müraciət edirlər. Lakin media bizə seksual rolların tanınması ilə yanaşı, bu rolları pozanları da vəhşicəsinə cəzalandırır. Məsələn, qadının həbsxanada olan biri kimi təqdim olunması kişilərdən daha zəif və daha müdafiəsiz görünə bilər. Belə hekayələr cəmiyyətdə qadınların zorakılıq və cinsi qısnamalara məruz qalması barədə təsəvvür yaradır. Eynilə, mediada kişiləri təhdid edən gender stereotipləri var. O, güclü olduğu düşünülməli və imicinə nəzarət edən kişilərlə doludur. Buna görə də kişilər zorakılığa və ya təhqiramiz davranışlara əl atmamaq üçün çox vaxt onları təqlid etməli olurlar. Media cəmiyyət üçün bir model olaraq qəbul edilsə də, qadın və kişilər arasında fərq qoyulması həyatın gerçəklərinə uyğun deyildir.

Medianın nəzəri əsasları fəaliyyətində gender bərabərliyi məsələsi

Gender bərabərliyini gücləndirən medianın rolu:

- ✓ Media hər yerdədir və həyatımızın bir parçası olmuşdur;
 - ✓ Medianın (KİV), sosial və rəqəmsal media kimi mənası var;
 - ✓ Media mesajların ictimiyətə çatdırılmasında vacib rola malikdir;
 - ✓ Onlar cari hadisələr haqqında məlumat verir, şərh üçün çərçivə təmin edir, müxtəlif məsələlərlə bağlı vətəndaşı səfərbər edir, üstünlük təşkil edən mədəniyyət və cəmiyyəti canlandırır və əyləndirir;
 - ✓ Media həm iş mühitində, həm də qadın və kişilərin təmsil olunmasında gender bərabərliyinin təşviqində mühüm amil ola bilər.
- Medianın qadın və kişi münasibətlərini necə stereotipləşdirməsi:
- ✓ Qadınlar kişilərdən aslıdır, çünki kişilər müstəqildir;

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: imamlidilber@gmail.com

- ✓ Kişi səlahiyyəti və qadın bacarıqsızlığı;
- ✓ Qadınlar qayğıverən, kişilər isə çörəkağacı hesab edilir;
- ✓ Super qəhrəman və təbə qəhrəmanlar.

Media ictimai rəyin formalaşmasında, qadın və kişilərin gender obrazlarının qurulmasında və gücləndirilməsində güclü rola malikdir. Xəbər mediasının da demokratik cəmiyyətin formalaşmasında rolu var və xəbərlərin hazırlanması prinsipial olaraq rutin seçimlər etməkdən ibarət olduğundan, kimin təqdim edildiyini və kimin kənarda qaldığını görmək üçün media məzmununda gender təmsilçiliyini öyrənmək vacibdir. Qadınlar xəbərlərdə az təmsil olunduğundan belə görünür ki, qadınlar dünya əhalisinin təxminən yarısını təşkil etsələr də, xəbərlərin yaratdığı dünyada bərabər şəkildə təmsil olunmaq üçün seçilməyiblər. GMMP göstərir ki, layihənin həyata keçirildiyi iyirmi il ərzində global xəbər məzmununda gender balansına doğru çox az dəyişiklik olub.

İlk GMMP-dən bəri qadınların sorğu edildiyi hər bir ölkədə xəbər subyekti kimi az təmsil olduğu aydın olmuşdur. Xəbərlər əsasən kişilər haqqındadır və kişilər tərəfindən xəbər verilir. 2015 və 2010-cu illərdə sorğuda iştirak edən bütün xəbərlərdə eşidilən, görülən və ya oxunan insanların yalnız 24%-i qadınlar, 76%-i kişilər idi. Əvvəl 1995-ci ildə 17% qadın və 83% kişidən başlayaraq hər yeni monitorinqlə xəbərlərdə qadınların global ortalaması artırdı [7, s.17].

İfadə azadlığı və gender bərabərliyi cəmiyyətdə iki əsas dəyərdir. Bu dəyərlərə qarşı çıxanlar, xüsusən də Şimali Avropa ölkələrində çox azdır. Bununla belə, praktikada bu qədər qadının susdurulmuş və ya dar, stereotipik şəkildə təsvir edildiyi bir vaxtda, real ifadə azadlığından danışmaq üçün hələ çox problemlər və görüləsi çox iş var. Cəmiyyətdəki bu iki əsas dəyər, ifadə azadlığı və gender bərabərliyinin bir-birindən asılı olduğu daha aydın görünür; biri olmadan digəri ola bilməz. Bir cavabı ifadə azadlığının qorunmasının uzun və mühüm ənənəsində tapmaq olar. Bu ənənədə mühüm prinsip ondan ibarətdir ki, iştirakçı Dövlətlər medianın öz xəbər gündəmləri ilə bağlı qərarlarına müdaxilə etməməlidirlər. Media gender bərabərliyinə necə nail olmaq barədə fikirləri dayandırır, əks etdirir və ya təbliğ edə bilər. Media sənayesi və media məzmunu gender mesajları ilə bağlı bir çox cəhətdən globaldir. Gender ifadələri ilə əlaqəli iki əhəmiyyətli mövzu əl-ələ verir: istehlakçılıq və seksuallıq tez-tez cinsiyyətçilik və seksuallaşmaya və ya hiperseksuallığa çevrilir. Seksuallıq arzu olunan obyektə tələb etmək və onu fəth etmək məqsədinə sahib olmaq istəyi və ya instinkti kimi müəyyən edilə bilər. Bir çox insanlar hesab edir ki, cinslərə görə ayrı-ayrı məlumatlar cəmiyyətin bütün sahələrində mövcuddur. Bu, belə deyil. Etibarlı, müqayisə edilə bilən və ardıcıl məlumatların toplanması vaxt aparır və resurslar tələb edir. Belə məlumatların olmadığı bir çox sahələr var. İstər onlayn, istərsə də oflayn rejimdə nifrət nitqi ilə bağlı sosial problem var. Texnoloji dəyişikliklər nifrət nümayiş etdirməyin yeni yollarını açdı. Bir çox ölkələrdə millətçi gündəmlərə doğru siyasi keçidlər qadınlara həm peşəkar, həm də özəl olaraq təsir edən anti-feminist mövzuları təqdim etməyə meyllidir. Jurnalistikada həm kişilər, həm də qadınlar təhdid və nifrət nitqi alır, lakin qadın jurnalistlər jurnalist kimi işlərinin bir hissəsi kimi xüsusi seksual xarakterli nifrət nitqi və təhdidlərin olacağını anlaşırlar. Bu, səlahiyyətli cinayətkarları izləmək üçün daha çox şey edə biləcəyi bir sahədir.

Günahkarlara məhəl qoymamaq və onlara diqqət yetirmək arasında incə bir xətt var. İsveçdə bir qrup tanınmış qadın jurnalistlər yaşadıkları hədələr və seksual xarakterli nifrət nitqi ilə televiziya şousunda ictimaiyyətə çıxdılar. Bu, jurnalist və redaktorlar üçün nifrət nitqinin qismən azalmasına səbəb oldu. Görünür, bəzi günahkarlar ictimai diqqətə dözə bilmirlər. Cəmiyyət aydın mövqe tutsa və təkcə nifrət nitqinə deyil, həm də seksual xarakterli nifrət nitqinə qarşı reaksiya göstərsə, çox şey əldə etmək olar [1, s. 67].

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyaya (CEDAW) uyğun olaraq, gender stereotipləri qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bir forması hesab olunur və iştirakçı dövlətlər qanunvericilik də daxil olmaqla, bunu dəyişdirmək üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidirlər. Konvensiya artıq 1979-cu ildə imzalanmışdır və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ikinci ən çox ratifikasiya olunmuş konvensiyasıdır. Bununla belə, bir çox iştirakçı dövlət hələ də Konvensiyanı yerinə yetirməmişdir. CEDAW-da gender stereotiplərinin dəyişdirilməsi tələbi

1995-ci ildə Pekin Fəaliyyət Platforması (BPfA) bütün iştirakçı dövlətlərin hərəkətə keçməli olduğunu on iki sahədən biri kimi medianı hədəf aldığı zaman daha da vurğulanmışdır. Platforma gender bərabərliyinə nail olmaq üçün medianın rolunun mühüm olduğunu etiraf idi. İştirakçı Dövlətlər qadınların mediaya çıxışını və iştirakını artırmaq və mediada qadınların balanslaşdırılmış və qeyri-stereotipik təsvirini təşviq etmək öhdəliyini götürdülər. Ancaq indiyədək çox az tədbirlər görüldü. Yalnız 2013-cü ilə qədər Avropa İttifaqı Pekin Platforması media ilə bağlı fəaliyyət üçün göstəricilər yaratdı və hətta o zaman yalnız birinci məqsəd qadınların mediaya çıxışı idi. Stereotiplər haqqında heç nə deyilmədi. İndiyədək bir çox İştirakçı Dövlət reklamda gender stereotiplərinə qarşı qanunvericilik yaratmaqdan çəkinir, ifadə azadlığını maneə kimi göstərir.

2015-ci ildə yeni qlobal gündəm, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri qəbul edilib. Gender bərabərliyi yoxsulluğa son qoymaq, planeti qorumaq və hamı üçün rifahı təmin etmək üçün 17 yeni məqsəddən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2030 Gündəliyinin portal mətni Pekin Fəaliyyət platformasını bir daha təsdiqləyir. O, həmçinin davamlılıq üçün gender bərabərliyinin vacibliyini vurğulayır: “Bəşəriyyətin yarısının tam insan hüquq və imkanlarından məhrum edilməyə davam etdiyi təqdirdə tam insan potensialına və davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil” [11, s.20].

1995-ci ildə Pekində keçirilən Qadınlar üzrə Dördüncü Ümumdünya Konfransında iştirak edən hökumətlər bütün qadınlar üçün bərabərlik, inkişaf və sülhü inkişaf etdirmək üçün xüsusi strateji məqsədlər və əlaqədar tədbirlər haqqında konsensus əldə etdilər. Məqsədlərdən biri – “mediada qadınların balanslaşdırılmış və qeyri-stereotip təsvirini təşviq etmək” – bir sıra tədbirlər, o cümlədən tədqiqatların təşviqi və informasiya, təhsil və kommunikasiya strategiyasının həyata keçirilməsi, medianı seksuallaşdırma və cinsi istismardan çəkinməyə təşviq edən bir sıra tədbirləri sadalayır. Qadınları və mediada seksist stereotiplərin gender ayrı-seçkiliyi, alçaldıcı və təhqiredici olması ideyasını təbliğ etmək idi [8, s.59].

Taliban 1996-cı ilin sentyabrında Kabilə uğurla ələ keçirəndə dərhal iki şey etdi: qadınların ictimai sahədə hər hansı iştirakına qadağa qoydular və televiziya qadağa qoydular. Bu iki ünsür - qadınlar və media üzərində nəzarət Taliban rejiminin mərkəzində dayanır. Maraqlıdır ki, hər birinin vəziyyəti getdikcə daha çox cəmiyyətin demokratikləşməsi və inkişafının əsas göstəricisi kimi qəbul edilir [9, s.271].

Son iyirmi beş ildə qadınlar, media institutları və media məzmunu arasında qarşılıqlı əlaqənin analitik tənqidi beynəlxalq gündəmdə getdikcə daha mərkəzi yer tutmağa başlayıb. Bu, qlobal media sistemindəki dəyişikliklərin yaratdığı dramatik transformasiyalar fonunda baş verib. Beynəlxalq qadın hərəkətinin ilk illərində media məsələləri ümumiyyətlə yoxsulluq, sağlamlıq və qadınlar üçün təhsil kimi kardinal problemlərdən sonra ikinci dərəcəli hesab olunurdu. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər dünyanın əksər regionlarında media artıq elit bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Peyk rabitəsinin yayılması bir çox ölkələrdə əvvəllər ağlasığmaz sayda kanallar təqdim etdikcə, medianın cəmiyyətin bütün səviyyələrində ideyalara və davranışa təsir etmək üçün böyük gücü tam aydın oldu. Vətəndaşları sosial inkişaf kontekstində maarifləndirmək və məlumatlandırmaq missiyası ilə media sistemlərinin qurulduğu dünyanın bəzi yerlərində azad ticarət prinsipləri və tənzimləmənin tənzimlənməsi (rəqəmsal texnologiya ilə birlikdə) medianın maliyyələşdirilməsi və nəzarətinin ənənəvi modellərində köklü dəyişikliklər yaratdı [2, s.3].

Qadınların medianı tənqid etməsinin iki mərkəzi oxları mövcud siyasət və davranış qaydaları ilə bağlı tamamilə fərqli yerləşmişdir. Ümumiyyətlə, məşğulluq məsələlərinə gəlincə, hər şey nisbətən aydındır. Bir çox ölkələrin iş yerində ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün siyasətləri və hətta qanunları var. Bunlar digər peşə sektorlarına olduğu kimi media sənayesinə də aiddir. Çox vaxt media təşkilatlarının qadınların nə birbaşa, nə də dolayı ayrı-seçkiliyə məruz qalmamasını təmin etmək üçün öz daxili siyasətləri və təlimatları olur - bəzən kifayət qədər mükəmməldir. İşçilər üçün bu siyasət tədbirlərindən və məcəllələrindən səmərəli istifadə etmək həmişə asan olmasa da, onların mövcudluğu qadınların hüquqlarını və rəftarını ictimai şəkildə bəyan edir. Siyasətlər qeyri-adekvat həyata keçirilsə və ya bəzən ümumiyyətlə həyata keçirilməsə belə, onlar təşkilatların mühakimə oluna biləcəyi bir hesabatlılıq elementini təqdim edirlər [3, s.22].

Dövlət media tənzimləyiciləri, media sənayesi orqanları və media təşkilatları müxtəlif dərəcədə qlobal, regional və milli öhdəlikləri media üçün həyata keçirilə bilən siyasətlərə, kodekslərə və təlimatlara çevirmək üçün səylər göstərsələr də, nəticələr ruhlandırıcı olaraq qalır. Hökumətlər gender bərabərliyinin və qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasının təşviqi kimi daha geniş məqsəd daxilində media və kommunikasiyanın mühüm yerini qəbul etməlidirlər. Xüsusilə peşəkar medianın əsas öhdəliyi sənaye etikasına riayət edərək balanslaşdırılmış, ədalətli və dəqiq məzmun təqdim etməkdir. Media təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətlərə və xidmət göstərdikləri auditoriyaya cavabdeh olmalıdırlar. Gender bərabərliyi qlobal məqsəd kimi qəbul edilir və media onun nailiyyətinin təşviqində və ya sabotaj edilməsində mühüm rol oynayır. Gender siyasətinin zəif və qeyri-ardıcıl həyata keçirilməsinə qarşı mübarizə aparılmalıdır [10, s.60].

Qadın jurnalistlər gördükləri işlərə görə qeyri-mütənasib risk və zorakılıq və hədə-qorxu ilə üzləşirlər – həm internetdə, həm də oflayn. Onlar münafiqşələrdə, terror kontekstində və populist siyasətin yüksələn qlobal axınının xüsusiyyəti kimi getdikcə daha çox hədəfə çevrilən bir peşənin üzvləri kimi təsirlənilər. Paylaşdıqları mesajlara və verdikləri suallara görə təhqir və hücumla məruz qalırlar. Bəzi hallarda, hətta ümumiyyətlə danışmağa cəsarət etdiyi üçün hədəfə alınırlar. Kişi həmkarlarının yaşadığı risk və təhdidlərə əlavə olaraq, onlar bu sahədə gender əsaslı təqib və zorakılığa da məruz qalırlar. Bu cür hücumlar fiziki və ya virtual ola bilər.

Afrikanın cənub bölgəsindəki on iki ölkədən çoxusunda xəbər yayımlarında qadınlar ən çox seks işçiləri və gözəllik müsabiqəsinin iştirakçıları, ikinci yerdə isə evdar qadın kimi təqdim edilir. Siyasətdə və idmanda ən çox kişilər meydana çıxır. Cinslə bağlı xəbərlər hekayələrin iki faizini təşkil edir və bunların yarısı gender zorakılığı ilə bağlıdır [4, s.18].

Qadınların mediadakı mövqelərini ümumiləşdirmək üçün 1997-ci ildə Yaponiyada Kütləvi Kommunikasiyada Anne Kuper-Çenin təqdim etdiyi Yapon təcrübəsindən bir neçə prinsip faydalıdır:

- Qadınlar və kişilər fərqli qiymətləndirilir. Dilə gəlinə, yalnız isim formasının istifadəsi standart, yəni kişi mənasını verir, "qadın" və ya "qadın" əlavə edilmiş sifət fərqli bir şey ifadə edir. Məsələn, Marqaret Tetçer baş nazir deyil, "qadın baş nazir" idi.
- Qadınlar obyektidir. Kameranın perspektivi adətən kişidir. Cazibədar qadınlar tez-tez, yaraşqlı kişilər isə nadir hallarda təsvir edilir. Mediada qadınlar kişi nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir.
- Qadının bacarığı aşağıdır. Media bəzən "hətta bunu qadın da bacarır" (bu çox asandır) və "hətta kişi də bacarmaz" kimi ifadələrdən istifadə edir.

Qadının yeri evdədir. Kommersiya filmlərində qadının rolu çox vaxt evdə olur, onlar qab yuyan, uşaqlara qulluq edən və kişinin işinə kömək edən kimi göstərilir. Filmlərdə qadınların ideal, konvensiya, saf, tolerant və bir ilahə kimi fədakar kimi təqdim edildiyi stereotip rollarda təqdim olunur. Onlar başqalarının xatirinə hər şeydən imtina edə biləcək biri kimi göstərilir və bu, onların istək və hüquqlarından əl çəkməsi ilə bağlı sosial gözləntilərini gücləndirir.

Filmlərə qarşı isə qadınlar televiziya da seks obyektini kimi göstərilir, əksinə onlara vacib rollar verilir. Aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə edilə bilər.

- ✓ qadınlar üçün evlilik çox təbii və vacib bir vəziyyət kimi təsvir edilmişdir;
- ✓ qadınlar kişilərə münasibətdə göstərildikdə ideal formada təqdim edilir;
- ✓ evli qadın;
- ✓ işləyən xanımlar ancaq bəzi çətinliklərə görə işləyirlər;
- ✓ İnternet müasir dövrdə gündəlik məlumatları paylaşmaq və biliyi genişləndirmək üçün istifadə olunur. Təbii ki, bu, həm də pornoqrafiya da olduğu kimi qadınların mənfəətinin təqdim edilməsinə də öz töhfəsini verir. Bəzi insanlar internetdən qadın alveri aləti kimi istifadə edirlər. Bəzi insanlar qadınları qarşı tərəfdən məlumat aldıqdan sonra onları şantaj edirlər.

Media aşağıdakıları təsvir etməkdən çəkinməlidir:

- ✓ uşaqların bu stereotipləri gücləndirən kimi təsvir edilməsini;
- ✓ evlilik və analığın son məqsədlər olduğu qənaətinə gəlinməsi; qadınları davamçı və arxa dayaq kimi göstərilməsi və onları kişilərdən asılı olaraq göstərilməsi;

✓ qadınların özünə inamını artıran məhsulların təşviqi və aşağı olduqlarını və islahat və təhlükəsizliyə ehtiyacı olduğunun iddia edilməsi;

✓ qadınların kişilərin daha çox və daha yaxşı biliyinə və hətta ümumi vəzifələr üçün onların rəhbərliyinə ehtiyacı olduğunu təbliğ edən reklamların nümayişi.

Hal-hazırda qadınlarla bağlı mövzu və xəbərlər qabarıq şəkildə dərc olunur, amma əvvəllər belə deyildi. Ön səhifədə nadir hallarda ağır cinayət, zorlama, qətl və ya cəhiz ölümü əks olunub. Bəzi xəbər qəzetləri onların gözəlliyi, reseptləri və modası ilə bağlı məqalələrdən ibarət “qadın nəşri və ya səhifəsi” nəşr etdi və bu məqalələrdə qadınlar haqqında ciddi fikir yoxdur. Qadınların karyera qadını və özünü təmin edən fərd kimi göstərildiyi, kişilərin də ev işlərində iştirak etdiyi və uşaq məsuliyyətlərini yerinə yetirdiyi bu günlərdə incə bir dəyişikliklə qarşımıza çıxır.

“Mediadakı gender bərabərsizliyi “təkcə qadın problemi” deyil, ayrı-seçkilik məsələsidir və buna görə də insan hüquqları problemidir”. Sitat 2004-cü ilin iyununda Katmanduda, Nepalda keçirilən Cənubi Asiya regional konfransında Pakistanlı nümayəndənin dilindən gəlir. Pakistan xəbərlərində nəinki qadınlar çox azdır, onların adı çəkiləndə tez-tez təhqiramiz, mühakiməedici və cinsiyyətçi üsullar olur. Qadını əqli cəhətdən aşağı və ya əxlaqsızlıq baxımından xarakterizə etmək olar. Bu konfransda alimlər bildiriblər ki, qadınlar Cənubi Asiya regionunda irəliləyiş əldə etsə də, bu barədə xəbərlərdə məlumat verilmir [5, s. 15].

Tənzimləyici çərçivələrin fəaliyyəti və effektivliyi ilə bağlı suala cavab verənlər qanunvericiliyin və özünü-tənzimləmənin və praktika məcəllələrinin olmamasını təsvir etmişlər. Respondentlərə media sektorunda gender bərabərliyi siyasəti və ya təcrübə məcəllələri haqqında sual verilib. Səkkiz qadın heç bir rəsmi sənədin olmadığını bildirdi və böyük bir redaksiyada çalışan bir iştirakçı “işçilər öz kollektiv müqavilələri və milli qanunvericiliklə idarə olunur” şərhini verdi. Digər jurnalist respondent bildirdi ki, xəbər istehsalı sektorunda gender bərabərliyi və media məzmununun inkişafı ilə bağlı praktika məcəllələri olmasa da, istiqamət daha çox redaktorlardan gəlir. Bəzi çap xəbər otaqlarında, o bildirdi ki, redaktorlar “sterotipləri aradan qaldırmaqda” kifayət qədər fəal ola bilirlər. O, iddia etdi ki, təcrübə məcəllələrinə ehtiyac olsa da, “reportajda gender balansına peşəkar yanaşmanı aşılamaq üçün yeni jurnalistlər üçün əlavə təlim keçirilsə, bu, işçi qüvvəsində olan qadınlara daha çox kömək edə bilər. Evdə təlim və mentorluq xüsusi olaraq baş verir, lakin daha strukturlaşdırılmış bir sistem müsbət təsir göstərə bilər”. İştirakçılar arasında mövcud qaydalar və təlimatlar barədə məlumatsızlıq var idi. Maltada iki tənzimləyici orqan var: 1961-ci ildə Malta adalarından gələn bütün radio və televiziya yayımlarına nəzarət etmək və tənzimləmək səlahiyyəti ilə yaradılmış Malta Yayım Təşkilatı; və 1 yanvar 2001-ci ildə yaradılmış Malta Rabitə Təşkilatı. Onun səlahiyyəti stasionar və mobil telefoniya, internet və televiziya paylama xidmətləri də daxil olmaqla rabitə xidmətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. O, həmçinin poçt sektorunu və e-ticarət xidmətlərini və Maltanın radio spektr resurslarını tənzimləyir. 2014-cü ildə Təşkilatın mandatı Maltanın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları potensialının innovasiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi üzrə məsuliyyəti əhatə etmək üçün genişləndirildi. Bu, sosial medianın əhatə dairəsini genişləndirdi. Bu tədqiqatın iştirakçıları radio və televiziya verilişləri və ya sosial media üçün hər hansı gender qaydaları haqqında məlumatlı olmasalar da, Yayım Qurumunun radio və televiziya gender təsviri və təmsili ilə bağlı təlimatları var. Səlahiyyətli orqandan mövcud qaydaların gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasında və media məzmununda gender bərabərliyinin təşviqində nə dərəcədə effektiv olduğunu soruşduqda, cavab “onlar o qədər də effektiv deyil”, lakin “hakimiyyət yeni, yenilənmiş təlimatlar toplusu üzərində işləyir. müxtəlif gender kimliklərini əks etdirir. Tənzimləmə ilə bağlı ən sərt bəyanat qadın təşkilatını təmsil edən respondentdən gəldi. O qeyd etdi ki, “əgər biz həqiqətən gender bərabərliyinə malik media işçi qüvvəsinə sahib olmaq istəyiriksə, daha yaxşı qanunvericiliyə ehtiyac var; və icra olunmadan qanunvericiliyin olmasının mənası yoxdur” [12, s. 48].

Respondentlərdən mediada gender bərabərliyinin yaxşılaşdırılması üzrə cari fəaliyyətə, eləcə də gender bərabərliyinin təşviqində hansı gələcək fəaliyyətin effektiv ola biləcəyinə dair fikirləri soruşulub. Respondentlər dəfələrlə əsaslı mədəni dəyişikliyin zəruriliyindən danışdılar. Respondentlərdən biri öz fikrini yekunlaşdırdı: “Mədəniyyət dəyişikliyinə nail olmaq üçün biz

“məlumat və dildən, sonra qanunvericilikdən və icradan” başlamalıyıq. Respondentlər “maarifləndirmə ehtiyacı” haqqında danışdılar və bunun mədəniyyətdə dəyişikliyə səbəb olacağını müxtəlif yollarını izah etdilər. Bir qadın “QHT-lərin və tanınmış insanların bu məlumatlılığın artırılmasına kömək etmək üçün öz sözünü deməli olduğunu” təklif etdi, digəri isə “bərabərliyi dəstəkləmək üçün siyasət və mexanizmlərə ehtiyac olduğunu və bunun da mədəniyyət dəyişikliyinə dəstəkləyəcəyini” qeyd etdi. Qadınlar Təşkilatı ilə işləyən respondent “media sənayesində və media idarəçiliyində daha çox tənqidi qadın kütləsinə ehtiyac olduğunu” təkrarladı və bunun öz növbəsində mədəniyyət dəyişikliyi gətirəcəyini izah etdi. Bir neçə respondent təhsil vasitəsilə daha geniş mədəniyyət dəyişikliyinə nail olmağın vacibliyindən danışdı: “Uşaqlar valideynlərinə göstərəcəklər”; “Biz məktəblərə girib bunun düzgün olmadığını və bunun heç bir mənası olmadığını öyrətməliyik”. Doqquz respondent əsaslara, təhsil sisteminə, məktəblərə və uşaqlara qayıtmaqdan danışdı. Onlar iddia edirdilər ki, jurnalistlər üçün daha yaxşı, daha geniş təhsil və daha çox daxili, davamlı təlimlərə ehtiyac var. Onlar bunun çox ehtiyac duyulan mədəniyyət dəyişikliyinə asanlaşdıracağı fikrini bölüşdülər. Bütün respondentlər daha böyük bərabərliyin gətirəcəyi böyük faydalı nəticələrdən danışdılar. Qadın təşkilatında çalışan bir iştirakçı “qadınlar hər sahəyə gətirirlər; onlar təzə ideyalar, duyğular, təzə perspektiv gətirirlər. Mediada gender balansına nail olunarsa, qadınlar media işçisi, jurnalist olmağa can atır və beləliklə, dalğalanma effekti yaranar”. Bir respondent üçün iş dünyası “daha mehriban, daha yumşaq və daha səmərəli yer” olardı. O, davam etdi: “Mən la la landdakı kimi daha yumşaq demək istəmirəm, məsələn, psixi sağlamlıq problemləri ilə əlaqədar. Son 5-6 ildə psixi sağlamlıq və stresslə bağlı söhbətlər artıb. İşin başqa yolu olmalıdır”. Xülasə, respondentlər bərabərhüquqlu sənayenin uşaq baxımı və çevik işi həll edəcəyini ifadə etdilər; iş mədəniyyəti; yaxşı təcrübə kodları; və maaş boşluğu. Biri “bunu həll etsək, hamımız daha xoşbəxt olacağıq” dedi. Xəbər otaqları, sosial media, qadın təşkilatları və media tənzimləyici orqanından olan respondentlər qeyd etdilər ki, balanslaşdırılmış media işçi qüvvəsi də məzmunun yaxşılaşdırılması ilə nəticələnəcək. Bu, öz növbəsində, media istehlakçılarının “daha yaxşı təhsilli” olacağı anlamına gəlir. Daha yaxşı məzmun gətirmək üçün bizə lazımdır. Bir redaksiya jurnalistinin qeyd etdiyi kimi, “fərqli cinslər fərqli baxışlar və fərqli olma yolları gətirir. O, sözünə davam etdi: “Media təşkilatında qadın redaktor da cəmiyyətin yaxşı əksi və ya güzgüsü olardı; və həll olunan hekayələr fərqli, bəlkə də daha çox insan yönümlü olardı. Bir qadın təşkilatında çalışan bir iştirakçı şərh etdi ki, “əgər media məzmununda daha çox bərabərlik əldə olunarsa, tamaşaçılar gender və gender problemlərinin müsbət təsvirlərinə sahib olacaqlar və bu, daha geniş gender məsələlərinin daha yaxşı başa düşülməsini əks etdirəcək”. Respondentlərin media işçi qüvvəsində daha böyük bərabərliyə nail olmağın daha geniş nəticələrinə dair fikirlərində təkrarlanan mövzular bu idi ki, bu, daha xoşbəxt insanlar və daha yaxşı media mesajları yaradacaq, bu da izləyicilərə daha müsbət təsir göstərəcək və daha geniş cəmiyyətdə stereotiplərin azalmasına kömək edəcək [12, s. 50].

Mediada gender bərabərliyindən danışarkən təkcə qadınlar yox, eyni zamanda kişilərdən də söz açılır. Adətən kişilər insan münasibətlərinə qarışmayan aktiv, macəraçı, cinsi aqressiv kimi təsvir edilir. Mediada kişilər qadınlardan üstün və dominant kimi göstərilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin kişiləri maço və güclü kimi təsvir etməsinə görə bir çox kişi emosional və mərhəmətli olmaqdan qorxa bilər. Xüsusən kişilərin təhsil alması, cəmiyyətə inteqrasiya etməsi qadınlara nisbətən daha üstünlük təşkil edir. Ailədə kişinin daha çox evə pul gətirməsi onun üstünlüyü sayılır. Qadının yüksək rütbəli vəzifələrdə çalışması, kişidən daha çox qazanc əldə etməsi kişinin nüfuzunun aşağı düşməsi kimi göstərilir. Bu səbəbdən bəzi kişilər buna qarşı olur və öz dominantlığını qorumaq üçün qadının ali təhsilli olmasına baxmaraq onun evdə oturub ev işləri ilə məşğul olmasını daha üstün tutur. Bu bəzən belə ailələrdə qarşıdurmalara səbəb olur, hətta vəziyyətin cinayət həddinə çatdırılmasına gətirib çıxarır. Digər hallarda qadın işini daha üstün tutaraq boşanır və müəyyən vəzifələrdə çalışmağı seçirlər. Kişilər qadınlarla müqayisədə daha aqressiv və əsəbi təsvir olunur. Belə hallarda qadınlar şiddətə də məruz qala bilər. İctimaiyyət tərəfindən qınanılsa da, bir qrup insan bu kimi hallara soyuq yanaşır, ictimailəşməsinə qarşı olurlar və el deyimi ilə deyilsə “kişi döyər də, söyər də” ifadəsindən istifadə edirlər. Bu kimi stereotiplərin

cəmiyyətdə baş qaldırmaması və bu kimi fikirlərin formalaşmaması üçün məktəb vaxtından oğlan və qızlara öz hüquq və azadlıqlarının aşılması, diskriminasiyaya yol verilməməsi kimi fikir toxumlarının beyinlərinə əklməsi prosesi həyata keçirilməlidir.

Gözəl görünüş media kontekstində kişilər üçün bir sərvət olmuşdur - lakin kişilərin gözəl görünüşünün təriflərində də səxavət var. Artıq qızların və qadınların ənənəvi halı olan güzgü qarşısında vaxt keçirmək kişilər üçün də hal almışdır. Hamar dəri və tüksüzlük də yeniyetmə oğlanlar və gənc kişilər üçün dəb halını almışdır. Demək olar ki, təkə qadınlar yox, hətta kişilər də estetik cərrahiyyəyə üz tuturlar. Bu bir çoxları tərəfindən tendensiyanın kişilərin açıq-aşkar istək obyektı olduğu homoseksual görüntü kimi başa düşülür, digərləri isə bunun kişinin özünə düzən verməsi, səliqəli görünməsi kimi başa düşür. Amma o da məlumdur ki, kişilərin alıcılıq qabiliyyəti qadınlardan daha çox olduğu üçün kommersiya segmenti kimi kişilər üzərində uzun illər çalışıblar. Hadisələri izləmək və kişi gözəlliyinin qadınlığın qurulmasında gözəlliyin norma olduğu kimi, media kontekstində kişiliyin müəyyən edilməsində standart və ya normaya çevrildiyini görmək maraqlı olacaq [6, s. 26].

Nəticə

Gender bərabərliyinin mahiyyətini izah etmək və bunun haqqında maarifləndirici tədbirlər keçirmək çox vacib məsələdir. Gender bərabərliyi deyəndə təkə qadınların yox, eləcə də kişilərin hüquqlarının pozulmaması, onların hüquq və azadlıqlarının tanınması nəzərdə tutulmalıdır. Bir çox insanlar gender bərabərliyi məsələsində qadınların istədikləri hər şeyi etmək hüquqlarının olduğunu başa düşür, halbuki bu kişi və qadınların azad fikir yürütmək, cəmiyyət daxilində kişi və qadınlar arasında fərq qoyulmaması başa düşülməlidir. Bununla yanaşı bu mövzuda media, televiziya, qəzet və jurnallarda geniş mövzular irəli sürülməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Annabelle Sreberny, Gender, empowerment, and communication. UNESCO 2005, p. 271
2. Gender, Media and ICT. UNESCO 2019, p. 67
3. Margaret Gallagher, Women, Media And Democratic Society. EGM/MEDIA/2002/, p. 3
4. Maria Jacobson, Young people and gendered media messages. Göteborg University 2005, p. 26
5. Saga Mannila., Women and men in the news. TemaNord 2017, p.17
6. Setting the gender agenda for communication policy: new proposals from the Global Alliance on Media and Gender. UNESCO 2018, p. 59
7. Setting the gender agenda for communication policy: new proposals from the Global Alliance on Media and Gender. UNESCO 2018, p. 60
8. The 2030 Agenda for Sustainable Development, United Nations, December 2018, p. 20
9. Women's rights & gender equality, European Union, 2018, p. 48

Dilber İMAMLI

THE ISSUE OF GENDER EQUALITY IN MEDIA ACTIVITIES

Summary

It is very important to explain the essence of gender equality and hold educational events about it. When we say gender equality, not only women's rights, but also men's rights should not be violated, their rights and privileges should be recognized. Many people understand that women have the right to do whatever they want in the matter of gender equality, but it should be understood that men and women should have free opinions and that there should be no distinction between men and women within the society. must be driven.

Keywords: *gender equality, men, women, gender differences.*

Дилбэр ИМАМЛИ

ПРОБЛЕМА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СМИ

Резюме

Очень важно разъяснять суть гендерного равенства и проводить просветительские мероприятия на эту тему. Когда мы говорим о гендерном равенстве, не должны нарушаться не только права женщин, но и права мужчин, должны признаваться их права и привилегии. Многие понимают, что женщины имеют право делать все, что хотят в вопросе гендерного равенства, но следует понимать, что мужчины и женщины должны иметь свободное мнение и что в обществе не должно быть различий между мужчинами и женщинами.

Ключевые слова: *гендерное равенство, мужчины, женщины, гендерные различия.*

Rəyçi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəşad Əsgərov

ASOSIAL GƏNCLƏR VƏ ONLARLA APARILAN SOSIAL-PSİXOLOJİ İŞİN MAHİYYƏTİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 9 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 5, 2023; accepted for publication: November 9, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Məqalə müasir cəmiyyətin ən ciddi problemlərindən biri olan gənclərin asosial davranışı probleminə həsr olunub. Məqalədə tədqiq olunan fenomenin etiologiyası, şəcərəsi, axtarılan tərifin amilləri və səbəbləri açıqlanır, tədqiq olunan hadisənin qarşısının alınması və korreksiyası yolları və vasitələri müzakirə olunur. Gənclərin davranışının cəmiyyətdə davranış normalarından kənara çıxan amilləri nəzərdən keçirilir. Asosial gənclərlə sosial-psixoloji iş davranışı ümumi qəbul edilmiş sosial normaların hüdudlarından kənarda olan gənclərdə sosial-psixoloji tarazlığın bərpaasına və yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Bu iş strateji və məqsədyönlüdür və təkcə asosial davranışı düzəltmək deyil, həm də cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün davamlı bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *asosial davranış, deviant davranış, cinayət davranışı, asılılıq davranışı, korreksiya, sosial-psixoloji iş*

Giriş

Gənclər arasında asosial davranış çox vaxt sosial, iqtisadi və psixoloji amillərin birləşməsinin nəticəsidir. Bunlara sabit ailə dəstəyinin olmaması, aşağı təhsil səviyyəsi, işsizlik və ya məhdud gələcək perspektivləri daxil ola bilər. Bu amillər bir-biri ilə qarşılıqlı təsir edərək mənfi davranış nümunələrinə səbəb ola bilər və açıq şəkildə asosial xüsusiyyətlərə səbəb ola bilər. Sosial-psixoloji tədqiqatın məqsədləri asosial gənclərlə aparılan sosial-psixoloji işin əsas məqsədi müsbət sosial inkişaf üçün şərait yaratmaqdır. Bura daxildir:

- Reabilitasiya və sosiallaşma: Gənclərə cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün lazım olan sosial bacarıqları bərpa etməyə kömək etmək.
- Özünü dərk etmənin formalaşdırılması: İnsanın öz hərəkətləri, dəyərləri və cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətləri haqqında məlumatlılığını artırmaq üçün çalışmaq.
- Adaptiv strategiyalar üzrə təlim: Gənclərə həyatın çətinlikləri və münaqişələri ilə konstruktiv şəkildə mübarizə aparmağa kömək etmək üçün alətlər və bacarıqların təmin edilməsi.
- Etibarın bərpası: Dəyişiklik üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün peşəkarlar və gənclər arasında inamın yaradılması.
- Cəmiyyətə inteqrasiya: Təhsildə dəstək, məşğulluq və ictimai həyatda fəal iştirak.

Məqalədə yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün asosial gənclərlə sosial-psixoloji işdə istifadə olunan xüsusi metodlar və strategiyalar müzakirə olunur.

Asosial gənclər və onlarla aparılan sosial-psixoloji iş

"Asosial" termini sosial normalara və gözləntilərə uyğun gəlməyən davranışı təsvir etmək üçün istifadə olunur. O, müəyyən edilmiş sosial-mədəni norma və qaydalardan kənara çıxan fərdlərə və ya qruplara şamil oluna bilər və aqressiya, asosial davranış, sosial qaydalara məhəl qoymamaq və ya sosial məsuliyyəti inkar etmək kimi ifadə edilə bilər.

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: lemanmehreliyeva99@gmail.com

Gənclik şəraiti kontekstində "asosial gənclik" termini ümumiyyətlə davranışları sosial standartlara görə pozucu və ya qəbuledilməz hesab edilən bir qrup gəncə aiddir. Bura cinayət əməllərində iştirak, ictimai asayişin pozulması, təhsil müəssisələrində dərstdən yayınma və s. ehtiva edə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, "asosial" termini psixologiya kontekstində "antisosial" və ya "asosiallıq" terminləri ilə qarışdırılmamalıdır. Antisosial davranış qayda və normaların pozulması ilə, asosiallıq isə sosial qarşılıqlı əlaqədə maraq və ya iştirakın olmaması ilə əlaqələndirilir.

Gənclər arasında asosial davranış problemi müasir cəmiyyətin və dövlətin ən ciddi problemidir. İnsan davranışı onun həyat tərz, cəmiyyətə, insanlara, əxlaq və hüquqa münasibətdə etdiyi hərəkətlərdir. Bütün davranışların sosial olaraq şərtləndirilməsi, həm də asosial ola biləcəyi aksiomatikdir. Asosial davranış sosial normaları pozan davranış hesab olunur [1].

Asosial davranışın xüsusiyyətləri:

- Sosial dəyərlərin rədd edilməsi - asosial fərdlər cəmiyyətin qəbul edilmiş norma və dəyərlərini tanımır. Onlar digər insanlar üçün nəticələrini nəzərə almadan asosial və ya nadinc davranışla məşğul olurlar;

- Qayda və normalara əməl edilməməsi - asosial fərdlər cəmiyyətin qanun və qaydalarının tələblərini yerinə yetirmirlər. Qanunsuz hərəkətlər edə və müəyyən edilmiş normaları poza bilərlər;

- Empatiyanın olmaması – asosial fərdlərdə başqalarına qarşı şəfqət və anlayış yoxdur. Onlar digər insanların maraqlarına məhəl qoymur və tez-tez aqressiv davranış nümayiş etdirirlər;

- Kontaktdan qaçınma – asosial fərdlər başqalarının ehtiyaclarına məhəl qoymadan başqaları ilə təmasdan qaçırlar və ya öz şəxsi maraqlarını güdürlər.

Asosial davranışın əlamətləri:

- Sosial təmasdan və başqalarından uzaqlaşmaqdan qaçınmaq.
- Peşmançılıq və məsuliyyət hissi olmadan qaydaları və qanunları pozmaq.
- Empatiyanın olmaması və başqalarının hisslərini başa düşmək və qəbul edə bilməmək.
- Başqalarına qarşı aqressiv və ya zorakı davranış.
- Daimi şübhə və başqalarına inamsızlıq.
- Günahkarlıq hissi və ya sosial qaydalara hörmətsizlik.
- Qurulmuş münasibətləri davam etdirmək və saxlamaq qabiliyyətinin olmaması.
- Başqalarının uğur və nailiyyətlərinə qısqançlıq və etinasızlıq.
- Sosial vəziyyətlərə və ünsiyyət qaydalarına uyğunlaşa bilməmək [6].

Asosial davranış insan həyatının, fəaliyyətinin, adət-ənənələrinin və əxlaq normalarının əsaslarına zidd olduğu üçün fərdlər və bütövlükdə cəmiyyət üçün qəbuledilməzdir. "Deviant" termini "asosial davranış" anlayışına ən yaxındır. "Deviant" sosial normalardan kənara çıxan qeyri-normativ davranışdır.

Alimlərin fikrincə, biz asosial davranışa uyğunlaşa bilməmək/deadaptasiya baxımından baxa bilərik. Buna görə də, sosial davranış adaptiv, asosial davranış isə uyğunsuzdur.

"Cinayətkar", "deviant" davranış və əxlaqsız davranış terminləri də asosial davranışa yaxındır. Asosial davranış, son məqsədi bir insana zərər vermək kimi dağıdıcı hərəkətlərlə ifadə olunan aqressiv davranış növüdür. İnsanlarda aqressiya fiziki və ya şifahi, aktiv və ya passiv, birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə olunur. Davranışı cəmiyyətdə qəbul edilmiş qaydalardan kənardan çıxan gənclər çətin, tərbiyəsi çətin asosial davranışlı gənclər adlanır.

Gənclərin asosial davranışının səbəbləri insanın öz ətrafı, sosial mühiti və özü ilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərində görünür və insanın doğulması və sosiallaşma şəraitinin nəticəsidir. Asosial davranışın çoxsaylı tədqiqatçıları belə davranışın səbəbləri arasında insanın irsiyyətini, sosial mühitini, təhsilini, təlimini və sosial fəaliyyətini fərqləndirirlər. Bütün bu amillər şəxsə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərir [1].

Asosial davranışın formalaşma mərhələləri:

1. Pre-sosial davranışın birinci mərhələsində asosial davranışın xüsusiyyətlərinə fikir ayrılığı, itaətsizlik, inkar və müəyyən sosial tələblərə əməl edilməməsi daxildir. Həqiqətən asosial davranış hələ mövcud deyil. İnsan öz davranışını normal və sosial dəyərlərinə və münasibətlərinə uyğun olaraq qəbul edir. Sapmanın səbəbləri, ilk növbədə, düzgün olmayan təhsilin təsirindədir. Burada yardımın iki təhsil aspekti var: o, tərbiyəvi təsirə və ya uşağın şəxsiyyətinin korreksiyasına yönəlib, dəyişdirilmiş təhsil fəaliyyəti xarakteri daşıyır. Bu mərhələdə uşağın şəxsiyyəti ilə bağlı mənfi ictimai rəyin ilk elementləri ola bilər; töhmətlər, valideynlər, tərbiyəçilər və başqaları tərəfindən intizam tənbehi tədbirləri. Məktəblərdə, klinikalarda və regional sosial xidmət orqanlarında məsləhət otaqları kömək edə bilər. Müvəffəqiyyətli tədqiqat halında, proqnoz müsbət ola bilər. Yardımın olmaması və ya uğursuz olmasının iki mümkün nəticəsi var: ya insan problemlərin öhdəsindən öz gücü ilə gəlir, ya da davranış pozuntuları dərinləşir [9].

2. Asosial davranışın başlanğıcında onun xarakterik xüsusiyyətlərinə sosial tələblərin, normaların və qanunsuz hərəkətlərin təzahürlərinin (xırda oğurluq, fırıldaqçılıq, xuliqanlıq) pozulması daxildir. Müəyyən asosial davranış olan qruplara daxil olmaq mümkündür. İnsanın sosial normalara münasibəti burada fərqli ola bilər: - insan öz davranışını normal qəbul edir - insan öz davranışını bəyənir, onun yaxın ətrafdakı insanların norma və dəyərlərinə uyğun olduğuna inanır; - insan davranışını mənfi qiymətləndirir, onun öz dəyərlərinə və münasibətlərinə uyğun gəlmədiyinə inanır. Cəmiyyətin köməyi və sanksiyaları iki aspektdə malik ola bilər. Əgər yaxın mühitdə asosial norma və dəyər sistemi varsa, yardım bu mühitə yönəldilməlidir. Şəxsi konsultasiya, ailə terapiyası, sosial işçi, məktəb müəllimi və ailə və kiçik qruplarla işləyən psixoloq əlavə etmək mümkündür. Uşağa kömək etmək islahedici bir hərəkətdir. Onun məqsədi asosial davranışa hazırlıq elementlərini məhv etmək və cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğun gələn sabit norma və dəyərlər sistemi yaratmaqdır. Məktəb və məktəbdənkənar fəaliyyət mərkəzlərində fərdi və qrup işi, uşaq birlikləri ilə iş tələb olunur. Vaxtında diqqət və uğurlu yardım halında, proqnoz müsbət olacaqdır. Əks halda, davranış pozuntularının dərinləşmə ehtimalı daha yüksəkdir.

3. Asosial davranışın üçüncü mərhələsinin xüsusiyyətləri bunlardır: qeyri-qanuni hərəkətlərin təkrarlanması və bununla bağlı təcrübənin toplanması (oğurluq, zorakılıq, kobud xuliqanlıq), asosial davranışla qruplara cəlb olunma. Fərdin sosial normalara münasibəti: - fərd öz davranışını öz dəyər və münasibətlərinə uyğun olaraq normal hesab edir, - fərdin özünü imicində və özünü ictimai qiymətləndirməsində böhran yaranır ki, bu da münaqişəyə səbəb olur. Yardım sosial mənfi meyilləri aradan qaldırmaq və sosial cəhətdən əlverişli tendensiyalar yaratmaq məqsədi ilə intensiv islahedici və tərbiyəvi fəaliyyət xarakteri daşmalıdır. Buna fərdi və qrup tərbiyəsi işi, fərdi və qrup terapiyası, işçi və peşəkar ixtisasların əldə edilməsi, maraqların inkişafı üçün şərait yaradılması ilə nail olmaq olar. Bu mərhələdə sanksiyalar valideynlərin, müəllimlərin, sosial işçilərin ətraf mühitin zərərli təsirlərindən uzaqlaşmaq üçün təqdimatı ilə məhkəmənin qərarı ilə ixtisaslaşdırılmış açıq tipli təhsil müəssisələrində məcburi qalma ola bilər. Bu mərhələdə insanın öz başına problemlərin öhdəsindən gəlmə ehtimalı çox azdır. Çox güman ki, asosial davranışa sabit hazırlıq yaranacaq və öyrənilən asosial təcrübə zənginləşəcəkdir.

4. Dördüncü mərhələ sabit asosial davranışdır: qeyri-qanuni hərəkətlərin təkrarlanması və ağırlaşması, təhlükəli cinayətlərin yaranması, aşkar asosial xarakterli qruplara qoşulma. Ola bilsin ki, insan öz hərəkətlərini mənfi qiymətləndirir, lakin onların öhdəsindən gəlmək üçün öz qabiliyyətlərinə inamı yoxdur. Cəmiyyətin yardımı açıq tipli təhsil müəssisələrinin yaradılmasından və onlar üçün müəllim və təhsil işçilərinin xüsusi hazırlanmasından ibarət olmalıdır. Problemin uğurlu həlli ehtimalı çox aşağıdır, cinayət əməllərindən imtina etmək mümkündür.

5. Beşinci mərhələ sabit, xüsusilə təhlükəli asosial davranışdır; Davamlı qanunsuz hərəkətlər və ağır cinayətlər ilə xarakterizə olunur. Sanksiyalar: qapalı müəssisədə məcburi qalma. Bu mərhələdə fərdin cəmiyyətdən uzaqlaşması sabit olduğu üçün müsbət nəticənin olma ehtimalı azdır [9].

Mütəxəssislər asosial davranışın yaranmasına səbəb olan aşağıdakı amilləri müəyyən edirlər:

- 1) zehni yüklənməyə və stressə qarşı aşağı müqavimət;
- 2) tez-tez etibarsızlıq, aşağı özünə hörmət, həddindən artıq tələblər;

- 3) küçədə həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə çətinliklər;
- 4) məktəbdə ictimailəşmədə narahatlıq və gərginlik;
- 5) yeni hisslər və mümkün qədər tez əldə etmək istəyi;
- 6) dostlardan həddindən artıq asılılıq, dostları təqlid etmək istəyi;
- 7) münaqişələrə dözümsüzlük, illüziyalar dünyasına geri çəkilmək istəyi;
- 8) davranışın kompulsiv formaları, həddindən artıq yemək, qumar asılılığı;
- 9) travmalar, xəstəliklər, beyin patologiyası səbəbindən davranışda sapmalar;
- 10) posttravmatik sindrom, zorakılıq;
- 11) evi tərk etmək, qeyri-rəsmi birliklərə qoşulmaq;
- 12) ağırlaşdırılmış irsiyyət, açıq şəkildə ailə disfunksiyası.

Asosial davranışın sosial amilləri çoxsaylıdır, müxtəlif təsir dərəcələrinə malikdir və hər bir halda xüsusi olaraq qruplaşdırılır. Araşdırmalar göstərir ki, deviant davranışın səbəbləri çox vaxt ailədə, məktəbdə və yaxın ətrafdakı qruplarda olur.

Tədqiqatçılar gənclərin asosial davranışını şərtləndirən aşağıdakı amilləri fərqləndirirlər.

1. Fərdi-psixoloji amillər - həm sosial, həm də psixoloji cəhətdən şərtlənən xarakter xüsusiyyətləri.
2. Sosial-psixoloji amillər - ən yaxın ətraf mühitlə münasibətlərin spesifikliyi, sosiallaşmanın pozulması.
3. Sosial amillər - sosial, mədəni, iqtisadi və ekoloji amillərin mənfi təsiri.
4. Sosial-pedaqoji amillər - ailədə və məktəbdə baş verən travmatik hadisələr, ümumi mədəniyyətin aşağı səviyyəsi.
5. Mobbing və himayəçilik - həmyaşıdları, məktəb, ailə mühitində pedaqoji və psixoloji terrorun xüsusiyyətləri [2].

Asosial davranış aşağıdakı formalarda ola bilər:

1. Deviant davranış - ailədə və təhsil müəssisəsində müəyyən edilmiş sosial normaların, davranış qaydalarının pozulması şəklində baş verir. Çox vaxt deviant davranış özünü aqressivlik, işləmək istəməməsi, ətrafına mənfi münasibət formasında göstərir. Bu cür davranış evdən çıxmaq, avaralıq və hətta intihar, alkoqolizm və narkotik istifadəsi şəklində ifadə edilə bilər.
2. Cinayətkar davranış gənclərin formalaşmış sabit davranışında ifadə olunur və ictimai asayişin pozulmasına gətirib çıxarır. Çox vaxt belə davranış təhqir, yandırma, qəsb, xırda oğurluq şəklində baş verir.
3. Asılılıq davranışı insanın özündən və problemlərindən qaçması ilə xarakterizə olunur. Bu qaçış aşağıdakı sapmalarla müşayiət oluna bilər: bulimiya, anoreksiya, işgüzarlıq, daimi kompüter oyunları, dini sapmalar, narkotik və intihar [1].

Asosial davranışın diaqnostikası

Asosial davranışın müəyyən edilməsində klinik psixoloq və ya psixoterapevt iştirak edə bilər. Diaqnoz qoymaq üçün bir sıra üsullardan istifadə edilə bilər.

- İlk müsahibə və imtahan. Mütəxəssis şəxsin əhvalını, emosionallığını, davranış xüsusiyyətlərini, danışq tərzini qiymətləndirir.
 - Şəxs haqqında məlumat toplayır. Mütəxəssis həm xəstəlik tarixini, həm də işəgötürənlər və digər insanlarla münasibətləri araşdırır.
 - Ailə üzvləri ilə müsahibələr. Psixoterapevt şəxsin yaxın ətrafı ilə ünsiyyət qurur, şəxsin psixo-emosional vəziyyətinə dair fikirlərini aydınlaşdırır.
 - Psixoloji testlər. Eysenckin anketi, narahatlıq şkalası və digər testlərdən istifadə edilə bilər.
 - Şəxsə gizli və ya basdırılmış emosiyaları üzə çıxarmağa yönəlmiş proyektiv üsullar [8].
- Müasir statistikaya görə, gənclərin asosial davranışları artmaqdadır. Son beş ildə ən çox rast gəlinən problemlər bunlardır: alkoqolizm - 20%, narkomaniya - 90-100%, gənclərin cinayətkar (cəzalandırılan) davranışı - 50% və s.

Statistik məlumatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, gənclərin asosial davranışı probleminin həllində əsas vəzifə davranış sapmalarının qarşısının alınması üçün profilaktik

tədbirlər, profilaktika və psixoloji-pedaqoji korreksiya (zəruri hallarda) təşkil edir. Hər hansı bir şəxsiyyətin formalaşması mühitdə baş verdiyi üçün insanın tərbiyəsi üçün mühit çox vacibdir. Formalaşmada əsas rol kiçik qruplara aiddir: ailə, təhsil müəssisələri, qeyri-rəsmi ünsiyyət qrupları. Şəxsiyyətin davranışının formalaşmasında çətinliklər, bir qayda olaraq, fərdin mənsub olduğu qrupun xüsusiyyətlərindən yaranır [1].

Profilaktika erkən yaşlardan aparılmalıdır. Uşaqlarda asosial davranışın qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməzsə, ailədə problemlə yeniyetmə, daha sonra isə asosial yetkinlik yaşına çatma riski yüksəkdir.

Profilaktikanın əsasını uşağın maddi və emosional tələbatının ödənilməsinə, eləcə də onun əxlaqi və intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş düzgün tərbiyə prosesi təşkil edir.

Ailədaxili profilaktik tədbirlər:

- valideynlərin müsbət nümunə olması;
- Ailə daxilində etibarlı münasibətlərin qurulması;
- Qəbul edilməz davranışın ortaya çıxmasına vaxtında reaksiya;
- Uşağa həddindən artıq tələblər qoymaqdan çəkinmək;
- Tapşırıqların mövcudluğu, məsuliyyət hissinin formalaşdırılması;
- İdman və yaradıcılıq fəaliyyətlərində iştirak;
- Layiqli tərif və təşviq;
- Birgə fəaliyyət və boş vaxt [7].

Gənclərin sosiallaşması və onların qeyri-sosial davranışlarının qarşısının alınması prosesində ən mühüm rol gənclərə normaları, qaydaları və əxlaqi dəyərləri aşılamaq üçün nəzərdə tutulmuş əsas təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Bundan əlavə, gənclər vaxtlarının çoxunu təhsil müəssisələrində keçirir və cəmiyyətdə bir çox davranış normalarını öyrənirlər. Təhsil müəssisəsinin peşəkar kadrları təkcə müəyyən fənlər üzrə deyil, həm də tərbiyə və şəxsi inkişaf sahəsində mütəxəssisdir [1].

Təhsil müəssisələrində profilaktik tədbirlər :

1 Tələbələrin asosial davranış haqqında bilik çatışmazlığının aradan qaldırılması asosial davranışın erkən qarşısının alınmasında mühüm komponentdir.

2. Qabaqcılıqla mübarizə cinayətin qarşısının alınmasının uğurla aparılmasını təmin edən təhsil və təlim fəaliyyətinin ikinci mühüm həlqəsidir. Odur ki, hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün dərstdən yayınma ilə mübarizə ümumməktəb proqramına daxil edilməlidir.

3 Şagirdlərin asudə vaxtının təşkili, şagirdlərin idmana, incəsənətə və dərnlərə geniş cəlb edilməsi uşaqların yaradıcılıq təşəbbüsünün inkişafına, fəal və faydalı asudə vaxtının keçirilməsinə, qanunçuluq davranışının formalaşmasına töhfə verən tərbiyə işinin ən mühüm sahələrindən biridir. .

4. Sağlam həyat tərzinin təbliği uşaqların ehtiyaclarına və təbii potensialına əsaslanmalıdır. Sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması və pis vərdişlərin qarşısının alınması proqramına təkcə mütəxəssislərin (həkimlərin, narkomaniya mütəxəssislərinin, psixoloqların, ekoloqların, idmançıların) cəlb edilməsi deyil, həm də uşaqların potensialından geniş istifadə edilməsi, onların qayğısına qalmaq vacibdir. onların gələcək sağlamlığı və bu proqramın həyata keçirilməsi üçün tələbələrin özlərini təşkil etmək lazımdır.

5. Hüquq təhsili. Tələbələr və onların valideynləri (qanuni nümayəndələr) arasında hüquqi biliklərin geniş yayılması asosial davranışın qarşısının alınmasında zəruri həlqədir. Dərs saatlarında söhbətlər, valideyn-müəllim görüşləri, yeniyetməlik dövrünə xas olan bəzi qanunsuz hərəkətlərə görə məsuliyyət növləri ilə bağlı izahat işləri. Valideyn yığıncaqlarında yetkinlik yaşına çatmayanların qanunsuz hərəkətlərə cəlb edilməsinə, sərxoşluğa, narkomaniyaya görə böyüklərin inzibati və cinayət məsuliyyəti, xüsusilə də valideynlərin (valideynlərin yerində) övladlarının vurduğu ziyanı görə maddi məsuliyyəti barədə məlumat verilməlidir.

6. Narkomaniya və maddə asılılığının qarşısının alınması. Narkomaniya və maddə asılılığının erkən qarşısının alınması üçün tədqiqatlar planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə səylər polis və səhiyyə orqanları, eləcə də valideyn ictimaiyyəti ilə birləşdirilməlidir. Bu əsasda fərdi təhsil və pedaqoji proqram, deviant davranışı olan müəyyən bir məktəblinin deviant

davranışını, sosiallaşmasını və şəxsiyyətinin inkişafını düzəltmək üçün şagirdin təhsili, tərbiyəsi və inkişafının idarəetmə sistemi kimi təqdim edilməlidir [4].

Bu gün əksər alimlər belə fikirdədirlər ki, gənclərin asosial davranışı cəmiyyətdə baş verən dağıdıcı ictimai-siyasi proseslər (sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsindəki səhvlər, vətəndaşların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, ənənəvi dəyərlər sistemindəki böhran) səbəb olur.

Buna görə də, asosial davranışların artmasının səbəbləri arasında yeniyetmə və gənclərin maarifləndirici fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar var. Gənclərin asosial davranışının ən yaxşı qarşısının alınması aydın, məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış tərbiyəvi təsirdir. Qeyd etmək lazımdır ki, maarifləndirmənin qabaqlayıcı gücü digər vasitələrlə müqayisədə daha effektivdir, çünki qanuni qabaqlayıcı tədbirlər adətən əməl artıq törədildikdə qüvvəyə minir. Gənclərə məqsədyönlü maarifləndirici təsirdən istifadə edərək, yeniyetmələrin şüuruna onların inanclarının və təcrübələrinin bir hissəsinə çevrilməli olan hüquqi profilaktik tədbirləri tətbiq etmək lazımdır. Qarşılıqlı inam və hörmət üsulları tətbiq edilməklə gənclərin sosial davranış münasibətləri aradan qaldırıla bilər. Ətrafdakı sosial mikrosfera, ailədəki psixoloji ab-hava, tərbiyə şəraiti, valideynlərlə, müəllimlərlə münasibətlər - bütün bunlar gənclərə təsir edir və onların tərbiyəsində müəyyənəddici amillə çevrilməlidir [1].

Gənclərin asosial davranışının qarşısının alınması çox səviyyəli ola bilər:

- Ümumi sosial səviyyə - müasir cəmiyyətin bütün institutlarının iqtisadiyyatda, sosial həyatda, əxlaqi və mənəvi sahədə ziddiyyətlərin həllinə yönəlmiş fəaliyyətini təmin edir. Mütəxəssislər yeniyetmənin şəxsiyyətinin və ailəsinin tərbiyə və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsil müəssisəsində tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görür;

- Spesifik səviyyə - müəyyən növ sapma və ya problemlərlə bağlı mənfi amillərə məqsədyönlü təsirdən ibarətdir. Bu sapmaların səbəblərinin aradan qaldırılması müəyyən bir vəzifənin həllinə yönəlmiş müəyyən sayda mütəxəssislərin fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir, məsələn, təhsil mühitində ekstremist təzahürlərin qarşısının alınması, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlıq və s.;

- Fərdi səviyyə - davranışları asosial davranış xüsusiyyətlərinə malik olan və ya meyli olan konkret gənclərə münasibətdə profilaktik tədbirləri təmsil edir. Yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətinin formalaşması onların mənəvi-əxlaqi prinsiplərinin inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilən müxtəlif sosial amillərin mövcud olduğu mühitdə baş verir.

Asosial davranış sahəsində profilaktik tədqiqatların inkişafı problemi hələ də aktual olaraq qalır. Yaşadığımız cəmiyyət həddindən artıq sosial və siyasi qeyri-sabitliklə xarakterizə olunur. Cəmiyyətdə asosial davranışın ilkin şərtləri mədəni dəyərlərin dəyərsizləşməsi, gələcəyə dair qeyri-müəyyənlik, əhalinin bir hissəsinin (xüsusilə gənclərin) həyatın çətinliklərinin öhdəsindən gələ bilməməsidir.

Asosial davranışın qarşısının alınması yeniyetmələrin mümkün sapmalarının qarşısının alınmasına, sosial sabitliyin maksimum dərəcədə artırılmasına, yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni həyatına daxil edilməsinə şərait yaradılmasına, şəxsiyyətin inkişafı prosesinə, tərbiyəsinə və cinayətlərin qarşısının alınmasına töhfə verməyə yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu işi müəllimlər, psixoloqlar və son zamanlar profilaktika mütəxəssisləri həyata keçirirlər. Bundan əlavə, gənclər çox vaxt vəziyyət, onların psixoloji və fiziki rifahına təsir edən müəyyən təhlükələrin təsiri barədə məlumat yaymaqdan qorxurlar. Nəticədə gənclər çox vaxt problemləri ilə baş-başa qalırlar. Gənclər öz səlahiyyətlərini nümayiş etdirmək üçün tez-tez ehtiyatsız və tez-tez asosial davranışlarla məşğul olduqları etibarsız bir mühitdə tapa bilərlər. Gənclər arasında asosial davranışın vərdişə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün erkən diaqnoz, psixoloji qiymətləndirmə və asosial davranışın vaxtında korreksiyası tələb olunur [3].

Nəticə

Asosial gənclərlə sosial-psixoloji işin mahiyyəti xüsusi metod və strategiyaların tətbiqi ilə əldə edilə bilən konkret nəticələrdə özünü göstərir. Belə bir araşdırmadan gözlənilən əsas nəticələr aşağıda ümumiləşdirilmişdir:

1. Sosial birliyin təkmilləşdirilməsi: Proqramda iştirak edən gənclər cəmiyyətdə daha konstruktiv və məsuliyyətli davranışlar nümayiş etdirməklə sosial birlikdə təkmilləşmə nümayiş etdirməlidirlər.

2. Asosial davranışın azaldılması: Tədqiqatlar təcavüz, cinayətə cəlb olunma və nizamsız davranış kimi asosial davranışları azaltmağı hədəfləyir.

3. Sosial bacarıqların inkişafı: Proqramlara iştirakçıların empatiya, ünsiyyət, münaqişələrin həlli və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi daxildir.

4. Müsbət mənlilik imicinin yaradılması: Gənclər öz güclü tərəflərini, dəyərlərini tanımağa və müsbət mənlilik hissini inkişaf etdirməyə başlamalıdırlar.

5. Uğurlu təhsil və məşğulluq: Proqramlar təhsil və məşğulluğu dəstəkləmək və iştirakçılara gələcək perspektivlər təqdim etmək məqsədi daşıyır.

6. Etibarlı münasibətlərin qurulması: Peşəkarlar gənclərlə effektiv qarşılıqlı əlaqəni və təcrübələrin açıq mübadiləsini asanlaşdıran etibarlı əlaqələr qurmağa çalışırlar.

7. Cəmiyyətə inteqrasiya: Əsas nəticə iştirakçıların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasıdır, onların ictimai həyatda fəal iştirakında və sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir.

Asosial davranışın qarşısının alınması yolları: ailə, fərdi, qrup işi. Asosial davranışın qarşısının alınması üsulları: məlumat, qrup və fərdi söhbətlər, qrup müzakirələri, maarifləndirici məşqlər, rol oyunları, sosial davranışın effektiv modelləşdirilməsi, psixoterapiya üsulları.

Bu nəticələrin cəmi asosial gənclərlə sosial-psixoloji işin uğurunu müəyyən edir və seçilmiş metodların və təsir strategiyalarının effektivliyini təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Асоциальное поведение молодежи: факторы, причины, методы профилактики и коррекции. / [Elektron resurs]. URL: file:///C:/Users/acer/Downloads/asotsialnoe-povedenie-molodezhi-factory-prichiny-metody-profilaktiki-i-korreksii%20(1).pdf Müraciət edilib: 11.11.2023
2. Асоциальное поведение. / [Elektron resurs]. URL: <https://wiki.fenix.help/psychologiya/asotsialnoe-povedenie>. / Müraciət edilib: 12.11.2023
3. Асоциальные люди в вашем окружении. Кто они? Как их "вычислить"? / [Elektron resurs]. URL: <https://dzen.ru/a/XuqhJVsiIRuOPJbM> / Müraciət edilib: 12.11.2023
4. Кто такой асоциальный человек и чем он отличается от социального / [Elektron resurs]. URL: <https://psycho4you.ru/lichnost/emocii/asotsialnyj-chelovek>. <https://psycho4you.ru/lichnost/emocii/asotsialnyj-chelovek/> Müraciət edilib: 11.11.2023
5. Мухаметбековна Ж.И., Сергеевна И.К. / [Elektron resurs]. URL: Профилактика асоциального поведения молодежи — одна из главных задач работы превентолога. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/116038/1/978-5-7996-3472-8_039.pdf / Müraciət edilib: 11.11.2023
6. Мухаметбековна Ж.И., Сергеевна И.К. Социально-психологические факторы асоциального поведения молодежи / [Elektron resurs]. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/113251/1/978-5-7996-3469-8_2022_036.pdf Müraciət edilib: 13.11.2023
7. Профилактика асоциального поведения подрастающего поколения. / [Elektron resurs]. URL: <https://gcor-rowing.by/o-nas/normativnyie-dokumentyi>. Müraciət edilib: 14.11.2023
8. Что это значит быть асоциальным? / [Elektron resurs]. URL: <https://obzorposudy.ru/polezno/cto-eto-znacit-byt-asocialnym> / Müraciət edilib: 11.11.2023

Laman MEHRALIYEVA

ANTI-SOCIAL YOUNG PEOPLE AND THE NATURE OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL
WORK WITH THEM

Summary

The article is devoted to problem of antisocial behavior of young people being one of the most significant challenges of the modern society. The authors reveal etiology, genealogy, of the phenomenon under study, define factors and reasons of the definition sought, and argue ways and means to prevent and correct of the phenomenon. The factors of youth behavior deviating from the norms of behavior in society are considered. The description of the concept of asocial behavior is given. Social and psychological work with antisocial youth is a set of measures aimed at restoring and developing social and psychological balance in young people whose behavior goes beyond generally accepted social norms. This work has a strategic and purposeful character, seeking not only to correct antisocial behavior, but also to form sustainable skills of adaptation in society.

Key words: *antisocial behavior, deviant behavior, delinquent behavior, correction, socio-psychological work*

Ламан МЕХРАЛИЕВА

АНТИСОЦИАЛЬНАЯ МОЛОДЕЖЬ И ХАРАКТЕР СОЦИАЛЬНО-
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С НИМ

Резюме

Статья посвящена проблеме асоциального поведения молодежи – одной из серьезнейших проблем современного общества. В статье вскрывается этиология, генеалогия изучаемого явления, раскрываются факторы и причины искомой дефиниции и аргументируются пути и способы профилактики и коррекции изучаемого явления. Рассмотрены факторы поведения молодежи, отклоняющейся от норм поведения в обществе. Приводится описание понятия асоциального поведения. Социально-психологическая работа с асоциальной молодежью представляет собой комплекс мероприятий, направленных на восстановление и развитие социально-психологического равновесия у молодежи, чье поведение выходит за рамки общепринятых социальных норм. Эта работа обладает стратегическим и целенаправленным характером, стремясь не только к коррекции асоциального поведения, но и к формированию устойчивых навыков адаптации в обществе.

Ключевые слова: *асоциальное поведение, девиантное поведение, делинквентное поведение, аддиктивное поведение, коррекция, социально-психологическая работа*

Rəyçi: sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Üzeyir Şəfiyev

COVID-19 PANDEMİYASININ YAYILMASI VƏ ƏHALİ QRUPLARINA TƏSİRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 13 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 11, 2023; accepted for publication: November 13, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Bildiyimiz kimi tarix boyu bir çox pandemiya və xəstəliklər mövcud olmuşdur. Ən son yayılan pandemiyalardan biri də Covid-19 pandemiyasıdır. Bu pandemiya bütün dünya ölkələrinin əhalisinə fizioloji, eyni zamanda psixoloji təsir göstərdi. 2019-cu ilin dekabr ayının sonlarında Çinin Hubei əyalətinin paytaxtı Uhandə koronavirus ailəsinə aid yeni bir virus xəstəliyinin baş verdiyi bildirildi. Yeni COVID-19, son illərdə iki epidemiyaya səbəb olan kəskin tənəffüs sindromu (SARS) və Yaxın Şərq Tənəffüs Sindromu (MERS) ilə eyni koronaviruslar qrupuna aiddir. Yeni virus əsasən tənəffüs damcıları və təmas yolu ilə ötürülür və bütün yaş qruplarını əhatə edir. 2021-ci ilin dekabrında virusun sürətlə yayılması və yoluxma hallarının artması, bunun ardınca xəstəlikdən ölənlərin sayının həyəcan verici olması ilə əlaqədar Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən epidemiyə elan edilib. ÜST-nin məlumatına görə, 6 dekabr 2021-ci il tarixinə dünyada 269 559 230 nəfər virusa yoluxub, 530 5337 nəfər isə virusdan ölüb. Həmçinin İranda 6 dekabr 2021-ci il tarixinə bu virusa 6 137 821 nəfər yoluxub, 130 277 nəfər ölüb.

Açar sözlər: Covid-19, koronavirus, pandemiya, karantin, sosial təcrid.

Giriş

COVID-19 böhranı cəmiyyətdə böyük problemlərə və həyat şəraitində, işində və sosial münasibətlərdə müxtəlif dəyişikliklərə səbəb oldu. Sosial uzaqlaşma və parklar, kafelər, məbədlər, məktəblər, universitetlər və s. kimi toplaşma və qarşılıqlı əlaqə mərkəzlərinin bağlanması kimi siyasətlərin həyata keçirilməsi müəyyən sosial nəticələr verdi. Patriarxal həyat tərzini cəmiyyətdə uzun müddət evdə qalmaq qadınların ev işləri ilə məşğul olmaq yükünü artırdı. COVID-19-un iqtisadi və psixoloji aspektləri ailə üzvlərinə də təsir etdi. COVID-19 böhranından sonra ailədaxili zorakılığın, o cümlədən uşaqlara qarşı zorakılıq, həyat yoldaşlarına qarşı zorakılıq, qocalara qarşı zorakılıq və əlillərə qarşı zorakılıq problemi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinin də narahatlığını ifadə etdi. Məktəblərin və universitetlərin bağlanması milyonlarla uşaq, yeniyetmə və gənci uzun müddət ictimai və təhsil fəaliyyətlərindən məhrum etdi, bundan sonra isə bunu kompensasiya etmək çətin oldu. Müxtəlif ölkələrdən gələn səyahət məhdudiyyətləri xaricdəki sosial əlaqələri azaldı və insanları təcrid edib. COVID-19 insan həyatının hər sahəsinə təsir etdiyi üçün bir çox ölkədə boşanmaların artmasına və nikahların azalmasına səbəb oldu. Cütlüklərin həyatında xəstəliyə yoluxmaq və ya bulaşmaq qorxusundan evlilik münasibətlərinin azalmasının şahidi olmuşuq. Covid-19 ictimai nəqliyyatı da təhlükəyə atıb və zədələyib.

Covid-19 insanların həyatına çox təsir etdi. Dünyada hər bir insan birbaşa və ya dolayısı ilə bu xəstəliyin ağır nəticələri ilə üzləşdi. Təcrid və bəzi sosial fəaliyyətlərin dayandırılması səbəbindən bu xəstəlik sosial narahatlıq, etibarsızlıq səbəbindən çaxnaşma, iqtisadi tənəzzül və ağır psixoloji stress kimi problemlər yaratdı ki, bu da onların qarşısını almaq və nəzarət etmək üçün əlaqələndirilmiş səyləri tələb etdi və insanlar məsləhət və tövsiyələrə əməl etməli idilər.

Covid-19 pandemiyasının əhali qruplarına təsiri

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: narmeenaliyeva1@gmail.com

Koronavirus pandemiyası kimi də tanınan COVID-19 pandemiyası 2019-cu ildə kəskin respirator sindromlu koronavirus 2-nin səbəb olduğu koronavirus xəstəliyinin qlobal pandemiyasıdır. Yeni virus ilk dəfə 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində baş verən epidemiyaya zamanı müəyyən edilib. Bu pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi və virus 2020-ci ilin əvvəlində Asiyanın digər hissələrinə, sonra isə bütün dünyaya yayılmağa başladı. 30 yanvar 2020-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı epidemiyanı beynəlxalq narahatlıq doğuran ictimai səhiyyə fəvqəladə vəziyyəti elan etdi.

2020-ci ilin dekabr ayından etibarən müxtəlif ölkələrdə COVID-19 vaksinləri geniş şəkildə tətbiq olunmağa başladı. Müalicəyə yeni antiviral dərmanlar və simptomlara nəzarət daxildir. İctimai səhiyyə fəvqəladə halın təsirini yumşaltmaq üçün ümumi tədbirlərə başladı: səyahət məhdudiyyətləri, karantinlər, biznes məhdudiyyətləri və bağlanması, iş yerindəki təhlükələrə nəzarət, maskaların məcburi istifadəsi, karantin və s. daxildir.

Pandemiya, böyük depressiyadan başlamış ən böyük qlobal tənəzzül də daxil olmaqla, bütün dünyada ciddi sosial və iqtisadi pozulmalara səbəb oldu. Geniş yayılmış tədarük çatışmazlığı, o cümlədən ərzaq çatışmazlığı, tədarük zəncirinin pozulmasına səbəb oldu. İnsan fəaliyyətinin azalması çirklənmənin misli görünməmiş müvəqqəti azalmasına səbəb olmuşdur. Bir çox yurisdiksiyalarda təhsil müəssisələri və ictimai yerlər qismən və ya tamamilə bağlandı və bir çox tədbirlər 2020 və 2021-ci illər ərzində ləğv edildi və ya təxirə salındı. Bir çox işçi evdən işləməyə başladı. Sosial media və media vasitəsilə dezinformasiyalar yayıldı, siyasi gərginlik artdı [3].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına (ÜST) görə, COVID-19 qızdırma, öskürək və nəfəs darlığı da daxil olmaqla müxtəlif simptomlara malikdir. Virus, xüsusən də yaşlı insanlarda və sağlamlıq vəziyyəti normal olmayan insanlarda ağır xəstəliyə və ölümə səbəb olmuşdur. Fiziki simptomlara əlavə olaraq, COVID-19 ağız sağlamlığına təsir göstərir, ağızda quruluq, dişlərin çürüməsi və periodontal xəstəlik bildirilən nəticələr arasındadır. Bundan əlavə, pandemiya psixi sağlamlığa da əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi, virusun yaratdığı təcrid və stress, narahatlıq və depressiya nisbətlərinin artmasına səbəb oldu [1].

Karantin dövründə milyonlarla müəssisə ekzistensial təhlükə ilə üzləşdi. Dünyadakı 3,3 milyard işçi qüvvəsinin demək olar ki, yarısı dolanışiq vasitələrini itirmək riski altında qaldı. Qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışan işçilər üçün xüsusilə çətin vəziyyət yarandı, çünki bir çoxları sosial müdafiədən və keyfiyyətli tibbi xidmətdən məhrumdurlar. Karantin dövründə qazanc əldə etmək imkanı olmayan bir çox insan özünü və ailəsini dolandıra bilmirdi.

Milyonlarla maaşla çalışan kənd təsərrüfatı işçisi dünyanı qidalandırsa da, onlar yoxsulluq, qidalanma və sağlamlıq problemləri ilə, təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsi, eləcə də digər sui-istifadə formaları ilə üzləşirdilər. Aşağı, qeyri-müntəzəm gəlirləri və sosial dəstəyin olmaması ilə çoxları özlərini, ailələrini əlavə risklərə məruz qoyaraq, çox vaxt təhlükəli şəraitdə işləməyə davam etməyə təşviq olunurlar [2].

Pandemiyalar dövründə bir sıra araşdırmalar aparılmış və aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Pandemiya zamanı narahatlıq və depressiya simptomları artıb və ailə işini itirənlər, gənclər və qadınlar arasında daha ağırdır. Yeniyetmə qadınlar da kişi yaşlılarına nisbətən daha çox ümitsizlik və kədər hiss edirlər. Pandemiya ilə yanaşı, narkotiklərin həddindən artıq istifadəsi nəticəsində ölüm halları bütün əhali arasında kəskin şəkildə artmağa başladı, bu artım yeniyetmələr arasında iki dəfədən çox idi. Dərmanların həddindən artıq dozəsindən ölüm halları Amerika hinduları və Alyaska yerliləri, eləcə də qaradərili əhali arasında ən yüksəkdir. 2021-ci ildə ABŞ-da 106,600-dən çox insan həddindən artıq dozada narkotikdən öldü, bu, rekord göstəricidir.

Qısa bir azalmadan sonra intihar ölümləri 2021-ci ildən etibarən yenidən artmağa başladı. Bundan əlavə, yeniyetmə qızlar arasında öz həmyaşıdları ilə müqayisədə özünə zərər vermə və intihar düşüncələri daha sürətlə artdı.

Pandemiya böyükklərdə narahatlıq və depressiya əlamətlərinin yayılması ilə nəticələndi. Tədqiqatlar göstərir ki, bu simptomlar pandemiya zamanı artıb, lakin bu artımın miqyası bəlli deyil. Pandemiya boyunca bir çox insanlar arasında narahatlıq və depressiya əlamətləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Məsələn, 2023-cü ilin fevral ayında işini itirən insanlar öz

həmyaşıdlarından daha çox narahatlıq və ya depressiya əlamətləri barədə məlumat verirdilər. Uzun müddətdir mənfi psixi sağlamlıq nəticələri ilə əlaqəli olan iş itkisi və işsizlik pandemiyanın ilkin mərhələlərində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [4].

2023-cü ildə gənclərin 50 faizi (18-24 yaş) narahatlıq və depressiya əlamətlərini bildirdi ki, bu da onların yaşlı yetkinlərdən daha çox psixi sağlamlıq əlamətlərini yaşamasına səbəb olur. Gənclər pandemiya ilə əlaqədar universitetlərin bağlanması, gəlir və ya iş yerlərinin itirilməsi kimi bir sıra təsirlərlə üzləşiblər ki, bu da psixi sağlamlığın pisləşməsinə səbəb olmuşdur.

2023-cü ilin fevral ayında qadınlar arasında narahatlıq və ya depressiya simptomları kişilərə (28%) nisbətən (36%) yüksək olmuşdur. Hələ pandemiya əvvəl qadınlar kişilərdən daha çox psixi sağlamlıq pozğunluqları, o cümlədən ciddi psixi xəstəliklər haqqında məlumat verirdilər [4].

Yaşlanma özünü bir çox psixoloji, sosial və ekoloji zəifliklərlə göstərir. Yaşlı insanlarda zəiflik müxtəlif infeksiyalara yoluxma riskinə və immun sisteminin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, yaşlı insanlarda bir çox əlavə xəstəliklər olur və daha tez-tez xəstəxanaya yerləşdirilir, bu da pandemiya zamanı infeksiyaya yoluxma ehtimalını artırır. Gənc və yaşlı xəstələr arasında COVID-19 pnevmoniyasını müqayisə edən tədqiqatçı Liu və həmkarları yaşlı yaş qrupunda xəstəliyin gedişatının və ölüm riskinin üç dəfə yüksək olduğunu aşkar etdilər. Təsirə məruz qalan ağciyər loblarının sayı, mexaniki ventilyasiya ehtiyacı və qan qazı anomaliyaları ehtimalı, antiviral antikorların səviyyəsi və iltihabın güclü bir göstəricisi olan C-reaktiv zülalın (CRP) aşağı səviyyəsi yaşlı yetkinlərdə daha yüksək idi. Başqa bir araşdırmada, COVID-19 pandemiyasının narahatlıqlarından biri yaşlılarda qeyri-spesifik orqan zədələnməsi idi, çünki bir çoxları konjestif ürək çatışmazlığı və sepsis səbəbindən dünyasını dəyişdi, lakin pnevmoniya ilə bağlı heç bir dəlil yox idi. Bundan əlavə, yaşlı yetkinlərdə təhlükəsizlik tədbirlərini başa düşmələrini və onlara əməl etmələrini çətinləşdirən idrak və hissiyyat pozğunluqları ola bilər. Bir çoxları institusionallaşdırılıb, bu da onları izdiham, pis gigiyena və lazımı nəzarətin olmaması riski ilə üz-üzə qoyur. Düzgün testlərə laqeydlik də mane olur ki, bu da onların asemptomatik daşıyıcıya çevrilmə riskini artırır [5].

COVID-19 pandemiyasının yayılmasına nəzarət etmək üçün görülən tədbirlər nəticəsində uşaqlar və yeniyetmələr həyatlarında müxtəlif pozulmalar, o cümlədən onlayn öyrənmə və ya öyrənmədə geriləmələr, tibbi yardım axtarmaq və gecikmələr, həmyaşıdları ilə təmasların azalması ilə üzləşiblər.

Sosial əlaqələr və ailə dəstəyinin də pandemiyanın təsirlərini yumşaltmaqda əsas amillər olduğu göstərilmişdir. Bununla belə, pandemiya bəzi ailələr üçün vəziyyəti kəskin şəkildə dəyişdirdi, çünki bəzi uşaq baxıcıları gəlirlərini itirdilər, digərləri isə artan iş yükü ilə üzləşdilər və ya uşaq baxımı xidmətlərinin dayandırılması ilə birlikdə uzaqdan işləməyə məcbur oldular [6].

Pandemiyanın yaratdığı rutin dəyişikliklərinin və stresli vəziyyətlərin uşaq və yeniyetmələrin rifahına təsir etdiyi güman edilir. Pandemiyanın ilk ili ərzində aparılan sisteməlik araşdırmalar onların həyat keyfiyyətinin və sağlamlıqla bağlı psixi sağlamlıqlarının zamanla pisləşməyə meyilli olduğunu aşkar etdi. Daha yeni tədqiqatlar pandemiya başlayandan iki il sonra onların rifahında sabitləşmə və ya hətta bir qədər yaxşılaşma olduğunu göstərdi; Bu həm pandemiya vəziyyətinə qarşı mübarizə strategiyalarının hazırlanması, həm də sanitariya tədbirlərinin ləğvi ilə bağlı ola bilər.

Bununla belə, pandemiyanın uşaqların və yeniyetmələrin həyat keyfiyyətinə, psixi sağlamlığına davamlı təsirinin yayılması və determinantları, xüsusən də İsveçrə kimi nisbətən yüngül məhdudiyyətləri olan ölkələrdə, əsasən məlum deyildi. Həqiqətən, məktəblər 2020-ci ilin yazında 10 həftəlik yarı-bloklama zamanı bağlandıqdan sonra açıq qaldı və COVID-19 hadisəsinə məruz qaldıqdan sonra karantin yerində qaldı. Ölkə daxilində səyahət heç vaxt məhdudlaşdırılmayıb; məhdud fəaliyyəti olan mağazalar, idman və mədəniyyət obyektləri epidemioloji vəziyyətdən asılı olaraq vaxtaşırı bağlanırdı. Bütün tədbirlər 3 fevral 2022-ci ildə ləğv edildi [6].

COVID-19 ölkədəki hər bir uşağa təsir etsə də, Böyük Britaniyada artıq yoxsulluq içində yaşayan təxminən dörd milyon uşaq və gəncə xüsusilə zərərli təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, biz hesab edirik ki, 10-17 yaşlı 1,7 milyon uşaq problemli, borcu olan ev təsərrüfatlarında yaşayır və eyni yaşda olan təxminən 2,1 milyon uşaq hesabı ödəməkdə çətinlik çəkən ailələrdə yaşayır. Covid-

19 böhranı zamanı maliyyə qeyri-sabitliyi artdı və daha çox gözlənilməz xərclər üçün büdcə ayıra bilməyən aztəminatlı ailələr daha çox zərər çəkdi.

Məktəblərin bağlanması COVID-19-un yayılmasının qarşısını almağın vacib yolu olsa da, gənclər arasında sosial izolyasiyanın artmasına səbəb oldu. Bir çox məktəblər onlayn təhsili təmin etsə də, ailələrinin noutbuklara, telefonlara və ya adekvat internet və ya telefon xidmətinə çıxış imkanı olmayan uşaqların həyatı vacib öyrənmə imkanlarından məhrum olma ehtimalı yarandı.

Məktəblər tərəfindən təqdim edilən elektron təhsildən istifadə edə bilməyən uşaqlar üçün əlavə damğalanma və ya utanma riski də var idi. Daha çox uşaq evdə saxlandıqca ailələr üçün yaşayış xərcləri artdı, valideynlərin gəlirləri isə azaldı, yəni ailələr yemək və digər zəruri əşyaların qiyməti ilə mübarizə aparmalı oldular. Uşaqlar məktəbdən kənarda olarkən və ailə şəbəkələrinin (məsələn, nənə və babalar) köməyi olmadan valideynlərin uşağa qayğı ilə bağlı artan məsuliyyətləri də ailələrə əlavə maliyyə gərginliyi yaratdı [7].

Nəticə

Bu araşdırma koronavirusun insanların həyatının bir neçə aspektinə təsirini qısa şəkildə müzakirə etdi. Təəssüflər olsun ki, epidemiya və korona virusun yayılması bütün dünyada sağlamlıq böhranına çevrildi, onun hələ də müxtəlif aspektləri olduğu düşünülür. Dünya ən pis sağlamlıq böhranlarından birini və şübhəsiz ki, epidemiyaların və sosial xəstəliklərin ən mühüm nəticələrindən birini yaşadı.

COVID-19 epidemiyasının psixoloji nəticələrini, eləcə də mənfi nəticələrin azaldılması üçün müdaxilələrin və dəstəkləyici strategiyaların işlənilib hazırlanması və planlaşdırılması ən yaxşı vasitələrdən idi. Əslində, müvafiq müalicə üsullarından istifadə etmək üçün cəmiyyətdə müxtəlif insanların psixoloji sağlamlığına təhlükə yaradan amilləri müəyyən etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. COVID-19 pandemic. [Elektron resurs]. URL:https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic / Müraciət edilib: 1.10.2023
2. Debanjan Banerjee. The impact of Covid-19 pandemic on elderly mental health / [Elektron resurs]. URL:<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7267435/> Müraciət edilib: 5.10.2023
3. Impact of COVID-19 on people's livelihoods, their health and our food systems. [Elektron resurs]. URL: <https://www.who.int/news/item/13-10-2020-impact-of-covid-19-on-people's-livelihoods-their-health-and-our-food-systems> / Müraciət edilib: 2.10.2023
4. Impact of the COVID-19 pandemic on children and adolescents: determinants and association with quality of life and mental health—a cross-sectional study / [Elektron resurs]. URL:<https://capmh.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13034-023-00563-5> / Müraciət edilib: 1.10.2023
5. More than 50 Long-term effects of COVID-19: a systematic review and meta-analysis. [Elektron resurs]. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/COVIDpandemichasignificantlyimpactevariousaspectsof,chronicfatigueandorgandamage>. Müraciət edilib: 5.10.2023
6. Nirmita Panchal. Heather Saunders, Robin Rudowitz, and Cynthia Cox. The Implications of COVID-19 for Mental Health and Substance Use. / [Elektron resurs]. URL: <https://www.kff.org/mental-health/issue-brief/the-implications-of-covid-19-for-mental-health-and-substance-use/> / Müraciət edilib: 3.10.2023
7. The impact of COVID-19 on children and young people / [Elektron resurs]. URL:[the-impact-of-covid-19-on-children-and-young-people-briefing.pdf](https://www.who.int/news/item/13-10-2020-impact-of-covid-19-on-children-and-young-people-briefing.pdf) / Müraciət edilib: 10.10.2023

Narmin ALIYEVA

SPREAD OF THE COVID-19 PANDEMIC AND IMPACT ON POPULATION GROUPS

Summary

As we know, there have been many pandemics and diseases throughout history. One of the latest pandemics is the Covid-19 pandemic. This pandemic had a physiological and at the same time psychological effect on the population of all the countries of the world. In late December 2019, a new virus disease belonging to the coronavirus family was reported in Wuhan, the capital of China's Hubei Province. The new COVID-19 belongs to the same group of coronaviruses as acute respiratory syndrome (SARS) and Middle East Respiratory Syndrome (MERS), which caused two outbreaks in recent years. The new virus is mainly transmitted by respiratory droplets and contact and affects all age groups. In December 2021, the virus was declared an epidemic by the World Health Organization due to the rapid spread and increase in cases of infection, followed by an alarming number of deaths from the disease. According to the WHO, as of December 6, 2021, 269,559,230 people were infected with the virus, and 530,5337 people died from the virus. Also, as of December 6, 2021, 6,137,821 people have been infected with this virus in Iran, and 130,277 people have died.

Keywords: Covid-19, coronavirus, pandemic, quarantine, social isolation.

Нармин АЛИЕВА

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 И ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ГРУППЫ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Как мы знаем, на протяжении всей истории было множество пандемий и болезней. Одной из последних пандемий является пандемия Covid-19. Эта пандемия оказала физиологическое и в то же время психологическое воздействие на население всех стран мира. В конце декабря 2019 года в Ухане, столице китайской провинции Хубэй, было зарегистрировано новое вирусное заболевание, принадлежащее к семейству коронавирусов. Новый COVID-19 принадлежит к той же группе коронавирусов, что и острый респираторный синдром (ТОРС) и ближневосточный респираторный синдром (БВРС), вызвавшие за последние годы две вспышки. Новый вирус в основном передается воздушно-капельным и контактным путем и поражает все возрастные группы. В декабре 2021 года вирус был объявлен Всемирной организацией здравоохранения эпидемией из-за быстрого распространения и роста случаев заражения, за которым последовало тревожное количество смертей от этой болезни. По данным ВОЗ, по состоянию на 6 декабря 2021 года вирусом заразились 269 559 230 человек, умерли от вируса 530 5337 человек. Также по состоянию на 6 декабря 2021 года в Иране этим вирусом заразились 6 137 821 человек, умерли 130 277 человек.

Ключевые слова: Covid-19, коронавирус, пандемия, карантин, социальная изоляция.

Rəyçi: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Eyyub Kərimov

GLOBAL MİQYASDA ƏLİLLİYİ OLAN UŞAQLAR ÜÇÜN SOSAL XİDMƏTLƏRİN CARİ VƏZİYYƏTİNƏ BAXIŞ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 15, 2023; accepted for publication: November 17, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Əlil uşaqlarla sosial xidmət texnologiyalarından istifadə əlil uşaqların fiziki, psixoloji, sosial və mənəvi sağlamlığının təmin edilməsinə, qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə kömək edəcək; həyatın öz müqəddəratını təyin etmədə sosial əhəmiyyətli istiqamətlərin və münasibətlərin formalaşması; əlil uşaqların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyası üçün şərt olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla sağlam həmyaşıdları arasında idman, istirahət və digər növ birgə fəaliyyətlərin təşkili.

Açar sözlər: *sosial xidmət, əlil uşaqlar, sosial-psixoloji uyğunlaşma, reabilitasiya.*

Giriş

Dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətdə yeni problemlərin kəskinləşməsi alimləri və praktik sosial işçiləri şəxsiyyətin sürətlə dəyişən şəraitə sosial-psixoloji uyğunlaşmasının yeni, effektiv mexanizmlərinin axtarışı ilə bağlı problemlərin həlli ilə üzləşdirdi. Sosial xidmət mütəxəssisinin müştəriləri əhalinin ən müdafiəsiz və həssas təbəqələridir: qocalar, uşaqlar və yeniyetmələr, əlillər, habelə mövcud vəziyyətə görə onların həyat fəaliyyətini çətinləşdirən şəraitdən müstəqil şəkildə çıxıb bilməyən insanlar. Sayı durmadan artan əlil uşaqların sosial yardıma xüsusi ehtiyacı var.

Əlilliyi olan insanların problemlərinin həllinə yanaşmanı dəyişdirən ilk sənəd əlillər üçün Ümumdünya Fəaliyyət Proqramı oldu. Qəbul olunmazdan əvvəl əlillərə münasibətdə sosial siyasət yalnız tibbi tədbirləri, əlilliyin müəyyən səbəblərinin qarşısını almaq üçün reabilitasiya və profilaktikanı əhatə edirdi. Əlilliyi olan şəxslərin ictimai həyatda və inkişafda bərabərliyinin və tam iştirakının təmin edilməsinə dair Proqramın bəyan edilmiş məqsədləri əlillik problemlərinin həllinə vahid yanaşmanın zəruriliyini dərk edərək, beynəlxalq ictimaiyyətin əlillik anlayışının dəyişdiyini göstərdi.

Global miqyasda əlilliyi olan uşaqlar üçün sosial xidmətlərin cari vəziyyətinin əsasları

“Əlillik” anlayışının özü də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi: əlillər artıq əhalinin həssas qrupları kimi təsnif edilmir, çünki hər kəs normal həyat dövrünün istənilən mərhələsində bu və ya digər səbəbdən əlil ola bilər. Əlilliyi olan şəxslərin “həssaslığı” prinsipinə əsaslanan yanaşma öz yerini əlilliyi olan şəxslərin “adi” sosial şəraitə uyğunlaşması üçün şəraitin yaradılması tədbirlərini özündə əks etdirən əlillərin sosial özünütəminatının inkişafı konsepsiyasına vermişdir. Əlillər üçün bərabər imkanların yaradılması ictimai həyatın bütün sahələrinə əlçatanlığın təmin edilməsi prosesi kimi qiymətləndirilir. Əlçatanlığın əsas komponenti əlilliyi olan şəxslərin qərar qəbul etmə prosesində tam və səmərəli iştirakını təşviq etmək üçün tədbirlərdir.

Dünya Proqramının ideyalarının inkişafı çərçivəsində əlilliyi olan şəxslər üçün imkanların bərabərləşdirilməsinin Standart Qaydaları qəbul edilmişdir. Standart Qaydaların hüquqi və mənəvi əsasını İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill, Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Qadınlara Qarşı

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: nerminrehimly@mail.ru

Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv edilməsi haqqında Konvensiya və Əlilliyi olan Şəxslərlə bağlı Ümumdünya Fəaliyyət Proqramı təşkil edir [3].

2008-ci il mayın 3-də “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya təsdiq edilərək qəbul edilib. Konvensiyanın məqsədi, 1-ci maddədə qeyd edildiyi kimi, “əlilliyi olan şəxslərin bütün əsas insan hüquq və azadlıqlarından bərabər şəkildə istifadəsini həyata keçirmək, qorumaq, təmin etmək və onların güclü tərəflərinə hörməti təşviq etməkdir”. Konvensiya cəmiyyətin əlilliyi olan insanlar haqqında təsəvvüründə əhəmiyyətli dəyişikliyi qeyd edir, belə ki, hər bir şəxs öz həyatı ilə bağlı qərar qəbul etmək üçün yalnız məsuliyyət daşıyır. Bunun sayəsində əlillər “hüquq daşıyıcılarına” və “qanun subyektinə” çevrilərək, onlara təsir edən plan və ya siyasət hazırlamaq və həyata keçirmək üçün tam hüquqlar əldə edirlər. Konvensiya diqqəti maddi nemətlərə çıxışdan daha geniş bərabərlik məsələsinə və əlilliyi olan şəxslərin ictimai həyatda iştirakına, səhiyyə resurslarından, təhsildən, məşğulluqdan və fərd kimi inkişafdan istifadəsinə mane olan sosial maneələrin müəyyən edilməsinə yönəldir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əlilliyi olan insanların hüquqlarının təmin edilməsi mexanizmləri müxtəlifdir: Kanadada əlilliyi olan insanlara qarşı bərabərlik və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi ölkənin Konstitusiyasında, Böyük Britaniyada “Əlillər haqqında”, “Reabilitasiya tədbirlərinin vahidliyi haqqında”, “Əlillərə ictimai nəqliyyatdan istifadə etməkdə köməklik haqqında”, “Əlillər arasında işsizliklə mübarizə haqqında” qanunlar - “Əlillərin ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi haqqında”, “Milli yardım haqqında”, “Əlillər haqqında”, “Ömürlük əlilliyə və işləyən şəxslərə verilən müavinətlər haqqında” əlillərə, “Sosial təminat haqqında” xüsusi qanunlarda, Macarıstanda - “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları və onlar üçün bərabər imkanların təmin edilməsi haqqında” qanunda əksini tapmışdır [5].

Almaniyada dövlət və özəl təşkilatların əlillərə qarşı siyasəti integrasiya və reabilitasiya kimi anlayışlarla müəyyən edilir. Almaniyada hərtərəfli diferensiallaşdırılmış sosial reabilitasiya sistemi mövcuddur. Sosial yardımın göstərilməsi yolu ilə onu alan şəxs insanların icmasına reintegrasiya olunur və hətta ondan müstəqillik əldə edir (işlə təminat, qəyyumluq, qulluq və müalicə yolu ilə əmək qabiliyyətinin bərpası yolu ilə). Yardım alan şəxs insanların birliyinə reintegrasiya prosesində özü fəal olmağa bələddir və eyni zamanda, sosial yardımın rıçaqları yalnız ehtiyacı olanlara yardım göstərmək üçün digər imkanlar tükəndikdə işə salınır.

Hazırda əlin imkanlarında müəyyən məhdudiyyətlərə malik olan, sosial fəaliyyətin bütün sahələrində fəal iştirak edə bilən, cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər hüquq və imkanlara malik olan şəxs olduğu anlayışı tədricən müəyyən edilir. Bu, “əlilliyi olan şəxs” anlayışının tətbiqi ilə asanlaşdırılır. Bütün dünyada əlilliyi olan insanların seçim azadlığı, öz müqəddəratını təyinetmə və cəmiyyətin bütün sahələrində iştiraka açıq olmaq hüquqlarını müdafiə etmək üçün artan ictimai hərəkət var [4].

Müəyyən bir fəaliyyəti həyata keçirmək qabiliyyətinin pozulması anadangəlmə və ya sonradan əldə edilə bilər və müvəqqəti və ya daimi ola bilər. Uşaqlıq əlilliyi problemi bütün dünyada aktualdır. ÜST-ün məlumatına görə, əlillər dünya əhalisinin 10%-ni təşkil edir, onlardan 120 milyonu uşaq və yeniyetmələrdir.

Uşaqlıq əlilliyinin strukturunda əqli gerilik və sinir sistemi xəstəlikləri (60%-dən çox) üstünlük təşkil edir. Hər onuncu əlil şəxs müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün tam və ya qismən qabiliyyətsizlik, pozğunluqların şiddəti və sosial funksiyaların məhdudluğu ilə xarakterizə olunur [6].

Uşaqlarda əlilliyin yaranmasına səbəb olan səbəblər arasında ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, uşaqlıq xəsarətlərinin artması, hamiləlik və doğuşun patologiyası, sağlam həyat tərzini üçün normal şəraitin olmaması, valideynlər, xüsusən də analar arasında xəstələnmənin yüksək səviyyəsi, qadınlar üçün əlverişsiz iş şəraiti, tibb müəssisələrinin maddi-texniki təminatının qeyri-kafi səviyyədə olması aiddir [1]. Uşaqlarda əlillik həyat fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması deməkdir, inkişaf pozuntuları, özünə qulluq, ünsiyyət, öyrənmə və gələcəkdə peşəkar bacarıqlara yiyələnməkdə çətinliklər nəticəsində yaranan sosial uyğunsuzluğa səbəb olur.

Əlil uşaqlar, uşaqların dolğun həyat sürməsinə imkan verməyən ümumi inkişaf pozuntularına səbəb olan müxtəlif əqli və ya fiziki qüsurlu uşaqlardır. İnsanların sosial kateqoriyası kimi əlil uşaqlar onlarla müqayisədə sağlam insanların əhatəsindədirlər və daha çox sosial müdafiəyə, yardıma, dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu yardım növləri qanunvericiliklə, müvafiq normativ aktlarla, təlimat və tövsiyələrlə müəyyən edilir və onların həyata keçirilməsi mexanizmi məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün qaydalar müavinətlərə, təqaüdlərə və digər sosial yardım formalarına aiddir ki, bu da maddi xərclərin həyat və passiv istehlakını təmin etməyə yönəldilib. Eyni zamanda, əlil uşaqların onları stimullaşdıran və aktivləşdirə bilən köməyə ehtiyacı var. Söhbət mahiyyətə əlil uşaqların sosiallaşmasından və cəmiyyətə inteqrasiyasından gedir.

Bu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya dərəcəsi onların peşə və əmək hazırlığının səviyyəsindən, sosial və məişət oriyentasiyasından, ailənin bu prosesdə iştirakından asılıdır. Son illərdə sosial-iqtisadi transformasiyalar fonunda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosiallaşması, adaptasiyası və inteqrasiyası, onların sosial müdafiəsi məsələlərinə əsaslanan müasir təhsilin humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi proseslərinin inkişafı davam edir. Cəmiyyətin sivilizasiya səviyyəsi bilavasitə uşaqların vəziyyətindən, dövlət və bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən onlara göstərilən qayğının dərinliyindən asılıdır. Əlil uşaqlara qayğı göstərmək öz xüsusiyyətlərinə malikdir, çünki böyüyən orqanizmin bütün sistemlərinin və funksiyalarının inkişafını təmin etmək deyil, həm də bu cür uşaqların cəmiyyətdə mümkün olan maksimum sosial uyğunlaşması üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial təcrübəyə yiyələnməsi və onların mövcud sosial münasibətlər sisteminə daxil edilməsi cəmiyyətdən müəyyən əlavə tədbirlər, vasitələr və səylər tələb edir, bu kateqoriyaya aid problemlərin həlli üçün yeni sosial xidmət texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir [7].

Əlil uşaqlarla sosial xidmət texnologiyaları müxtəlifdir və sosial problemin yaradılmasına, səbəbinin müəyyən edilməsinə və həlli yollarının tapılmasına, məlumatların toplanmasına, müştərinin sosial vəziyyətinin, iqtisadi, mədəni səviyyəsinin, dəyərlərinin, oriyentasiyalarının dəyişdirilməsinə, müştərinin resursları və canlılığı, sosial və fərdi risklərin qarşısının alınması, fərdin nisbətən tanış olmayan cəmiyyətə və ya mədəni sistemə daxil olmasını asanlaşdırmağa yönəlmişdir.

Əlil uşaqlara sosial xidmət üçün ən vacib texnologiya növlərinə aşağıdakılar daxildir: sosial diaqnostika, sosial reabilitasiya, sosial uyğunlaşma. Onlar əlil uşağa onun maraqlarını, ehtiyaclarını, dəyər oriyentasiyalarını nəzərə alaraq vahid yanaşmaya və yaranan problemlərin və çətinliklərin həlli üçün fərdin daxili qüvvələrinin potensialının səfərbər edilməsinə kömək edən sosial şəraitin yaradılmasına diqqət yetirirlər.

Sosial diaqnostika sosial xidmət mütəxəssisini lazımi biliklərlə təmin edən metodoloji vasitədir, bunun əsasında əlil uşağın probleminin sosial diaqnostikası aparılır və uşağın həyatında mövcud çətinlikləri həll etmək üçün sosial xidmət texnologiyaları seçilir.

Sosial diaqnostika metodlar, üsullar toplusunu özündə cəmləşdirən və sosial xidmət mütəxəssisinin əlil uşağın şəxsi resurslarını, onun sosial mühitinin ehtiyat imkanlarını tanımaq, insanlarla münasibətlərdə uğur əldə etməyi təmin etmək qabiliyyətini nəzərdə tutan integrativ texnologiyadır. Əlilliyi olan uşağın ailəsi və təhsil ictimaiyyəti güclü iradəli keyfiyyətlərin, fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına kömək edir və ictimai tanınmasını təmin edir. Beləliklə, sosial diaqnostika əlil uşağın gündəlik həyatdakı fəaliyyətini və davranışını, onun çətin həyat vəziyyətinin səbəblərini öyrənir və sosial xidmətlərin göstərilməsi prosesində ondakı dəyişiklikləri müəyyən edir.

Sosial diaqnostikanın məqsədi sosial xidmət mütəxəssisinin əlil uşağın probleminin obyektiv sosial diaqnozunu qurmaq və nəticə çıxarmaqdır. Əlil uşaq problemi üç üsulla təhlil edilir. Birincisi, sosial xidmət mütəxəssisi, sosial diaqnostika metodlarının nəticələrinə əsaslanaraq, müştəri probleminin səbəblərini və inkişaf kursunu müəyyənləşdirir. İkincisi, əlil uşağın problemi həll etməyə hazırlığını (sosial bacarıqların, biliklərin və sosial təcrübənin olması) xarakterizə edir, hazırda onun ailə üzvləri və dostları ilə qarşılıqlı əlaqəsini təsvir edir. Üçüncüsü, ailə haqqında

(struktur, sosial və iqtisadi vəziyyət, ailə üzvlərinin şəxsiyyətlərarası münasibətləri), əlil uşağın daxil olduğu təhsil komandası haqqında bütün məlumatları sistemləşdirir. Ailəni təsvir edərkən, əlil uşağın fəaliyyətinə və problemi həll etməyə hazır olmasına təsir edən psixoloji mikroiqlim və iqtisadi şəraitə xüsusi diqqət yetirilir.

Əlil uşağın sosial bacarıqlarının müəyyən edilməsi, onların inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi sosial diaqnostik metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir: müşahidə, sorğu, müsahibə, yaşayış şəraitinin öyrənilməsi, sənədlərin təhlili [8].

Əlil uşaqların təhsil və reabilitasiyasının ən geniş yayılmış forması reabilitasiya mərkəzləridir ki, burada təhsil vasitələri ilə uşaqlar üçün fərdi reabilitasiya proqramları həyata keçirilir. Son illər əlil uşaqların təhsil imkanları yeni tipli müəssisələrin açılması hesabına genişləndirilib. Bu müəssisələr müxtəlif inkişaf və sosiallaşma problemləri olan uşaqlar üçün gündüz qayğı mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərir.

Nəticə

Beləliklə, reabilitasiya mərkəzləri həm ailə, həm də ictimai qurumlarla çox sıx əməkdaşlıq edir. Axı anormal uşaq böyütmək ailədən əhəmiyyətli psixoloji və pedaqoji dəstək tələb edir. Hətta ən əlverişli şəraitdə belə, əlil uşaq ömrünün çox hissəsini evdə keçirir və körpə kimi, həyatdan bixəbər, çətinliklərə dözə bilməyən, yad adamlarla ünsiyyət qura bilməyən uşaq kimi böyüyür.

Əlil uşaqlara yardım göstərən müxtəlif müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, bu problemin həlli eyni vaxtda bir çox istiqamətdə getməlidir. Uşaqlıq əlilliyi sahəsində məqsədyönlü dövlət siyasətinin, yəni hamilə qadınlara və yeni doğulmuş uşaqlara tibbi xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, tibbi genetik müəssisələrin şəbəkəsinin genişləndirilməsi yolu ilə onun azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksinin aparılması məqsədəuyğun görünür. Əlil uşaqların sosial adaptasiyası və reabilitasiyası işində artıq özünü yaxşı tərəfdən göstərən reabilitasiya mərkəzləri, islah müəssisələri, təhsil müəssisələri şəbəkəsini daha da inkişaf etdirmək lazımdır. Sosial xidmətlər bazarında son vaxtlar aktiv fəaliyyətə başlayan müxtəlif ictimai təşkilatlar və xeyriyyə fondları dövlət qurumlarının işində çatışmayan boşluqları doldura və nöqsanları düzəldə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Акатов Л. И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья: психологические основы: учеб. пособие. М., 2004. 214с.
2. Болдина М. А. Проблемы семей, имеющих детей с ограниченными возможностями // Гаудеамус. Тамбов, 2006. № 2 (10). С. 71-78.
3. Вайнер Э. Н. Формирование здоровьесберегающей среды в системе общего образования // Валео-логия. 2004. № 1. С. 21-26.
4. Деева Е. В. Роль здоровьесберегающих технологий в процессе подготовки будущих социальных работников // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2012. № 11. С. 334-338.
5. Зозуля, Т.В. Комплексная реабилитация инвалидов: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.В. Зозуля [и др.]: Под ред. Т.В. Зозули. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 304 с.
6. Социальная работа с различными группами населения: учеб. пособие / под ред. Н. Ф. Басова. М., 2012. 663 с.
7. Холостова, Е.И. Социальная реабилитация: Учеб. Пособие / Е.И. Холостова, Н.Ф. Дементьева. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. - 340 с.
8. Ярская-Смирнова, Е.Р. Социальная работа с инвалидами / Е.Р. Ярская-Смирнова, Э.К. Набе-рушкина. - СПб.: Питер, 2004. - 316 с.

Nermin RAHIMLI

**REVIEW OF THE CURRENT SITUATION OF SOCIAL SERVICES FOR CHILDREN
WITH DISABILITIES IN THE WORLD**

Summary

The use of technologies for social services for children with disabilities will help ensure, protect and strengthen the physical, psychological, social and spiritual health of children with disabilities; the formation of socially significant directions and relationships in determining life self-determination; organization of sports, recreation and other types of joint activities between disabled children and their healthy peers, which is a condition for the successful integration of disabled children into society.

Key words: *social service, disabled children, socio-psychological adaptation, rehabilitation*

Нермин РАГИМЛИ

**ОБЗОР СОВРЕМЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ ДЛЯ ДЕТЕЙ С
ИНВАЛИДНОСТЬЮ В МИРЕ**

Резюме

Использование технологий социального обслуживания детей-инвалидов поможет обеспечить, защитить и укрепить физическое, психологическое, социальное и духовное здоровье детей-инвалидов; формирование общественно значимых направлений и отношений в определении жизненного самоопределения; организация занятий спортом, отдыха и других видов совместной деятельности детей-инвалидов и их здоровых сверстников, что является условием успешной интеграции детей-инвалидов в общество.

Ключевые слова: *социальная служба, дети-инвалиды, социально-психологическая адаптация, реабилитация*

Rəyçi: Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zeynəddin Şabanov

YAŞAYIŞ YERİ OLMAYAN İNSANLARIN QARŞILAŞDIQLARI FİZİKİ VƏ PSİXOLOJİ PROBLEMLƏR

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 3 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 6 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 3, 2023; accepted for publication: November 6, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Evsizlik dünyanın bütün ölkələrində mühüm ictimai sağlamlıq problemlərindən biridir. Son illər iqtisadi, sosial və siyasi amillərin təsiri altında evsiz kişi, qadın və uşaqların sayı xeyli artmışdır. Evsizlik sağlamlıq risklərinə və problemlərə səbəb olur. Evsiz kişilər, qadınlar və uşaqlar ev sahibi olanlara nisbətən daha çox sağlamlıq problemi yaşayır və tibbi xidmət almaqda bir çox maneələrlə üzləşirlər. Bu yazıda cəmiyyətdə əhəmiyyətli bir risk qrupu olan evsiz insanlar, onların sağlamlıq riskləri, psixoloji çətinlikləri evsizlər üçün ictimai səhiyyə xidmətləri və sağlamlıqlarını qoruma səviyyələrinə uyğun olaraq ictimai sağlamlıq vəzifələri müzakirə olunur.

Açar sözlər: *Evsizlik, psixoloji çətinliklər, sağlamlıq məsələsi, evsizlərin problemləri.*

Giriş

Evsizliyin bir çox tərifləri var. Evsizliyin tərifləri yaşamaq üçün mənzilin, xüsusən də yatacaq yerin olmaması və qohumluq əlaqələrinin olmaması ilə bağlıdır. Evsizlər gecə yatmaq üçün sabit, nizamlı yeri olmayan insanlar kimi müəyyən edilir. Evsiz insanların cəmiyyətdən uzaqlaşmasına diqqət çəkən təriflər də var. Müvafiq olaraq, evsizlik "müvafiq məskunlaşma şəraitinin olmaması və sosial marginallaşma" kimi də qeyd olunur. Geniş təriflərə eyni zamanda bir otaqlı otellərdə, həbsxanalarda və ya maddə asılılığı klinikalarında və xəstəxanalarda qalan şəxslər kimi risk altında olan şəxslər də daxildir.

Evsizlər evsiz qalma müddətindən asılı olaraq üç qrupda müayinə olunurlar.

1. Epizodik evsizlər: Bunlar evsiz qalma ehtimalı olan və zaman-zaman evsiz qalan insanlardır. Onlar yoxsulluq həddinin altında yaşayırlar və daim evsiz qalma riski ilə üzləşirlər.

2. Müvəqqəti evsizlər: Evsiz qalma müddəti çox da uzun olmayan evsiz insanlardır. Onlar evsizlərdən fərqli olaraq, özlərini cəmiyyətin bir hissəsi kimi müəyyən edirlər. Narahatlıq, depressiya əlamətləri, spirt və maddə istifadəçisi ola bilərlər. Onları küçələrdə görə bilərik və qəbul olunmayan həyat tərzləri var. Onlar öz evlərini, işlərini və sosial statuslarını qaytarmağa çalışırlar.

3. Xroniki evsizlər: Uzun müddət evsiz qalan insanlar. Küçədə yaşamağı normal qəbul edir və açıq şəkildə evsiz kimi tanınırlar. Cəmiyyətdəki digər fərdlərlə ünsiyyətdə çox şübhəlidirlər.

Yaşayış yeri olmayan şəxslərin sosial, mental və sağlamlıq problemləri

Məlumdur ki, yaşayış yeri olmayan şəxslər bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Bu problemlərdən ən əsası sağlamlıqla bağlı olur. Evsiz insanlar geniş spektrli kəskin və xroniki xəstəliklər üçün nisbətən yüksək risk altındadırlar. Evsiz insanlar arasında spesifik xəstəliklərin yayılmasına dair dəqiq məlumatları evsizlər arasında olanlarla müqayisədə əldə etmək çətinidir, lakin evsizliyin bir sıra fiziki və əqli problemlərlə əlaqəli olduğunu göstərən çoxlu məlumatlar var. Bu, təkcə Sosial və Demografik Tədqiqatlar İnstitutunun son məlumatlarında deyil, həm də tibbi ədəbiyyatda dərc olunmuş fərdi hesabatlarda özünü göstərir [5].

Evsizlik uşaqlar üçün xüsusilə mənfi nəticələrə malikdir və həyat şanslarına təsir edə bilər. Müvəqqəti yaşayış yerlərində həyata başlamaq universal səhiyyə xidmətlərinə, məsələn,

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: nurayadigozlova9199@gmail.com

peyvəndlərə çıxışa təsir göstərə bilər və müvəqqəti yerləşdirmə daha çox infeksiya və bədbəxt hadisələrlə əlaqələndirilir. Evsiz uşaqlar daha çox stress və narahatlıq yaşayır, nəticədə depressiya və davranış problemləri yaranır. Evsizliyin uşağın sağlamlığına və inkişafına təsirinin evsizlik dövründən kənara çıxdığına dair sübutlar var. Evsizlik təhsil səviyyəsinə təsir edə bilər: məktəb yerlərinə daxil olmaq çətin ola bilər; məktəbdən yayınma ehtimalı daha yüksəkdir; evsizlik bir uşağı yeni məktəbdə "təcrid" edə bilər bu da zorakılıq və təcrid olma ehtimalını artırır.

Evsizlik valideynlər tərəfindən təmin edilən ev mühitinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Valideynlər artan stress və depressiya yaşayırlar. Onlar istəmədən uşaqlarının ehtiyaclarını görməməzlikdən gələ bilərlər [6].

Evsizliklə bağlı əlavə xərclər var, məsələn, yeni əşyaların köçürülməsi, saxlanması və ya alınması xərcləri; artan səyahət xərcləri; yeni məktəbli formalarının qiyməti. Bu xərclərin idarə edilməsi ev təsərrüfatlarının xərcləri ilə bağlı çətin qərarlar tələb edə bilər və valideynlər yeməksiz qalması seçə və ya övladının fəaliyyətlərdə iştirak etməsi üçün pul ödəyə bilməyəcəklər.

Evsizliyi yaşayan gənclər son dərəcə həssasdırlar və mürəkkəb problemlərlə üzləşirlər:

Diagram 1. Evsiz gənclərin əsas problemləri

Mənbə: Parker R.D. və Albrecht H.A. (2012).

Evsizliyi yaşayan gənclər öz sağlamlıqları və rifahı, ailələri və icmaları və dövlət pulu üçün əhəmiyyətli baha başa gəlməklə, evsizlik, cinayət ədaləti və səhiyyə sistemlərində "karyera"ya başlama riski ilə üzləşirlər. Onların cəmiyyətə və iqtisadiyyata töhfə vermək və ondan faydalanmaq potensialı evsizlikdən təsirlənir [3].

Araşdırmalar həmçinin göstərir ki, mövcud sağlamlıq şəraiti evsizliklə daha da ağırlaşır və evsizliyi yaşayan yaşlı insanlar depressiya və ya demansdan əziyyət çəkirlər. Sağlamlıq üçün risklər bir müddət küçələrdə yaşayan insanlar üçün xüsusilə yüksəkdir, həqiqətən də evsiz bir insanın orta ölüm yaşının 47 il olduğu təxmin edilir - "sonrakı həyat" əslində ümumi əhali ilə müqayisədə çox erkəndir.

Məhdud tədqiqat bu əhali arasında evsizliyin kiçik miqyasının ehtimal olunan nəticəsidir ki, bu da öz növbəsində bu əhali üçün yaşayış, dəstək və qayğının mövcudluğu ilə bağlı ola bilər. Bununla belə, sonrakı həyatda aşağı səviyyəli evsizliyin davam edəcəyini düşünmək olmaz [2].

Bir sıra insanlar fərdi amillərin, məsələn, mövcud sağlamlıq şəraitinin nəticəsi olaraq daha çox evsiz qalma riski altındadır. Onlar həmçinin bir neçə dəfə evsizliyə məruz qalma ehtimalı daha yüksəkdir və ehtiyaclarını ödəmək üçün bir neçə "sistem"lə əlaqə saxlaya bilirlər. Sağlamlığın nəticələrinin yaxşılaşdırılması və bu əhali arasında bərabərsizliklərin azaldılması ilə bağlı xərclər, çox güman ki, fərdin yaşayış şəraitinə kifayət qədər əvvəllər və ortaq şəkildə diqqət yetirilməzsə, daha yüksək olacaq.

Psixoloji sağlamlıq

Psixi sağlamlığı zəif olan insanlar evsizliyə səbəb ola biləcək üç əsas amilə daha çox həssasdırlar: yoxsulluq, bağlılıq və şəxsi zəiflik. Çox vaxt məşğulluğu təmin etmək imkanlarına malik olmadıqları üçün gəlirləri az olur. Delusional düşüncə onları dostlardan, ailədən və digər insanlardan uzaqlaşmağa vadar edə bilər. Bu dəstək itkisi onlara çətin vaxtların öhdəsindən gəlmək üçün daha az resurs buraxır. Psixi xəstəlik də insanın dözümlü və bacarıqlı olmaq qabiliyyətini zəiflədə bilər; düşüncəni bulandıra və mühakimə qabiliyyətini zəiflədə bilər. Bütün bu səbəblərə görə, ruhi xəstəliyi olan insanlarda evsiz qalma riski daha yüksəkdir.

Evsizlik, öz növbəsində, pis psixi sağlamlığı gücləndirir. Evsizliyin yaşanması stressi əvvəlki ruhi xəstəliyi şiddətləndirə və narahatlıq, qorxu, depressiya, yuxusuzluq və maddə istifadəsini təşviq edə bilər. Evsizliyə düçar olmuş ruhi xəstəliyi olan insanların ehtiyacları psixi xəstəlikləri olmayanlara bənzəyir: fiziki təhlükəsizlik, təhsil, nəqliyyat, əlverişli mənzil, əlverişli tibbi və diş müalicəsi. Evsizliyə məruz qalanlara qayğı göstərəkən, təhlükəli olmayan və dəstəkləyici atmosfer yaratmaq, əsas ehtiyacları (məsələn, qida və sığınacaq) qarşılamaq və əlçatan qayğı göstərmək vacibdir [1].

İcma əsaslı psixi sağlamlıq xidmətləri mühüm rol oynayır. Şiddətli ruhi xəstəliyi olan insanlar dəstəkləyici mənzillərə, eləcə də digər zəruri icma dəstəklərinə çıxış əldə edə bilsələr, evsizlik kəskin şəkildə azala bilər. Onlar məşğulluq üçün daha çox maneələrlə qarşılaşırlar və evsizliyi yaşayan digər insanlara nisbətən daha pis sağlamlıq vəziyyətində olurlar. Yaşamaq üçün təhlükəsiz yer təmin edən mənzil yardımını xidmətləri xəstəliyin sabitləşdirilməsinin və fərdlərə sağalma yolunda kömək etməyin vacib komponentidir.

Psixi xəstəlik evsizliyin səbəbi və nəticəsi ola bilər. Yəni onların biri digərini yaradır. Həmin asılılıqlara aşağıda baxa bilərik:

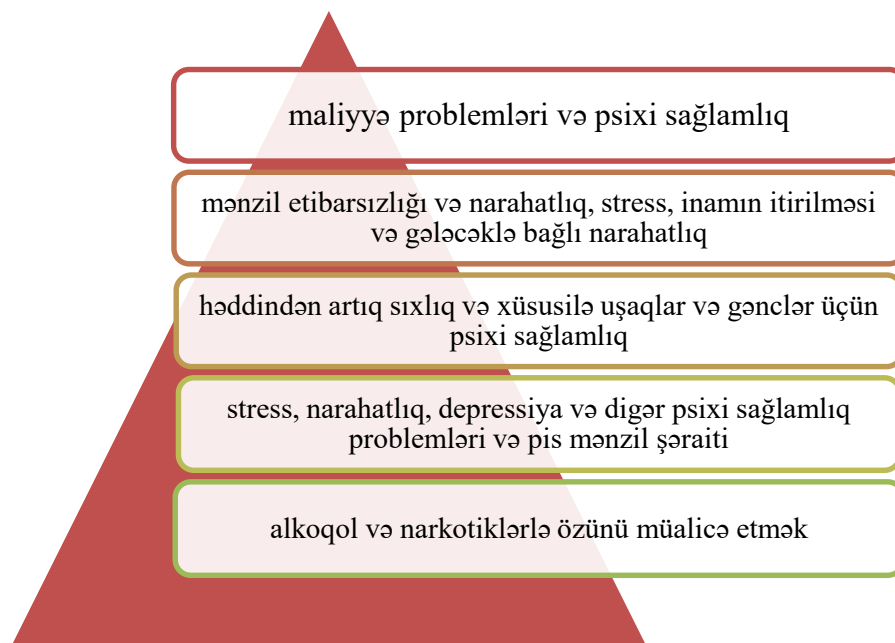

Diagram 2. Evsizlərin psixi problemləri

Mənbə: Christensen R.C. Hodqkins, C.C.Garces, L.K.Estlund. (2005).

Psixi sağlamlıq problemləri olan insanlar üçün təhlükəsiz, etibarlı və əlverişli mənzilin vacibliyi yaxşı sübut edilmişdir. Evsiz insanlar arasında ümumi psixi sağlamlıq problemləri ümumi əhali ilə müqayisədə iki dəfədən çox, psixoz isə 15 dəfəyə qədər yüksəkdir.

Təhdidedici davranış, sui-istifadə və ya zorakılıqla üzləşən insanlar vəziyyətdən qaçmaq üçün tez-tez evlərini tərk edirlər. Ailədə zorakılıq, istismar və şiddət halları daha çox qadınların qarşılaşdıqları çətinlik olsa da, bu problemlərlə üzləşən kişi və yetkin gənclər, eləcə də uşaqlar az deyillər.

İstismarın qurbanlara təsiri əhəmiyyətlidir: əqli və fiziki sağlamlığa mənfi təsir etməklə yanaşı, təcrübə qurbanın cəmiyyətdə və iqtisadiyyatdakı roluna və töhfəsinə təsir göstərir, məsələn, insanları ailələrindən və dostlarından təcrid edə bilər. Bu isə cəmiyyətə mənfi təsir göstərir və müstəqil gələcəyin mümkün itkisinə səbəb olan işə mənfi təsir göstərir.

Nəticə

Evsizlik çoxölçülü sosial problemdir. Yoxsulluq, məişət problemləri, zorakılıq, ağır xəstəliklər və əlilliklər, ruhi xəstəliklər, işsizlik, narkotik maddələrdən istifadə və sosial yardım fondlarının çatışmazlığı insanların evsiz qalmasına səbəb olan əsas amillərdir. Evsiz insanlar əsas ehtiyaclarını ödəməkdə çətinlik çəksələr də, müxtəlif sağlamlıq problemləri ilə üzləşirlər. Pnevmoniya, vərəm, QİÇS və xroniki ürək-ağciyər xəstəlikləri kimi yoluxucu xəstəliklər ümumi əhaliyə nisbətən daha çox yayılsa da, evsiz insanlar lazımı tibbi xidmətdən yararlanı bilmirlər.

Evsizliyin bu çoxölçülü problemlərinə həll yolları istehsal etmək üçün ilk növbədə ölkəmizdə evsizlərin sayı və evsizliyə səbəb olan amillər müəyyən edilməlidir. Evsizliyin qarşısının alınması təşəbbüsləri çərçivəsində evsiz insanların əsas sağlamlıq və sosial ehtiyaclarını qarşılamaq üçün sığınacaq və qidalanma imkanları təmin edilməlidir. Səhiyyə sistemi daxilində ictimai səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi və onların əlçatanlığının artırılması baş verə biləcək daha ciddi problemlərə erkən müdaxilə imkanı verəcək. Skrining proqramları, sağlamlıq təhsili və ictimai sağlamlığı yaxşılaşdıran və maddə istifadəsini dayandırmaq üçün erkən diaqnoz imkanlarını təmin edən proqramlar problemin həllində əsas təşəbbüslərdir. Evsizlər üçün təşkil edilən bu cür ictimai sağlamlıq proqramları ilə evsizlərin sağlamlıq səviyyələri artacaq. İcma səhiyyə tibb bacıları evsiz insanlarla işləməkdə səhiyyə komandasında mühüm rollara malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bektaş A. Evsizlik Olgusu ve Evsizlere Yönelik Sosyal Politikalar: Hükümlere Evsizlere İlişkin Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. 2014
2. Christensen R.C., Hodgkins C.C., Garces L.K., Estlund K.L. et al. Homeless, Mentally Ill and Addicted. The Need for Abuse and Trauma Services. // Journal of Health Care for the Poor and Underserved. 2005, 16(4): 615-622.
3. Parker R.D. ve Albrecht H.A. Barriers to care and service needs among chronically homeless persons in a housing first program. // Professional Case Management, 2014, 17(6), 278-284
4. Schanzer B., Dominguez B., Shrout P.E., Caton C.L., M.Homelessness, Health Status and Health Care Use. // American Journal of Public Health, 2007, 97:464.

Nuray ADIGOZELOVA

PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS FACED BY HOMELESS PEOPLE

Summary

Homelessness is one of the important public health problems in all countries of the world. In recent years, under the influence of economic, social and political factors, the number of homeless men, women and children has increased significantly. Homelessness causes health risks and problems. Homeless men, women, and children experience more health problems than those who have homes and face many barriers to receiving health care. This article discusses homeless people, who are an important risk group in society, their health risks, psychological difficulties, public

health services for the homeless and public health responsibilities according to their level of health protection.

Keywords: *Homelessness, psychological difficulties, health issue, problems of the homeless.*

Нурай АДЫГОЗЕЛОВА

ФИЗИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ БЕЗДОМНЫХ

Резюме

Бездомность является одной из важных проблем общественного здравоохранения во всех странах мира. В последние годы под влиянием экономических, социальных и политических факторов число бездомных мужчин, женщин и детей значительно возросло. Бездомность вызывает риски и проблемы со здоровьем. Бездомные мужчины, женщины и дети испытывают больше проблем со здоровьем, чем те, у кого есть дом, и сталкиваются со многими препятствиями при получении медицинской помощи. В данной статье обсуждаются бездомные, являющиеся важной группой риска в обществе, их риски для здоровья, психологические трудности, услуги общественного здравоохранения для бездомных и обязанности общественного здравоохранения в соответствии с уровнем защиты их здоровья.

Ключевые слова: *Бездомность, психологические трудности, проблема здоровья, проблемы бездомных.*

Rəyçi: Psixologiya elmləri doktoru, professor Zarema Akbiyeva

AİLƏDAXİLİ ZORAKILIĞIN UŞAQLARA TƏSİRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 15 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 13, 2023; accepted for publication: November 15, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Məişət zorakılığının uşaqlar üzərindəki təsirləri, inkişaf mərhələsinə, şiddətin və istismarın miqyasına, valideynləri və tərbiyəçisi ilə arasındakı olan münasibətə görə dəyişir. Kişilərin ümumi cəmiyyətdə etdikləri qoruyucu faktora sahib olsa da, zorakılığın xroniki və şiddətli olması və ailədaxili münasibətlərin zəif olması uşaq üçün çox pis nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Şiddətə əl atan kişilərin valideyn kimi seçimlərin uşaqların üzərində kritik bir təsiri var. Kiçik uşaqlar üçün önəmli bir qoruyucu faktor olan ana-uşaq münasibəti, əksər hallarda zorakılıq törədən şəxs tərəfindən zərərə uğrayır. Məişət zorakılığı, ananın uşaqlarına dərin təsir göstərərək, fiziki və emosional rifahı təmin etməsi bacarığına təsir edə bilər. Bir çox qadın üçün uşaqları ilə münasibətini müdafiə etmək, təhlükəsizliyini qorumaq iki əsas şərtidir.

Erkən müdaxilə bəlkə də kiçik uşaqlar üçün məişət zorakılığından qorumaq üçün ən yaxşı strategiya olsa da, bu müdaxilənin fokus qrupuna etiraz edilməkdədir. Qiymətləndirməyə fərdi yanaşma uşaqların müxtəlif həssaslıq və müdafiə kontekstlərində yaşadığını və bir sıra mümkün cavablar tələb etdiyini qəbul edir.

Açar sözlər: *məişət zorakılığı, şiddət, məruz qalmaq, uşaq, problem.*

Giriş

Böyük Britaniyada məişət zorakılığına məruz qalan uşaqların acınacaqlı vəziyyətinə diqqət cəlb edən nəşrlər 90-cı illərin əvvəlində ortaya çıxmışdır. O vaxtdan bəri məişət zorakılığı ilə yaşayan uşaqların həyatlarına təsirinə olan maraq artmaqdadır. Bütün tədqiqatlarda uşaqların zorakılığa məruz qalmasının nəticələri, çoxlu sayda uşağın emosional zəkası və davranışı arasındakı uyumu üzərində zərərli təsirlər göstərməkdədir. Ayrıca olaraq, bunu bildirmək istədim ki, məişət zorakılığına məruz qalan uşaqların nümunəsində üçdə birinin və ya daha çoxunun cəmiyyətdə digərləri ilə qarşılaşdırdıqda, başqa uşaqlar qədər də yaxşı olması diqqət çəkicidir [7].

Uşaqların zorakılıq ilə qarşılaşmasının və məruz qalmasının bir neçə yolu var. Məişət zorakılığına məruz qalan uşaqları müəyyənləşdirmək və praktikantlara kömək etmək üçün taksonomiyalar hazırlanmışdır.

Bununla belə, bir şəxsin digəri üzərində nəzarəti ələ ala biləcəyi saysız-hesabsız üsulları göz önünə aldıqda, əhatə dairəsi baxımından məhdud ola bilər [20]. Təcrübələr arasında uşaqlar var: birbaşa zorakılığa məruz qalma; zorakılığın şahidi olmaq və ya eşitmək; zorakılığa "qoşulmaq" yolu ilə cəlb olunmaq; ananı qorxutmaq üçün istifadə edilməsi; qalxan və ya müdaxilə kimi istifadə olunur; və ya psixoloji və fiziki zorakılığa məruz qalmaq. Xüsusilə təcavüzkar yeniyetmələrin zorakılığı analarının fiziki və ruhi sağlamlığına zərər verir və bu da öz növbəsində onun tərbiyəsinə təsir edə bilər.

Analarına qarşı şiddət, uşaqların istismarı və fiziki və emosional rifahlarının qayğısına qalmaqda uşaqlarda dərin travmaların yaranmasına gətirib çıxarır. Zorakılıq, körpələrin və kiçik uşaqların təhlükəsizliyi və rifahı üçün çox vacib olan ana-uşaq münasibətlərinə birbaşa təsir edir, çünki onların fiziki təhlükəsizliyi və sağ qalması böyüklərdən asılıdır. Uşaq nə qədər kiçik və

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: cv.roya.26@gmail.com

asılıdırsa, analarına qarşı zorakılığın nəticələri bir o qədər güclüdür [1]. Əslində, zorakılıq, qadınların reproduktiv seçimlərinin manipulyasiya və ya zorakılıq yolu ilə idarə olunduğu müxtəlif reproduktiv məcburiyyət formaları uşaq sahibi olmaq mərhələsində özünü göstərə bilər. Bu, qadının kontraseptivlərdən istifadə etməsinə mane olduqda və ya təcavüz nəticəsində baş verə bilər [2]. Hamiləlik xüsusi bir həssaslıq dövrüdür və bəzi tədqiqatlar şiddət və istismarın hamiləlik dövründə başlaya biləcəyini, həmçinin hamilə qadınların hamilə olmayan qadınlara nisbətən daha həssas olduğunu göstərir.

Hamiləlik dövründə olan istismar körpənin doğulmasından sonra da davam edə bilər və körpənin anasının fiziki və zehni sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ananın valideyn vəzifələrini təcavüzkar tərəfindən pozmaq həm ana ilə uşaq arasında, həm də ata ilə uşaq arasında bağlanma prosesini poza bilər ki, bu da körpənin inkişafına təsir edəcəkdir [3]. Kiçik uşaqlar özlərini boğulmuş, xəstə və ya qorxduqları zaman valideynlərinə müraciət edirlər. Valideyn övladına təsəlli verdikdə, hərəkətləri uşağı sinir sistemini necə sakitləşdirməyi və həyəcan dövründən sonra duyğularını idarə etməyi öyrədir. Bu qarşılıqlı təsirlər sayəsində körpə nəticədə lazımi emosional özünü tənzimləmə bacarığına yiyələnir [4]. Beləliklə, kiçik bir uşaq atası ilə qarşılaşdıqda, hərəkətləri yalnız onu qorxutmur, həm də mane olur.

Bir çox qadınların körpələri və kiçik uşaqları ilə münasibətlərini qorumaq üçün gördüyü qoruyucu tədbirlər peşəkarlar tərəfindən asanlıqla nəzərdən qaçırıla bilər. Aaların yaxşı tərbiyə verməyə və uşaqlarını zorakılığın təsirindən qorumağa çalışdıqlarına dair sübutlar var. Bir sıra tədqiqatlarda qadınlar təcavüzkarı qıcıqlandırmaqdan qaçınmaq, uşağı və özünü zorakılıqdan qorumaq və cinayətkarın təhqiramiz davranışını görməzlikdən gəlmək üçün uşaqların yaxşı davranışını təmin etmək üçün istifadə etdikləri strategiya və taktikaları təsvir edirlər [8]. Bundan əlavə, zorakılıq təcrübəsi ilə valideynlik məsuliyyətləri təhlükə altına alınan analarda, şiddətdən əvvəl mövcud olan uşaqlarına qayğı göstərmək qabiliyyəti, şiddət dayandırıldıqdan sonra bərpa olunur.

Xüsusilə çox kiçik uşaqları olanlar üçün qadınlara və onların analığına dəstəyi vurğulamaq olduqca uyğundur. Bununla birlikdə, anaya fokuslanaraq, şiddətə müraciət edən kişilərin valideyn statuslarına kölgə salınmışdır [10].

Hamiləlikdə istismar edilən və doğum sonrası davam edən qadınlardan net bir mesaj var, şiddətə əl atan ataların özünü mərkəzə qoyması və ya haqqlı olma, inkişaf etməkdə olan uşağa diqqət edən qadını idarə etmədikləri anlamına gəlir [19]. Xüsusilə, təhqirlə danışan kişilər birbaşa ananın şəxsiyyətinə uşağın gözü qarşısında hücum edir.

Paradoksal olaraq, zorakılıq tətbiq edən atanın olması uşaqlar üçün daha böyük bir zəiflik yaratsa da, atalığın münasibət və davranış dəyişikliyi ilə bağlı ən güclü amil ola biləcəyinə dair dəlillər də var [6].

Zorakılıq kontekstində valideynlik bacarıqları ilə bağlı "qayğıkeş atalar" kimi proqramlar ortaya çıxır [12]. Zorakılığa əl atan atalar üçün proqramlar onların valideynlik bacarıqlarını və uşaqların inkişafını başa düşmələrini artırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda ataları zorakılığın nəticələri barədə düşünməyə dəvət edir və uşaqları, orqanları ilə daha uyğun ünsiyyət yollarını öyrədir, ataların övladları ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyinin bu kimi proqramlara qatılmaq üçün əsas həvəsləndirici amil olduğunu tapdılar. Zorakılıq uşaqların başa düşməsi və müzakirə etməsi çətin olan qarışıq və mürəkkəb ailə münasibətləri yaradır. Bəzi atalar, zorakılığa meyilli olsalar da, övladları ilə də müsbət münasibət qururlar. Ana ilə olan münasibətləri, uşağın birinci və şəfqətli münasibəti olsa da, çətin olur. Bir çox uşaq, köçməsi, dostlarını və yaşadığı yeri geridə qoyması ilə əlaqəli zorakılığa məruz qalarkən, yaşadıkları dağınıq və itkilərdən də danışır.

Hər bir uşağın təcrübəsini və ehtiyaclarını fərdi olaraq başa düşməyin vacibliyinə əlavə olaraq, mərhələlər və uşaq inkişafı haqqında bildiklərimiz kontekstində zorakılığın körpələrə və kiçik uşaqlara təsiri barədə düşünmək də vacibdir. Uşaqlar fərqli dərəcələrdə inkişaf edirlər, lakin inkişaf ardıcıl olaraq baş verir. İnkişaf tapşırıqlarının pozulması gələcək tapşırıqlarını da təsir edə bilər [16]. Zorakılığın nəticələri müxtəlif yaşlarda müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər.

ABŞ-da aparılan araşdırmalar körpələrə və məktəbəqədər uşaqlara təsiri ilə bağlı faktları təqdim etdi. Fiziki zorakılığa əlavə olaraq, yuxu pozğunluğu, emosional sıxıntı, yalnız qalma qorxusu, gec danışma, ayaqyolu tərbiyəsi daxildir. Maddi ehtiyaclar ödənməsə, qida və sağlamlıq pozula bilər.

Körpələr və azyaşlılar dünyanı beş duyğu üzvü ilə öyrənirlər. Nə baş verdiyini anlaya bilmirlər, ancaq gərginlik hiss edirlər. Artan həyəcan, adaptasiya və ya təcavüz kimi travma simptomları körpələr arasında yayğındır, xüsusən də anaları da bu simptomları göstərdikdə, xüsusilə qəfil və gözlənilməz olduqda, döymək və qışqırmaq kimi yüksək səslər onları narahat edə bilər. Həm də ətraf aləmi kəşf etmək və oynamaq üçün çox qorxa bilərlər, bu da bu yaş qrupu üçün vacib bir inkişaf mərhələsidir. Özlərini qoruya bilməyən və ya stresli bir vəziyyətdən ayrılma bilməyən körpələr onları təhlükəsiz və sağlam saxlamaq üçün böyüklərdən asılıdır. Ana ilə ata arasında zorakılıq yaşansa, hadisə ananın diqqətini yayındıra, sosial cəhətdən təcrid oluna və onun valideynlik qabiliyyətinə təhlükə yarada biləcək dərəcədə travmaya məruz qala bilər, ata da uşağın ehtiyaclarına diqqət yetirməyən qeyri-sabit və ya laqeyd davranış göstərə bilər.

Zorakılığın körpələrin inkişaf etməkdə olan beyinlərinə təsiri var. Körpənin beyni təcrübə vasitəsilə formalaşır və beləliklə, körpələr ətraf mühitə və valideynləri ilə qurduqları əlaqələrə kəskin həssasdırlar [18]. Stress yaşayan və bağlanma fiqurları mövcud olmayan körpənin beyni sağ qalmağa fokuslanır. Bu şəraitdə körpə beyni enerjisini dərhal təhlükəyə cavab verən beynin hissələrini aktivləşdirməyə yönəldir [17]. Beyin körpənin həddindən artıq qorxu və narahatlıq hissi ilə fizioloji olaraq mübarizə aparmaq üçün stres hormonları kortizol, epinefrin və norepinefrin də daxil olmaqla bir sıra kimyəvi maddələr istehsal etməyə başlayır.

Körpənin qorxu və ya sıxıntı yaşadığı anda rahatlıq təmin etmək üçün valideyn bu anda müdaxilə edərsə, beyin duyğuları tənzimləməyə kömək edən serotonin və digər hormonları sərbəst buraxır. (Perry, 2001) Valideyn müdaxilə edə bilmirsə və uşaq mütəmadi olaraq, nəzarətsiz stres səviyyəsinə məruz qalırsa, streslə əlaqəli bu xroniki yüksək kimyəvi maddələr idrak, davranış və emosional inkişafa təsir göstərməyə başlayır [20]. Tədqiqatlar göstərir ki bədənin stressdən sonra homeostaza qayıtmasına imkan verən kritik bir stress cavab sistemi olan hipotalamus-hipofiz-adrenal (hPa) oxunun inkişafına körpəlikdə xroniki stress əhəmiyyətli dərəcədə mane olur [14].

Beləliklə, erkən yaşlarından zorakılığa məruz qalan bir körpə, uşaqlığa və ondan sonrakı dövrlərə keçdikcə stress yaşamağa davam edəcəkdir.

Zorakılığa məruz qalan məktəbəqədər uşaqlar tez-tez problemli kimi xarakterizə edilə bilən davranışlar nümayiş etdirirlər. Vəziyyətlərə daha az adekvat cavab verə bilərlər, həmyaşıdları ilə daha aqressiv və zorakılığa məruz qalmayan uşaqlara nisbətən müəllimlərlə daha mürəkkəb münasibətlər qururlar [9].

Hələ də güclü duyğuları sözlə ifadə etməyi öyrənərkən, məktəbəqədər uşaqlar onları aqressiv davranış, qəzəb, narahatlıq halları ilə ifadə edə bilərlər.

Üstəlik, zorakılığın şahidi olduğu üçün yaranan həddindən artıq qorxu, baş ağrısı, qarın ağrısı və astma kimi psixosomatik problemlərə, gecə qorxularına, yuxu pozğunluqlarına və yataq islatmasına səbəb ola bilər. Məktəbəqədər uşaqlar düşüncələrində spesifik və eqoistdirlər. Onlara deyilənlərlə gördükləri və ya yaşadıkları arasındakı ziddiyyətləri həll etmək üçün çox kiçikdirlər və özlərini günahlandırma bilərlər.

Məktəbli uşaqlar zorakılığı məktəbəqədər uşaqlardan daha yaxşı başa düşürlər və bunun özlərinə və başqalarına necə təsir etdiyini daha yaxşı bilirlər. Analarının təhlükəsizliyindən narahat ola bilər və hadisələr arasında kədərləndiyini və ya üzöldüyünü görə bilərlər. Ataları ilə münasibətlərindən asılı olaraq, onun haqqında yaxşı bir insan kimi bir fikir saxlamağa ehtiyac ola bilər və həbs kimi mənfi nəticələrdən narahat ola bilərlər. Zorakılığı alkoqol, stress, maliyyə və ya kiminsə pis davranışı kimi səbəblər baxımından də başa düşə bilərlər.

Inkişaf baxımından həmyaşıdları və məktəb mühiti getdikcə daha vacib hala gəlir. Bununla birlikdə, məktəbdə olan performans diqqətsizlik, narahatlıq və ya yuxu çatışmazlığı səbəbindən azaldıla bilər. Evdə görülən gender rolları və şəxsiyyətlərarası davranış hesabatları zəif sosial

bacarıqlara və həmyaşd münasibət problemlərinə səbəb ola bilər. İngiltərədə aparılan bir araşdırma zorakılığın şahidi olan uşaqlarda davranış pozğunluqları ilə əlaqəli olduğunu göstərdi [13].

Müxtəlif səviyyələrdə zorakılığa məruz qalmanın uzunmüddətli təsirini araşdırmaq üçün bir neçə uzunmüddətli tədqiqat aparılmışdır [5]. Davranış problemləri və travma sonrası simptomlar həyatları boyu zorakılığa uzun müddət məruz qalmış uşaqlar üçün xeyli pisdır. Zorakılığa məruz qalmanın müxtəlif təsirlərinin təsirlərini araşdıran bir neçə tədqiqat olmasına baxmayaraq, zorakılığın xroniki olduğu, valideynlər arasında münasibətin şiddətli olduğu və vasitəçiliyin az olduğu zaman uşaqlar üçün nəticələrin ən pis olduğuna dair sübutlar var [11].

Zorakılığa məruz qalan uşaqların fiziki və ya cinsi istismara və ya laqeydliyə məruz qalma ehtimalı daha yüksəkdir [5]. Məişət zorakılığı 18 yaşdan kiçik uşaqlar üçün ömür boyu qurban rolunda olması ən böyük artıma gətirib çıxarsa da, uşaq cinsi istismarı kimi məsələlər uşağın gələcək emosional rifahına təsiri baxımından daha ağırdır.

Bu ailələrdəki körpələr üçün “xilasətmə” və “ailə dəstəyi” ilə bağlı suallara asan cavablar yoxdur. Qiymətləndirmə hər bir ailə üçün fərdiləşdirilməlidir. Qoruyucu amillər risk faktorları kimi geniş şəkildə qiymətləndirilməli və araşdırılmalıdır. Bura məişət zorakılığı ilə yaşayan qadınların bir çoxunun təcrid olunmasının həllinin mümkün olub-olmaması daxildir. Məişət zorakılığı kontekstində tez-tez narkotik, alkoqol və psixi sağlamlıq problemləri olan ana və atalarla yaşayan körpələr üçün təhlükələr nümayiş etdirilən dəyişiklik qabiliyyətindən və ailədə təhlükəsizlik və müdafiənin tapıla biləcəyi yerlərdən asılı olacaq.

Nəticə

Erkən müdaxilə, hamiləlik dövründə və ondan sonrakı dövrdə qadınların sui-istifadəsinin qarşısının alınması gənc uşaqları zorakılıqdan qorumaq üçün ən bariz strategiyadır. Bu göstərir ki, gənclərlə münasibətlərdə zorakılıq və istismarın uşaqlara vurduğu zərəri anlamaq üçün tez başa düşmələrini cəlb edən ictimai sağlamlıq yanaşması tələb olunur [7]. İnkişaf etməkdə olan körpə üçün risklər və qadının həyatına olan təsirlərində ailədaxili zorakılıq kimi bir problemin həll edilməsinin ehtiyacını vurğulayır.

Xüsusilə zorakılıqdan istifadə edən ataların rolu və uşaqların həyatının erkən dövründə məişət zorakılığı baş verdikdə, görülməli tədbirlərlə əlaqədar olaraq, erkən müdaxilə strategiyaları mübahisəlidir. Körpələrin və kiçik uşaqların xüsusi həssaslıq və qorunma şəraitində yaşadıklarını və bu haqqda ətraflı qiymətləndirmələr və önləyici tədbirlər görülməsi vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Bunston, W. Baby lead the way: Mental health group work for infants, children and mothers affected by family violence. // Journal of Family Studies, 2008, V.14, p. 334-341
- 2) Clark L.E., Allen R.H., Goyal V., Raker C. & Gottlieb A. S. Reproductive coercion and co-occurring intimate partner violence in obstetrics and gynaecology.patients. // American Journal of Obstetrics and Gynaecology, 2014, V. 210 (1), 42. p.1-8.
- 3) Cunningham A.J. & Baker, L.L. Little eyes, little ears: How violence against a mother shapes children as they grow. London, ON: Centre for Children & Families in theJustice System, 2007, 44p.
- 4) Carpenter G. L., & Stacks A. M. Developmental effects of exposure to intimate partner violence in early childhood: A review of the literature // Children and Youth Services Review. 2009, V. 31, p. 831-839
- 5) Finkelhor D., Ormrod R., Turner H. and Holt M. Pathways to polyvictimization. // Child Maltreatment, 2009, V. 14(4), p. 316–329
- 6) Holt S. Post-separation fathering and domestic abuse: Challenges and contradictions // Child Abuse Review, 2015, V. 24(3), p. 210-222
- 7) Laing L., Humphreys C. & Cavanagh K. Social work and domestic violence: developing critical and reflective practice. London: SAGE Publications. 2013, 3 p.
- 8) Lapierre S. Striving to be ‘good’ mothers: abused women's experiences of mothering. // Child Abuse Review, 2010, V. 19(5), p. 342-357

- 9) Levendosky A.A., Lynch S.M. & Graham-Bermann S.A. Mothers' perceptions of the impact of woman abuse on their parenting. // Violence Against Women, 2000, V. 6(3), p.247-271.
- 10) Mandel D. Batterers in the lives of their children. // Violence against women in families and relationships. 2009, Vol. 2, pp. 67-93
- 11) McIntosh J. Children living with domestic violence: Research foundations for early intervention. // Journal of Family Studies, 2003, V. 9(2), p. 219-234.
- 12) McConnell N., Barnard M., Holdsworth T. & Taylor J. Caring Dads: Safer Children evaluation report. London, NSPCC, 2016, 48 p.
- 13) Meltzer H., Doos L., Vostanis P., Ford T. and Goodman R. The mental health of children who witness domestic violence. // Child and Family Social Work, 2009, V. 14(4), p. 491–501.
- 14) Mueller I. & Tronick E. Early life exposure to violence: Developmental consequences on brain and behaviour. // Frontiers in Behavioural Neuroscience, 2019, V.13, p.1-7
- 15) Perry B.D. The neurodevelopmental impact of violence in childhood. In D. Schetky and E. P. Benedek. // Textbook of child and adolescent forensic psychiatry Washington DC: American Psychiatric Press. 2001, pp. 221-238.
- 16) Rossman B.B. Longer term effects of children's exposure to domestic violence. // In S. A. Graham-Bermann and J. L. Edleson (Eds.), Domestic Violence in the Lives of Children: The Future of Research, Intervention and Social Policy. Washington, DC: American Psychological Association. 2001, p. 35-65
- 17) Rifkin-Graboi A., Borelli J.L. & Enlow M.B. Neurobiology of stress in infancy. In C.H.J. Zeanah & J.C.H. Zeanah // Handbook of infant mental health. New York, NY: Guilford Press, 2009, p.81-94
- 18) Schore A. Affect regulation and the origin of the self: The neurobiology of emotional development. New York, NY: Psychology Press. 2016, 752 p.
- 19) Scott K.L. & Crooks C.V. Preliminary evaluation of an intervention program for maltreating fathers. Brief Treatment and Crisis Intervention, 2010, V. 7(3), p. 224-238.
- 20) Streeck-Fisher A. & van der Kolk B. Down will come baby, cradle and all: diagnostic and therapeutic implications of chronic trauma on child development. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 2000, V. 34, p. 903-918.

Roya JAVADOVA

IMPACT OF DOMESTIC VIOLENCE ON CHILDREN

Summary

Intervening early, preventing the abuse of women during pregnancy and beyond is the most obvious strategy for protecting young children from DV. It indicates that a public health approach is required which engages young people early in understanding the harm to children created by violence and abuse in relationships. The risks to the developing infant and the undermining of women in their role as mothers create significant harms which go beyond individual women and highlight the need to address 'the wicked problem' of domestic violence.

The range of strategies to intervene early are contested, particularly in relation to the role of fathers who use violence and the actions to be taken when domestic violence occurs early in the lives of children. A customised approach is required that recognises that infants and young children live in different contexts of vulnerability and protection and that these nuanced assessments will require highly differentiated responses.

Keywords: *domestic violence, violence, impact, child, problems.*

Роя ДЖАВАДОВА

БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ДЕТЕЙ
Резюме

Раннее вмешательство и предотвращение жестокого обращения с женщинами во время беременности и после нее – наиболее очевидная стратегия защиты маленьких детей от домашнего насилия. Это указывает на то, что необходим подход общественного здравоохранения, который на ранних этапах вовлекает молодых людей в понимание вреда, причиняемого детям насилием и жестоким обращением в отношениях. Риски для развивающегося ребенка и подрыв роли женщин как матерей создают значительный вред, который выходит за рамки отдельных женщин и подчеркивает необходимость решения «ужасной проблемы» домашнего насилия.

Ряд стратегий раннего вмешательства оспаривается, особенно в отношении роли отцов, прибегающих к насилию, и действий, которые необходимо предпринимать, когда насилие в семье происходит на раннем этапе жизни детей. Необходим индивидуальный подход, учитывающий, что младенцы и дети младшего возраста живут в различных условиях уязвимости и защиты и что эти детализированные оценки потребуют весьма дифференцированных ответных мер.

Ключевые слова: *домашнее насилие, насилие, воздействие, ребенок, проблемы.*

Rəyçi: Psixologiya elmləri doktoru, professor Rəna Qədirova

GENDER İQTİSADİYYATI - FUNDAMENTAL İQTİSADI NƏZƏRİYYƏDƏ YENİ İSTİQAMƏT

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 15, 2023; accepted for publication: November 17, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Məqalədə fundamental iqtisadi nəzəriyyənin alətlərindən istifadə etməklə gender iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərini göstərən obyektiv və subyektiv səbəblər açıqlanır. Ölkədə iqtisad elminin bu sahəsinin inkişafının əsas istiqamətləri vurğulanır. Bu paradigma üzərində işləyən yerli və xarici iqtisadçıların tədqiqatlarında tapılan əsas metodoloji yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. Gender iqtisadiyyatının institusional-təkamül təhlilinin obyektini kimi inkişaf perspektivləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: *gender iqtisadiyyatı, gender və iqtisadi səmərəliliyin əlaqəsi, gender iqtisadiyyatının metodologiyası.*

Giriş

XX əsrdə bir çox elm sahələri reallığı dərk etməyin daha təsirli üsullarını və yollarını inkişaf etdirməyə başladı. Bu proses müxtəlif elm sahələrinin integrasiyası, qarşılıqlı nüfuzu və metodologiyasının zənginləşməsi ilə müşayiət olunur. Tədqiqatçılar elmi bilik sahələrini, alətləri və metodları birləşdirməyə - onları bir elmdən digərinə köçürməyə başladılar. Ümumi anlayışlar və prinsiplər meydana çıxdı. Bu yenidən bölüşdürülmə, həmçinin biliyin qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi yeni biliklərə səbəb oldu. Məhz buna görə də müasir dövrdə fənlərarası əlaqə təkcə elmi biliklərin inkişafı üçün normaya çevrilmir. Hesab olunur ki, "belə bir evristik texnika çox təsirli ola bilər və yeni nəzəri kəşflərə təkan verə bilər".

Gender iqtisadiyyatı iqtisad elminin alətlərinin psixologiya, sosiologiya, tarix, demoqrafiya və yenisi - genderologiya kimi "ənənəvi" sosial elmlərin metodoloji strukturları ilə integrasiyasını təmin edən elmi biliklərin yeni fənlərarası sahəsinə çevrilir. İqtisadiyyat elminin bir sahəsi kimi gender iqtisadiyyatı son iki-üç onillikdə formalaşmağa başlamışdır. İqtisadi nəzəriyyə alətlərindən istifadə edərək dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tədbirlərinin təsiri altında dəyişən və bütün təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin bölüşdürülməsinin səmərəliliyinə təsir edən gender proseslərinin və hadisələrinin dinamikasını tədqiq edir.

Hal-hazırda, iqtisad elmində hər hansı digər yeni istiqamətin meydana çıxması kimi, gender iqtisadiyyatı sahəsində tədqiqat nəticələrinin "təşviqi" də onları ikinci dərəcəli və marjinal sahələr kimi təsnif edən "ortodoks" iqtisadçıların əksəriyyətinin kifayət qədər güclü müqaviməti ilə qarşılaşır. Beləliklə, onların fundamental iqtisadi nəzəriyyə vasitəsilə daha da inkişaf etdirilməsi zərurəti şübhə altına alınır. Bununla belə, fikrimizcə, zəruri olanları müəyyən edən həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri müəyyən etmək mümkündür, indiki dövrdə ortaya çıxan və cəmiyyətin indiki inkişafı mərhələsində effektiv institusional tənzimləmə tələb olunur.

Gender iqtisadiyyatının inkişafının məqsədi, ilk şərtləri

Fikrimizcə, gender iqtisadiyyatının inkişafının iki obyektiv səbəbi var - fundamental iqtisadi nəzəriyyədə yeni istiqamət. Birincisi, bir çox elm adamları, o cümlədən iqtisadçılar iqtisadi sistemin

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: sevinjanarqizi@gmail.com

bir növündən (sənaye) digərinə - postindustrial sistemə keçidin başlanğıcını qeyd edirlər, bunun əsas amili insan kapitalı olmalıdır. Tədqiqatçıların vurğuladığı kimi, ölkənin insan kapitalının inkişaf keyfiyyətidir. Ölkənin və dövlətin gücünü müəyyən edir, çünki müasir şəraitdə inkişafın əsas amili insan amilidir. Belə ki, Dünya Bankının hesablamalarına görə, ümumi sərvətdə fiziki Kapitalın payı (yığılmış maddi sərvətlər) orta hesabla 16%, təbii kapital 20%, insan kapitalı isə 64% təşkil edir. Ölkə üçün bu nisbət aşağıdakı kimidir - 14, 72 və 14%, Almaniyada, Yaponiyada və İsveçdə insan kapitalının payı 80%-ə çatır.

Üstəlik, əhalinin azalması prosesi cinslə qeyd olunur. Başqa sözlə, cinslər arasında bərabərsizlik Azərbaycan Respublikasının ümumi əhalisini demək olar ki, 5% azaldır. Lakin ölkəmizdə yaranan demoqrafik fəlakətin gender nəticələri hələ də dövlət səviyyəsində tanınmır. Beləliklə, müasir dövrdə ölkənin demoqrafik siyasətini müəyyən edən əsas normativ sənədlər ya gender neytrallığıdır, ya da dövlət siyasətinin paternalist tipini təkrarlayır. Məsələn, Azərbaycan əmək bazarının gender xüsusiyyətlərini, o cümlədən kişilərin işdə cəmləşməsinə nəzərə almayan 2004-2015-ci illər üçün Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhalisinin sağlamlığı" proqramının gender neytrallığı nəticəsində zərərli və təhlükəli şəraitdə, "iş qabiliyyətinə malik olan kişilərin ölüm nisbəti yüz il əvvəl olduğu kimi yüksəkdir. Milli Sağlamlıq Layihəsi kişiləri ümumiyyətlə risk qrupu hesab etmir, baxmayaraq ki, həkimlər daim onların sağlamlığının qadın və uşaqlardan daha az sayıq olmamalı olduğunu vurğulayırlar. Lakin buna baxmayaraq, "Sağlamlıq" milli layihəsinin proqramlarının sayına yalnız "Azərbaycan uşaqları", "Sağlam nəsil", "Uşaqlar və ailə", "Doğum haqqında şəhadətnamə", "Analıq kapitalı" daxildir.

Xüsusilə vurğulayaq ki, "Analıq Kapitalı" alt proqramının əsas məqsədlərindən biri, məsələn, ikinci uşaq dünyaya gətirmək qərarına gələn qadına dəstək olmaqdır. Doğuş nisbətinin artırılmasında maraqlı olan rəhbərlik "öz ixtiyarına, belə demək mümkünsə, ilkin, əsas, "analıq kapitalı" qoymalıdır ki, bu da əslində onun sosial statusunu artırma bilər, gələcək problemlərin həllinə kömək edərdi". Bu bəyanat Azərbaycan Respublikasının Hökumətinin gender siyasəti sahəsində mövqeyini açıq şəkildə göstərir. Bir tərəfdən, doğum nisbətində kompensasiya artımı var ki, bu da əlavə olaraq iqtisadi böhran kontekstində Azərbaycan əmək bazarında gərginliyi azaldır, çünki qadınlar eyni zamanda kişilər üçün iş yerlərini azad edirlər. Təsədüfi deyil ki, bir çox genderoloqlar müasir Azərbaycanda patriarxatın renessansını qeyd edirlər. Digər tərəfdən, ölkəmizin rəhbərliyi sovet dövründə dövlət qarşısında öz borcunu yerinə yetirən müəyyən qrup qadınlara münasibətdə fraqmentlərdə ölkə qadınlarının gender statusu problemindən xəbərdardır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Hökuməti insan resurslarını ilk növbədə kəmiyyət parametrləri ilə müəyyən etməyə davam edir, eyni zamanda onun keyfiyyət parametrlərinin inkişafının, o cümlədən iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə gender münasibətlərinin tarazlığının səviyyəsinin nəzərə alınmasının vacibliyi lazımi səviyyədə qiymətləndirilmir. Nəticədə, Azərbaycan cəmiyyətinin gender asimmetrik inkişafının nəticələri, tədqiqatların göstərdiyi kimi, özünü göstərir:

1) mikro səviyyədə:

- Regional iqtisadiyyatın sosial və reproduktiv sektorlarında mövcud olan gender ayrışikliyi nəticəsində insan kapitalının (qadınların) aşağı rentabelliği (iqtisadiyyatın reproduktiv sektoru məişət təsərrüfatlarında maddi və qeyri-maddi xidmətlərin istehsalıdır);
- Aşağı ömür uzunluğu və əmək qabiliyyətli yaşda həddindən artıq ölüm nəticəsində insan kapitalından (kişilər) kifayət qədər istifadə edilməməsi;
- "Cəmiyyətin sosial əsaslarının dağıdılmasına və əhalinin normal çoxalmasına gətirib çıxaran, bu da öz növbəsində demoqrafik proseslərin əsasını daraldır, genofondun depopulyasiyasına və deqradasiyasına gətirib çıxaran" nikah institutunun qeyri-sabitliyi.

2) makro səviyyədə:

- Fiskal siyasət tədbirlərinin effektivliyinin azaldılmasında;
- Sosial bərabərsizliyin artırılması, o cümlədən əməyin təkrar istehsalı və saxlanması xərclərini işəgötürənlərdən ev təsərrüfatı sektoruna, ilk növbədə qadınlara köçürməklə;

• Ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf tempini məhdudlaşdıran Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən aparılan bütün islahatların əhəmiyyətli mənfi təsirində.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fəaliyyətində yuxarıda qeyd olunan gender mənfi tendensiyaları, şübhəsiz ki, BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransında (Rio-de-Janeyro, 1992) müəyyən edildiyi kimi, ilk növbədə davamlı xarakter almalı olan müasir inkişaf üçün yeni strateji təlimatlarla ziddiyyət təşkil edir. .

Fikrimizcə, bu, iqtisadi nəzəriyyənin istiqaməti kimi gender iqtisadiyyatının daha da inkişafının ikinci obyektiv səbəbidir. Bununla əlaqədar xatırladaq ki, dünya sivilizasiyasının davamlı inkişafı iqtisadi artımın humanist tipinə keçid olmadan qeyri-mümkündür, o, ilk növbədə şəxsiyyətə hörmətə, onun hər hansı məhdudiyyətlər, o cümlədən gender məhdudiyyətləri olmadan azad inkişafına əsaslanmalıdır. . Təsadüfi deyil ki, davamlı inkişafın ilkin şərti kimi V.V. Semenko aşağıdakı iki şeyi qeyd edir: a) yeni elmi-texniki inqilab əsasında təbii ehtiyatların məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması; b) hər kəs üçün yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı imkanlarına mane olan sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması (o cümlədən gender bərabərsizliyi - mənim aydınlaşdırmam). Bizim aydınlaşdırmamız təsadüfi deyil, çünki məlumdur ki, gender stereotipləri sosial bərabərsizliyin növlərindən biri kimi həm də “insan inkişafının qarşısını alır”.

Oxşar nöqtəyi-nəzər 1998-ci ildə müasir inkişafın əsas amillərinin təhlilinə verdiyi töhfəyə görə A.Senin iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı ilə təltif edilməsi ilə beynəlxalq səviyyədə tanınıb, onun əsasını azadlığın genişləndirilməsi hesab edir. “İnkişaf insanlara cüzi seçimlər və öz rəşional fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün cüzi imkanlar qoyan müxtəlif növ azadlığın (o cümlədən gender) aradan qaldırılması deməkdir” [12, s.16].

Azadlığın məhdudlaşdırılması kimi A.Sen aşağıdakıları müəyyən edir: “böyük yoxsulluq, əsas ehtiyacların ödənilə bilməməsi, qidalanma və kütləvi aclığın alovlanması, əsas siyasi azadlıqların və fundamental insan hüquqlarının pozulması, qadınların və qadınların ictimai təşkilatlarının geniş şəkildə qiymətləndirilməməsi (vurğulanır). əlavə etdi – E.B.), ətraf mühitin çirklənməsinin davam etməsi və iqtisadi və sosial qeyri-sabitlik təhlükəsinin artması... Bu problemlərin (azadlıq formalarının) aradan qaldırılması inkişaf prosesinin əsas məqsədidir” [12, s.15]. Amma əvvəlcə, A.Sen vurğulayır, biz anlamaq lazımdır ki, müxtəlif növ hüquq və azadlıqlar sosial əlverişsizliyin aradan qaldırılmasında hansı rol oynayır. Bu baxımdan A.Sen azadlığın dəyərini bölüşür, yəni. tərəqqinin nailiyyətləri ilk növbədə cəmiyyətdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə, azadlığın səmərəliliyi ilə qiymətləndirildikdə, inkişaf səviyyəsi birbaşa cəmiyyət üzvlərinin sərbəst fəaliyyətindən asılı olduqda [12, s. 32].

Azadlığın dəyərinə gəlinə, ailədə və cəmiyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün beynəlxalq səviyyədə institutlar şəbəkəsi yaradılıb. Bundan əlavə, iyirminci əsrin ortalarından. “Qadınların insan hüquqlarının müdafiəsi üçün əlavə vasitələr” sistemi yaradılmağa başlandı. Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyət qadınların bəşəriyyətə mənsub olması faktının onların hüquq və imkanlarının bərabərliyini təmin etmək üçün yetərli olmadığını qəbul etdi” [5, s.192].

Hazırda BMT-nin altı müstəqil qurumu xüsusi olaraq gender bərabərliyi məsələlərini həll edir: Qadınların Statusu üzrə Komissiya, Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin Aradan Qaldırılması Komitəsi, Gender və Qadınların İnkişafı üzrə Xüsusi Şura, UNIFEM, Beynəlxalq Tədqiqat və Təlim İnstitutu. Qadınların İnkişafı, BMTİP. Gender bərabərliyinə nail olmağa yönəlmiş normativ-hüquqi sənədlər sistemi işlənilib hazırlanmışdır ki, bunlardan əsasları aşağıdakılardır: Qadınların Siyasi Hüquqları haqqında Konvensiya (1952), BƏT-in 100 nömrəli “Kişi və qadınların əməyinə görə bərabər əmək haqqı haqqında” bərabər dəyər” (1956), Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966) və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (1979), BƏT-in №1 Konvensiyası. 156 “Kişi və qadın işçilər üçün bərabər rəftar və bərabər imkanlar haqqında: ailə məsuliyyəti olan işçilər” (1981), Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə (1993).

Yuxarıda qeyd olunan sənədlərin hamısının ölkəmiz tərəfindən ratifikasiya edildiyini vurğulayırıq ki, bu da onlarda qeyd olunan müddəaların məcburi olması və bu gender normalarının milli qanunvericilikdə təsbit edilməsi deməkdir. Bununla belə, Azərbaycanda beynəlxalq gender

yönlümlü qanunvericiliyin əksər normaları yerinə yetirilmir və buna görə də gender əsasında ayrı-seçkilik elementlərini təkrarlamaqda davam edir.

Bununla belə, məsələn, Azərbaycanda gender statistikasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu günə qədər yalnız kişi və qadınların həyat fəaliyyətinin bəzi sahələrini əhatə edir, yəni. gender ayrı-seçkiliyinin müxtəlif formalarının strukturunun hərtərəfli və sistemli təhlilinə imkan vermir.

Bundan əlavə, göstəricilərin regional bölgüsü fraqmentlərlə təqdim olunur. İkincisi, cədvəldə təqdim olunan göstəricilərin alternativ sıralaması ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə əldə edilmiş gender bərabərliyinin dərəcəsi arasında müsbət əlaqənin olduğunu təsdiqləyir. Təsadüfi deyil ki, Dünya Bankının ekspertləri gender bərabərliyinin dərəcəsinin iqtisadi artımla bağlı “müsbət xarici təsir” olduğunu vurğulayırlar [3, s.156].

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikası üçün göstəricilərin verilmiş dəyərləri göstərir ki, GDI və GRW dəyərlərində bəzi müsbət dinamika baxmayaraq, 2004-2007-ci illər ərzində ölkəmizin reytingi hər iki göstərici üzrə: müvafiq olaraq 10 və 16 bənd azalıb. Bu o deməkdir ki, ölkəmiz gender bərabərsizliyinin artması trayektoriyası ilə gedir ki, bu da həm kişilərin, həm də qadınların insan kapitalını səmərəli reallaşdırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə inkişaf səviyyəsi cəmiyyət üzvlərinin sərbəst fəaliyyəti ilə (yəni A.Senin dili ilə desək) bilavasitə bağlı olmasa da, azadlığın daha yüksək göstəricilərə nail olunmasında səmərəliliyi və iqtisadi artımın keyfiyyəti sistemli olaraq nəzərə alınmır.

Fikrimizcə, bu, təkcə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün gizli ehtiyat təşkil etmir, həm də onun gələcəkdə mütərəqqi inkişafı üçün zəruri şərtidir, çünki məhz ədalətsiz sosial bərabərsizliyin, o cümlədən gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasıdır, yəni. iqtisadi artımın yeni mənbəyinin formalaşması üçün zəruri ilkin şərtidir.

Müasir iqtisadiyyatın eliminin metodologiyasının gender yenilənməsinə ehtiyac haqqında

Başlamaq üçün xatırladaq ki, gender təhlili iqtisadçılar üçün elmi “yenilik” deyil, çünki iqtisad elmi yarandığı gündən kişi və qadınların həyat fəaliyyətinin müəyyən aspektləri ilə marqlanmışdır. Belə ki, klassik məktəb (J.Sent Mill) və marksizm (K.Marks) nümayəndələri gender proseslərini gender bərabərsizliyinin mənbələri və mexanizmləri, qadınların ailədaxili istismarının səbəbləri və formaları nöqtəyi-nəzərindən tədqiq etmişlər. onun xaricində. Məsələn, A.Smit sabit stereotiplərin əhəmiyyətini qeyd edirdi ki, onların təsiri altında “artıq yeni realda yaşayan insanlar dünyanı eyni kateqoriyalarda qavrayaraq onu fərqləndirməyə meyillidirlər” [13, s. 99]. A.Smit əmək bölgüsü və ixtisaslaşma amillərini müəyyən edərək, ilk növbədə onların sosial mahiyyətini vurğulamışdır ki, bu da “... görünür, təbiət tərəfindən deyil, adət, təcrübə və tərbiyə ilə yaradılmışdır” [13, s. 130]. Məlumdur ki, hazırda gender iqtisadiyyatının nümayəndələri ailədə və cəmiyyətdə əmək bölgüsünü müəyyən edən sosial amilləri və bunun əsasında onun nəticələrinin gender asimmetrik paylanmasını dəqiq öyrənirlər.

Ənənəvi institusionalizmin banisi T.Veblen tarixdə qadınların rolunu əsaslandıraraq, qadınların ev işlərinin bir çox növlərinin real iqtisadiyyat üçün həyati təminat prosesi kimi əhəmiyyətini və kişilərin bazar fəaliyyətinin bəzi növlərinin israfçılığını vurğulamışdır. Neoklassik hərəkatın nümayəndəsi Q.Bekker ev təsərrüfatının məhsuldar funksiyası konsepsiyasından istifadə edərək, ev təsərrüfatında baş verən proseslərə diqqət yetirmiş, qadınlar tərəfindən konkret ailə kapitalının, kişilərin isə bazar kapitalının yığılmasının səmərəliliyini əsaslandırmışdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, iqtisadçılar gender iqtisadiyyatı kateqoriyalarını onun formalaşması başlamazdan xeyli əvvəl öyrənməyə başlamışlar. Eyni zamanda qeyd edirik ki, bu elm sahəsinin müasir nümayəndələrinin mövqeyindən qadınların iqtisadi vəziyyətinin yalnız “kişi üçün ənənəvi olan çatışmazlıq, məhrumiyyət, ilk növbədə, imkansızlıq baxımından öyrənilməsi. bazar iqtisadiyyatının faydaları və üstünlükləri” [9, s. 19]. açıq şəkildə patriarxaldır və gender bərabərsizliyinin səbəblərini izah etmək və iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində onun təzahürünün xərclərini azaltmaq üçün mexanizmlər hazırlamaq üçün məhduddur.

İkincisi, iqtisadçıların əksəriyyətinin gender qarşılıqlı əlaqəsini və iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı asılılığını inkar etməsi hal-hazırda dünya iqtisad elmində aparıcı mövqeyə malik olan

institusional təhlilin əsas prinsiplərinə açıq şəkildə ziddir. Beləliklə, institusionalistlər "... tək-cə fərd deyil, sosial quruluşda müəyyən yer tutan sosial fərd... Fərdi başa düşmək üçün onu qrup mühiti ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək lazımdır. Deməli, bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafının ilkin şərtlərindən biri olan ictimai əmək bölgüsü sistemində həlledici xarakter daşıyan təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin ilkin forması istisna edilir.

Üçüncüsü, aparıcı iqtisadçıların gender səriştəsizliyi elmin inkişafının əsas prinsipini, onun sosial kontekstini istisna etdiyi üçün iqtisadi nəzəriyyənin daha da mütərəqqi inkişafına mane olur. Məsələn, iqtisadi təhlildə gender komponentini nəzərə almadan neoklassiklərin postulatlarından biri kimi iqtisadi agentlərin şəxsiyyətsizliyini istisna etmək mümkün deyil. Neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin yüksək şəxsiyyətsizliyi və onun aradan qaldırılmasının zəruriliyi, məsələn, C.Hocson tərəfindən özünün məşhur "İqtisadi nəzəriyyə və institutlar: Müasir institusional iqtisadi nəzəriyyənin manifesti" əsərində qeyd edilmişdir. O, M.Hollis və E.Nellin əsərlərindən sitat gətirərək yazır: "Bir neçə dərslərdə rəşional iqtisadi insanın aydın portreti tapıla bilər... O, giriş və çıxış arasında işıqlı həyat sürdüyü fərziyyələrdə gizlənir, stimula və cavab. Nə hündür, nə qısa, nə kök, nə arıq, nə evli, nə də subay. İtini sevir, arvadını döyür, yoxsa şeir oxumaqdansa spillikin çalmağı üstün tutur. Amma biz bilirik ki, o, nə istəyirsə, onu əldə etmək üçün amansızcasına maksimuma çatdıracaq" [3, s. 93]. Təsədufi deyil ki, biz bu sitatda nəzərdə tutulan qadınlara münasibəti kursivlə vurğulamışıq, çünki neoklassiklərin kateqoriyaları ilə düşüncə stereotiplərindən azad olmaqla bu, patriarxal mentalitetə bağlılığı istisna etmir.

Dördüncüsü, idrakın gender metodologiyasının əsaslarının inkarı əksər müasir ölkə iqtisadçılarının tədqiqatlarının etibarlılığını şübhə altına alır, çünki onların nəticələrində əhəmiyyətli səhvlər var. Məsələn, Y.A.Poqostinski gücün təsir səviyyəsinin ölçülməsinin ekspert-analitik metoduna əsaslanaraq göstərir ki, ədalətli əmək haqqı güc təsirinə ehtiyac olmayan zəruri iş məhsulunu təmin edir [11, s. 131]. Bununla belə, o, işçilərin əmək haqqının məbləğində əhəmiyyətli fərqlər yaradan gender gücü təsirlərinin mövcudluğunu nəzərə almır. Beləliklə, Rosstatın məlumatına görə, 2007-ci ildə qadınlar və kişilər arasında əmək haqqı fərqi Rusiya iqtisadiyyatının sektorları üzrə orta hesabla 36% təşkil edib. Üstəlik, A.V.Suvorovun araşdırmaları, bu gender əmək haqqı fərqi yalnız yarısını (17,4%) təşkil edir ki, bu da müvafiq cinsin əmək resursları vahidinin ÜDM istehsalına töhfə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi sektorların məhsullarının qiymətləndirilməsinin nisbəti ilə əlaqələndirilir. onların əmil dəyəri [14]. Nəticə etibarlı ilə əmək haqlarında gender fərqlərinin ikinci yarısı kişilər və qadınlar bərabər dəyərli iş görə fərqli əmək haqqı aldıqda (gender hakimiyyətinin təzahür formalarından biri) gender ayrı-seçkiliyinin subyektiv formalarının təzahürləri hesabına formalaşır. Yuxarıda deyilənləri ekonometrik və keyfiyyətli sosioloji tədqiqatların nəticələri də təsdiq edir.

Gender iqtisadiyyat metodologiyasının inkişaf problemləri və perspektivləri

İqtisadiyyat elminin istiqaməti kimi gender iqtisadiyyatı son iki-üç onillikdə formalaşmağa başlamışdır. Buna görə də xaricdə və ölkədə gender iqtisadiyyatını öyrənmək üçün öz metodologiyamızın yaradılması prosesi formalaşma və inkişafın ilkin mərhələsindədir. Hal-hazırda, ilk növbədə, anlayışların və kateqoriyaların şərhində birlik və qeyri-müəyyənlik və hər şeydən əvvəl ən əsası - gender iqtisadiyyatı ilə xarakterizə olunur. Onun məzmununun metodoloji inkişafı xaricdə və Rusiyada bir neçə tədqiqatçı tərəfindən həyata keçirilir.

Gender iqtisadiyyatı üzrə ən əhatəli dərslərdən birinin müəllifi J.Jacobsenin verdiyi tərifdən başlamaq lazımdır. Bunu aşağıdakı kimi göstərir: "Gender iqtisadiyyatının mövzu sahəsi üç növ iqtisadi problemi əhatə edir:

- 1) Kişi və qadınları əhatə edən nəzəri modellər;
- 2) Kişi və qadınların ümumi və fərqli vəziyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmiş empirik tədqiqatlar;
- 3) Hər bir genderə müxtəlif yollarla təsir edən iqtisadi siyasətin təhlili"

Bu tərifdə gender bərabərsizliyinin səbəblərini təhlil etmək və müasir cəmiyyətdə onun təzahürünün müxtəlif formalarını azaltmaq üçün institusional mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasının təkamül aspekti yoxdur. İ.E. Kalabixina gender iqtisadiyyatını “gender ayrı-seçkiliyinin və sosial-iqtisadi inkişafın qarşılıqlı təsiri haqqında biliklərin yeni sahəsi kimi müəyyən edir, onun daxilində resurslara çıxışda gender bərabərsizliyi statistik olaraq qeydə alınır, onun səbəbləri və nəticələri təhlil edilir” [8].

Bu tərifin üstünlüyü, fikrimizcə, gender və sosial-iqtisadi inkişaf trayektoriyalarının qarşılıqlı asılılığıdır. Bununla belə, bu, gender bumeranqı adlanan təsirin təsirini vurğulamır ki, bu da ailədə və cəmiyyətdə qadınlara qarşı cinsi ayrı-seçkiliyin mənfi nəticələrinin kişilərin həyat fəaliyyətində əhəmiyyətli məhdudiyyətlər şəklində qaytarılmasında özünü göstərir. Məsələn, onların ömrünün qısaldılmasında, valideyn funksiyasını tam həyata keçirə bilməməsində və s. Bundan əlavə, gender bərabərsizliyinin yalnız bəzi formaları statistik olaraq ölçülə bilər, ona görə də bu yanaşma ilə onu sistemli şəkildə öyrənmək prinsipcə mümkün deyil.

Gender iqtisadiyyatının ən dəqiq və dolğun tərifini M.M.Malışeva: “... bu, iqtisadi proseslərin, eləcə də siyasi, ticarət və maliyyə alətlərinin fəaliyyətinin kişi və qadınların sosial və iqtisadi vəziyyəti arasındakı əlaqəyə təsiri baxımından öyrənilməsidir. O (gender iqtisadiyyatı) məşğulluğun formal və qeyri-rəsmi sektorlarında gender bərabərsizliyinin mexanizmlərini açır, həmçinin gender asimmetriyasının artması/aşılması nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinə yenidən baxır” [10, s.118].

Gender iqtisadiyyatı kateqoriyasının təriflərində yuxarıda vurğulanan müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, aşağıdakı tərfi vermək olar. Gender iqtisadiyyatı fundamental iqtisadi nəzəriyyənin elmi istiqamətidir ki, onun çərçivəsində iqtisad elminin vasitələrindən istifadə edərək qərarların qəbulunu, fəaliyyətini və qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən formal və qeyri-rəsmi qaydalar sisteminin təsiri altında dəyişən gender proseslərinin və hadisələrinin dinamikası öyrənilir.

Nəticə

Beləliklə, gender hadisələrinin və proseslərinin öyrənilməsində institusional-təkamül təhlili metodlarının integrasiyası, fikrimizcə, gender asimmetriyasının müxtəlif təzahürlərinin təhlili sahəsində yerli və xarici alimlərin nailiyyətlərini sistemləşdirməyə imkan verəcəkdir. Digər iqtisadi məktəblərin müddəalarının ümumən gender nəzəriyyəsinin və xüsusən də gender iqtisadiyyatının postulatlarına adekvat olması şərti ilə tətbiqi istisna edilmir. Bu cür tədqiqatlar fundamental iqtisadi nəzəriyyənin elmi istiqaməti kimi gender iqtisadiyyatının məhsuldar formalaşmasına imkan yaratmaqla yanaşı, postulatlarından biri kimi müasir inkişaf meyillərini nəzərə alaraq iqtisad elminin alətlərini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirəcəkdir. İqtisadiyyat üzrə 1998-ci il Nobel Mükafatı laureatı A. Senin qeyd etdiyi kimi, insanın azad inkişafını məhdudlaşdıran gender də daxil olmaqla, bütün azadlıqsızlıq formalarının aradan qaldırılması olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Баллаева Е., Лунякова Л. Гендерное равенство в России: проблемы и пути решения. Концепция семинара МЦГИ // Гендерное равенство в России: законодательство, политика, практика: Материалы научно-экспертного семинара / Ред. и сост. Е.А. Баллаева, Л.Г. Лунякова. М.: РОО МЦГИ, 2003.
2. Базуева Е.В. Возможности расширения горизонтов гендерных исследований: взгляд экономиста // Гендерные исследования в образовании: проблемы и перспективы: Сб. научн. ст. Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2009, с. 28–35.
3. Баллаева Е., Лунякова Л. Гендерное равенство в России: проблемы и пути решения. Концепция семинара МЦГИ // Гендерное равенство в России: законодательство, политика, практика: Материалы научно-экспертного семинара / Ред. и сост. Е.А. Баллаева, Л.Г. Лунякова. М.: РОО МЦГИ, 2003, с.181-197
4. Воронина О.А. Основы гендерной теории и методологии // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций / Под общ. ред. О.А. Ворониной. М.: МЦГИ–МВШСЭН–МФФ, 2001, с. 95–106.

- 5.Воронина О.А. Феминизм и гендерное равенство. М.: Едиториал УРСС, 2004.
- 6.Гендерная дискриминация в сфере труда: общий обзор: Учебно-методические материалы и материалы тренинга. М.: АНО «Институт сравнительных исследований трудовых отношений», 2010, 47с.
- 7.Доклад о развитии человека в 2007/2008 г. М.: Весь мир, 2007, 400 с.
- 8.Ивнин А.А. Современная философия науки. М.: Высшая школа, 2005, 592 с.
- 9.Журженко Т.Ю. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике // ОНС. 1995, № 5.
- 10.Малышева М.М. Глобализация, гендерное неравенство и репродуктивный труд женщин // Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики / Отв. ред. и сост. Е.Б. Мезенцева. М.: ИСЭПН РАН–МЦГИ– «Русская панорама», 2002, с. 116–137.
- 11.Погостинский Ю.А. Власть как экономическая категория: генезис, семантика, измерение // Журнал экономической теории. 2007, № 2. с. 110–128.
- 12.Сен А. Развитие как свобода: Пер. с англ. / Под ред. Р.М. Нуреева. М.: Новое издательство, 2004. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Наука, 1992.
- 13.Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Наука, 1992
- 14.Суворов А.В. Макроэкономический анализ гендерных различий в заработной плате // Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики / Отв. ред. и сост. М.Е. Баскакова. М.: Едиториал УРСС, 2004, с. 147–150

Sevinj XUDAVERDIZADE

**GENDER ECONOMICS - A NEW DIRECTION IN FUNDAMENTAL ECONOMIC
THEORY
Summary**

The article describes the objective and subjective reasons that indicate the development prospects of the gender economy using the tools of fundamental economic theory. The main directions of the development of this field of economic science in the country are emphasized. The main methodological approaches found in the studies of domestic and foreign economists working on this paradigm are systematized. Development perspectives are defined as the object of the institutional-evolutionary analysis of gender economy.

Keywords: *gender economy, relationship between gender and economic efficiency, methodology of gender economy.*

Севиндж ХУДАВЕРДИЗАДЕ

**ГЕНДЕРНАЯ ЭКОНОМИКА – НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
ФУНДАМЕНТАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ**

Резюме

В статье описаны объективные и субъективные причины, указывающие на перспективы развития гендерной экономики с использованием инструментов фундаментальной экономической теории. Выделены основные направления развития этой области экономической науки в стране. Систематизированы основные методологические подходы, встречающиеся в исследованиях отечественных и зарубежных экономистов, работающих по данной парадигме. Перспективы развития определены как объект институционально-эволюционного анализа гендерной экономики.

Ключевые слова: *гендерная экономика, взаимосвязь гендера и экономической эффективности, методология гендерной экономики.*

Rəyçi: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Sakit Hüseynov

UOT 364.044.22

Səkinə NURİYEVA*

SUISİDAL DAVRANIŞIN MAHIYYƏTİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 15, 2023; accepted for publication: November 17, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Məqalə müasir cəmiyyətin ən ciddi problemlərindən biri olan suicidal davranışın mahiyyətinə həsr olunub. İntihar insanın həyatına son qoyma meyli kimi müəyyən edilən ciddi ictimai sağlamlıq problemidir. Bu problem çox vaxt bir sıra mürəkkəb amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır və geniş ictimai təsir yaradır. İntihar bioloji, psixoloji və sosial amillərin birləşməsi ilə baş verir. Bioloji amillərə genetik meyl, beyin kimyasında dəyişikliklər və bəzi xəstəliklər daxildir. Psixoloji amillərə depressiya, narahatlıq, narkotik maddələrdən sui-istifadə və şəxsiyyət pozğunluqları daxildir. Sosial amillərə ailə problemləri, işsizlik, yoxsulluq və ayrılıq kimi amillər daxildir.

Bu məqalə intihar davranışının nə olduğu, potensial risk faktorları, ümumi nəzəriyyələr və profilaktik strategiyalar haqqında anlayış verəcəkdir.

Açar sözlər: *suicidal davranış, intihar, suicidal davranışın mahiyyəti, intihara cəhd, intihara meyllilik.*

Giriş

Suicidal davranışı mürəkkəb və qeyri-müəyyən bir hadisədir. “Suicidal” (latınca sui caedere – özünü öldürmək) sözünü ilk dəfə 1641-ci ildə ingilis həkimi və filosofu Tomas Braun (1605-1682) “Həkimlərin dini” kitabında işlətməmişdir. Suicidal davranışın müxtəlif meyarlar əsasında çoxlu tərifləri var. Suisidologiyanın banisi E.Dürkheyim intiharı, “gözlənilən nəticələrdən xəbərdar olduğu halda, qurbanın özünün etdiyi müsbət və ya mənfi hərəkətdən birbaşa və ya dolayısı ilə nəticələnən hər hansı ölüm” hesab edir. İntihara cəhd homojen bir hərəkətdir, ancaq natamamdır”. Digər klassik tərif isə M.Farber tərəfindən verilmişdir: “İntihar şüurlu, qəsdən və sürətlə həyatdan məhrumetmədir”. Müasir müəlliflər intiharı digər ölüm növlərindən və avtoaqressiv davranışlardan fərqləndirən aşağıdakı meyarları vurğulayırlar: könüllülük, muxtariyyət, məlumatlılıq, məqsədyönlülük, səriştəlilik, zamanla birbaşa əlaqə [3].

Hazırkı məlumatlara görə, hər intihar edən şəxsə 20 intihar cəhdi düşür. İntihar cəhdləri gələcək intiharlar üçün ən mühüm risk faktoru olaraq qalır. İntihar ömür boyu baş versə də, 15-29 yaşlılar arasında yol qəzalarında ölümlərdən sonra ikinci yerdədir. Kişilər qadınlara nisbətən daha tez-tez intihar edir, lakin intihar cəhdlərində vəziyyət əksinədir. Təəssüf ki, rəsmi statistikada intihara cəhd və rəsmi olaraq qəza sayılan intiharlar (qatarda ölüm, narkotikin həddindən artıq dozası və s.) nəzərə alınmır. Bu kontekstdə intihar davranışının əsasını təşkil edən mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsinə, effektiv profilaktika üsullarının işlənilib hazırlanmasına, əhalinin bu problemlə bağlı məlumatlılığının artırılmasına yönəlmiş elmi tədqiqatların aparılması vacibdir. Bu müzakirədə biz intihar davranışının təbiətinin müxtəlif aspektlərini, risk faktorlarını, tədqiqat nəzəriyyələrini və qarşısının alınması strategiyalarını araşdıracağıq [1].

Suicidal davranışın mahiyyəti haqqında

İntihar hər yaşdan, cinsdən və cəmiyyətdəki mövqedən asılı olmayaraq insanlarda müşahidə oluna bilər. Aşağıdakılar arasında fərq qoyulduğu qəbul edilir:

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: sekinenur989@gmail.com

1. Əsl intihar davranışı - öz həyatına son qoymağa yönəlmiş qəsdən hərəkətlərdir. Tez-tez ondan əvvəl uzunmüddətli depressiv vəziyyət, ümitsizlik hissi, məna itkisi və psixotraumatik vəziyyətin ətraflı nəzərdən keçirilməsi müşahidə olunur. Qərar qəbul edildikdən sonra yer və üsul diqqətlə seçilir (bir qayda olaraq, 100% ölümcül olmaqla), hazırlıq tədbirləri həyata keçirilir (əşyaların verilməsi, intihar qeydlərinin yazılması, düşmənlərlə barışıq və s.) [4].

2 Emosional intihar davranışı emosiyaların ən yüksək nöqtəsində, "son damla" kimi görünən bilən kəskin psixoloji travmatik hadisə fonunda həyata keçirilir. İntihar hərəkətləri reaktiv şəkildə, bir növ "qısaqapanma" ilə həyata keçirilir. Emosional intihar cəhdləri, real intihar cəhdlərindən fərqli olaraq, daha çox insanların iştirakı ilə həyata keçirilir; intihar cəhdini qorumaq üçün heç bir tədbir görülmür [2].

3. İntihar bəzən ölmək istəyi ilə əlaqəli deyil. Bu, yaxınların diqqətini cəlb etmək, nədənsə danışla bilməyən bəzi ehtiyacları ödəmək üçün bir yoldur. Görünən intihar davranışı, istədiyinizi əldə etməyin başqa yolu olmadığı kimi görünəndə, tez-tez ünsiyyət qurmağın xüsusi bir yolu kimi istifadə olunur, ancaq siz eşidilə və cavab verə bilərsiniz. Bu cür davranış tez-tez nümayiş və ya manipulyasiya kimi qəbul edilir, lakin əslində bu, nədənsə daha birbaşa şəkildə ifadə edilə bilməyən kömək çağırışıdır. İntihar üsulları ümumiyyətlə öldürücü deyil, hərəkətlər hesablanır və intihara cəhd ya yaxınlarının, ya da başqalarının gözü qarşısında edilir. Ya sevdiklərinin gözü qarşısında edilir, ya da xəbər verilir.

4. Gizli və ya dolaylı intihar davranışı intihar üçün aşkar səbəblər olmadan özünü məhv edən və ya riskli davranışdır. Buraya alkoqol, nikotin, narkotik, ekstremal idman və s. İnsan bu cür davranışın həyatı üçün təhlükəli olduğunu fərqləndirir, lakin bu cür davranmağa davam edir [1].

İntihar davranışının formalaşmasının mərhələləri:

- antivital təcrübələr;
- passiv intihar düşüncələri;
- aktiv intihar düşüncələri
- intihar niyyəti, plan hazırlamaq;
- buna nail olmaq üçün lazımi vasitələri tapmaq və hazırlamaq;
- intihara cəhdlər;
- tamamlanmış intihar [5].

Kəskin və ya uzun sürən psixoloji travmatik vəziyyətlərin təsiri altında insan həyatı əhəmiyyətə qarşı emosiyalar yaşayır ("həyat mənasızdır", "heç vaxt yaxşı heç nə olmayacaq"). Sonradan passiv intihar düşüncələri yarana bilər ("maşın vursaydı yaxşı olardı", "yatıb oyanmasaydım"). Növbəti mərhələdə aktiv intihar düşüncələri formalaşmağa başlayır: insan intihar üsulları ilə maraqlanır, onun üçün ən uyğun olanı düşünür, intihar etmək qərarına gəlir. Sonra plan daha ətraflı şəkildə hazırlanır - yer, vaxt, konkret üsul seçilir, heç kimin təşəbbüsə mane olmaması üçün tədbirlər görülə bilər. Bunun ardınca intihara cəhd ola bilər ki, bu da "uğursuzluq" halında təkrarlana bilər.

Bütün intihar prosesi bir neçə aydan bir neçə dəqiqəyə qədər davam edə bilər. Qəfil intihar aktından əvvəl mütəxəssislər tərəfindən "intihar öncəsi" deyilən bir dövr var və iki mərhələdən ibarətdir [7].

1. Birinci mərhələ intihar davranışı ilə müşayiət olunmur. Yeniyetmə fəal şəkildə "dəstək nöqtələri" axtarır, ağırlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa çalışır, başqalarından dəstək axtarır. Tədrisən, müxtəlif variantları tükəndirərək, probleminin ümitsizliyinə və həll edilməzliyinə əmin olur. Varlığın dözülməzliyi, tənhalıq və ümitsizlik kəskin şəkildə hiss olunur. Bu mərhələdə psixoloqla işləmək ən yaxşı nəticəni verir.

2. İkinci mərhələ düşüncələrdən tutmuş intihar cəhdinə qədər bütün intihar prosesini əhatə edir. Mütəxəssislərin fikrincə, indiki mərhələdə psixoloq və müəllimlərin intiharın qarşısını almaq üçün göstərdiyi səylər ümumilikdə səmərəsizdir. Psixiatriyanın müdaxiləsi və dərman müalicəsi tələb olunur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, dünyada hər 40 saniyədə bir intihar hadisəsi baş verir. Ümumilikdə ildə təxminən 800.000 insan öz həyatına son qoyur. Bu rəqəmdə

intihar cəhdləri nəzərə alınmır ki, bu da tamamlanmış intiharlardan 20 dəfə çox baş verir. Risk qrupuna gənclər daxildir [6].

İntiharın əsas səbəbi şəxsi əhəmiyyətli psixoloji travmatik hadisədir. Xüsusən də bu, insanın özünü təsəvvür belə edə bilməyəcəyi yeni vəziyyətləri əhatə edirsə. Psixiatriyada intihar riski göstəriciləri - mümkün intihar niyyətlərini və hərəkətlərini tanımaq üçün istifadə edilə bilən əlamətlər nəzərə alınır. İntihar davranışı əlamətləri (distress əlamətləri) görünməyə başlayırsa, psixoloji yardım axtarmaq tövsiyə olunur [4].

İntihar riski faktorları:

Situasiya göstəriciləri bir insanın böhran kimi qəbul etdiyi hər hansı bir vəziyyətdir:

- sevilən birinin ölümü;
- ailə üzvünün ağır, sağalmaz xəstəliyi;
- fiziki zorakılıq təhlükəsi
- keçmiş zorakılıq;
- məktəbdə, universitetdə, kollecdə zorakılıq;
- ailədə, məktəbdə, işdə münaqişə
- gəlir mənbəyinin itirilməsi; işin dayandırılması;
- həbs təhlükəsi, məhkəmə çəkişməsi [1].

Davranış göstəriciləri intihar meyllərini göstərə bilən davranış nümunələridir. Bunlara daxildir:

- psixoaktiv maddələrdən, spirtdən sui-istifadə;
- qaçmaq reaksiyaları (evdən çıxmaq və s.);
- digər insanlardan və həyatdan özünü təcrid etmək, dostlar dairəsinin kəskin daralması;
- gündəlik fəaliyyətin kəskin azalması;
- gələcəyi planlaşdırmaq istəyinin olmaması (tətillər, səfərlər, gələcək perspektivlər);
- vərdislərdə dəyişikliklər, məsələn, şəxsi gigiyena qaydalarına əməl edilməməsi,

görünüşünə etinasızlıq və s [5].

Ünsiyyət göstəriciləri davranış və söhbətlərdə görünə bilən “narahatlıq əlamətləri”dir. Bunlara daxildir:

- intihar niyyətləri haqqında birbaşa və ya dolaylı mesajlar (“Mən ölmək istəyirəm” – birbaşa mesaj, “Tezliklə bütün bunlar bitəcək” – dolaylı). Zarafatlar, ölmək arzusu, həyatın mənasızlığı haqqında ironik ifadələr də dolaylı mesajlara aiddir;
- acizlik və başqalarından asılılıq təminatları və s.;
- ailə və ətraf mühit üçün öz əhəmiyyətsizliyinə əminlik;
- başqalarına zərər və narahatlıq gətirmək inamı ilə dəstəklənən təqsirlilik fikirlərini ifadə etmək (“Mən problemdən başqa bir şey deyiləm, heç nəyə yaraşmıram”, “Mənsiz sənin üçün daha asan olacaq” və s.).

Emosional göstəricilər - insanın emosional vəziyyətindəki dəyişikliklər:

- Həyata ikili münasibət.
- Taleyinə biganəlik, depressiya, ümitsizlik, acizlik, ümitsizlik.
- Kədər və problemlər yaşayır.
- Panik atak, şiddətli narahatlıq, konsentrasiya qabiliyyətinin və iradə gücünün

azalması, yuxusuzluq, həyatdan həzz alma qabiliyyətinin itirilməsi.

- Qeyri-adi aqressiya, əsəbilik və ya özünə nifrət: qəzəb, düşmənçilik və s.

Kognitiv göstəricilər:

- Şəxsiyyətiniz, ətrafınızdakı dünya və gələcəyə dair mənfi qiymətləndirmələr.
- Öz şəxsiyyətinin əhəmiyyətsiz olması, yaşamaq haqqının olmaması fikri.
- İtki və məyusluq yeri kimi dünya ideyası [6].

İntihar davranışının simptomları:

- ölmək və ya intihar etmək istəyi ilə bağlı söhbətlər;
- intihar etmək yollarını axtarmaq;

- ümitsizlik, boşluq, varlığın mənasızlığı hissləri haqqında söhbətlər;
- psixi xəstəliyin olması;
- yuxu rejimində dəyişikliklər (yuxunun çox olması və ya olmaması);
- sosial geri çəkilmə, təklik arzusu, dostluqların kəsilməsi;
- həddindən artıq əhval dəyişikliyi.

Bütün ciddi psixi pozuntular intihar riskini artırır. Statistika görə, bütün intiharların 90% -i depressiya, bipolyar affektiv pozuntu, şizofreniya spektri pozuntu və sərhəd şəxsiyyət pozuntusu da daxil olmaqla şəxsiyyət pozuntularının nəticəsidir [2].

İntiharın səbəbləri

Bir insanın intihar davranışının formalaşmasının əsası əlverişsiz irsiyyətdir - psixotik reaksiyalara genetik meyl. Belə irsi kondisionerlə yanaşı, anormal dağıdıcı təfəkkürün yaranmasının əsasını şəxsi yetkinliyin problemli dövrü təşkil edir. Bu, uşağın asosial mühitdə böyüdüüyü, həddindən artıq şiddət və ya əksinə, tam indulgensiya ilə böyüdüüyü vəziyyətdir. İnsanın uşaqlıqda ehtiyaclarına məhəl qoyulmayanda, hüquqları tapdalananda, ləyaqəti alçaldılırdı. Kiçik bir insan mütəmadi olaraq həmyaşıdları tərəfindən zorakılığa məruz qaldıqda, valideynləri tərəfindən anlayışla qarşılaşmadıqda, sevgi və diqqət hiss etmədi. Problemli böyümənin belə mənzərəsi fonunda xarakteroloji portretində qüsurlar olan, müxtəlif aşağılıq komplekslərindən əziyyət çəkən şəxsiyyət formalaşır. Məhz şəxsiyyət strukturunda qüsurların olması halında hər hansı bir amil - xarici və ya daxili, intensiv və kortəbii şəkildə yaranan və ya uzun müddət fəaliyyət göstərən - fərddə intihar davranışının inkişafına səbəb ola bilər [7].

İntihara səbəblərin əsas səbəbləri arasında mütəxəssislər aşağıdakı "ailə" faktorlarını qeyd edirlər:

- ailədə qarşılıqlı anlaşımanın olmaması;
- qohumlarla tez-tez mübahisələr və münaqişələr;
- həyat yoldaşının əxlaqsız vərdisləri;
- tərəfdaşın sərxoşluğu və narkotik asılılığı;
- uşaqlarla problemlər;
- ağır əqli qüsurlu və ya sağalmaz somatik xəstəliyi olan yaşlı insanlarla məcburi birgə yaşama;

- həyat yoldaşı tərəfindən təhqiramiz münasibət, onun təhqiri, mənəvi təzyiqi, hücumu;
- boşanma və ya tərəfdaşdan ayrılma;
- yaxın qohumun ölümü;
- həyat yoldaşının və ya uşaqların ciddi xəstəliyi [5].

İntiharın səbəbi uğursuz sevgi, yaşanan cinsi və ya fiziki zorakılıq və ya həmyaşıdları tərəfindən müntəzəm olaraq zorakılıq ola bilər. Təhsil fəaliyyətindəki uğursuzluqlar, yaradıcı layihələrin uğursuzluğu, peşə sahəsindəki çətinliklər də insanı intihara sövq edə bilər. İntihar davranışının səbəbi, yaşanan sıxıcı təklik hissidir. Sosial təcrid, cəmiyyətdən məcburi uzaqlaşma, insan cəmiyyətində tam təmasların olmaması mövzuda intihar düşüncələrinə səbəb ola bilər. İntiharın səbəbləri də fərdin adekvat bir insanın sadəcə sağ qala bilməyəcəyi ekstremal şəraitə məruz qalmasını əhatə edir. İntiharın səbəbi həm də insanın maddi problemləri ola bilər: müəssisənin müflis olması, işin itirilməsi, iş tapa bilməmək, çətin kredit öhdəlikləri, gəlir mənbəyini itirmək. Sosial statusun qəfil dəyişməsi və cəmiyyətdə nüfuzun itirilməsi uçurumun kənarına gətirib çıxara bilər. İşsizlərin və aşağı ixtisaslı işçilərin intihar riski yüksəkdir [3].

Çox vaxt intiharın səbəbi yaxın adamların səhv və nəzakətsiz hərəkətləridir, məsələn: subyektin cinsi oriyentasiyası haqqında məxfi məlumatların açıqlanması. Şəxsiyyətə qarşı böhtan atmaq, qəsdən psixi zədələnmək və ya onun ləyaqətinin sistematik şəkildə alçaldılması intihar qərarına səbəb ola bilər. Könüllü ölümün tətikçisi şiddətli bir somatik xəstəlik, xüsusilə də şiddətli ağrı ilə sağalmaz xərcəng ola bilər. İntihar hərəkətlərinin səbəbi son vaxtlar cərrahi əməliyyatlardır. Anadangəlmə və ya qazanılmış qüsurları olan, əlilliyi olan, əlil arabasında olan və

sağalma şansı olmayan insanlar intihara meyilli olurlar. Çox vaxt intihar motivi xroniki olaraq dözülməz ağrılar yaşayan insanlarda müəyyən edilir.

İntihar davranışının səbəbi müxtəlif psixi pozuntulardır, məsələn: uzun müddət davam edən depressiya, bipolyar affektiv pozuntu olan xəstələrdə intihar riski xüsusilə yüksəkdir. İntihar riski panik atak, travma sonrası stress pozuntusu, alkoqolizm, narkomaniya və şizofreniya xəstələrində mövcuddur [2].

Çox vaxt intihar düşüncələrinin yaranmasının səbəbi subyektin həyatdan doymasıdır. Dəqiq hədəfin olmaması, məhdud üfüqlər, hobbinin olmaması və şəxsiyyətini inkişaf etdirmək istəməməsi həyatdan bir növ "yorğunluq" yaradır.

Çox vaxt intiharlar insanın öz dəyərsizliyi və günahkarlığı ilə dominant düşüncələri ucbatından edilir. Bəziləri üçün intihar aktı ruhu sıxıcı günahkarlıq hissindən "təmizləmək" üçün unikal bir yoldur. İntiharlar çox vaxt insan öz ədəbsiz və ya qeyri-qanuni hərəkətlərinə görə məsuliyyətdən qorxduğu zaman ifşa olunma və sonradan cəzalandırılma qorxusu altında həyata keçirilir. Yeniyetmələr arasında intiharın ümumi səbəbi "yetkinliklərini" nümayiş etdirmək istəyi, həmyaşıdları arasında populyarlıq qazanmaq istəyidir. Bir çox gənc intiharlar məşhur insanları təqlid etmək üçün həyatla vidalaşdılar. Həbsxanada cəza çəkən yeniyetmələr arasında intihar riski artır [7].

İntihar davranışına zəmin yaradan şəxsi amillər də yaxşı öyrənilmişdir. İntihara cəhd edən insanların əksəriyyəti psixostenik şəxsiyyət tipinə malikdir. Bu cür insanlar öz şəxsiyyətləri haqqında qeyri-adekvat fikirdədirlər - ya çox aşağı, ya da əksinə, həddindən artıq yüksək özünə hörmət qeyd olunur. Onların zehni və zehni stressə qarşı müqaviməti azalıb. Mükəmməllik, güzəştə getməmək və detallara diqqət yetirmək meyli ilə fərqlənilir. İntihara meyilli insanlar impulsiv, şübhəli, təəssürat verici və asanlıqla təklif edilə bilən insanlardır. Baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Bir çox subyektin öz aşağılığı və dəyərsizliyi haqqında fikirləri var. Keçmişlərinə bədbəndirlər və konkret planları yoxdur [4].

İntiharın qarşısının alınması

İntihar hərəkətlərinin qarşısının alınması üçün əsas tədbir subyektin psixotik reaksiyalara meylinin vaxtında müəyyən edilməsi və psixi pozuntuların hərtərəfli müalicəsinin təmin edilməsidir. Əgər intihar davranışının elementləri varsa, psixoterapevtik müalicə kursunun aparılması məqsəduyğundur. Əksər hallarda profilaktika olaraq bilişsel-davranışçı psixoterapiya üsulları istifadə olunur. Müalicə prosesində ümitsizlik hissələrinin səbəbləri müəyyən edilir və subyektin şüurunun bu dağıdıcı elementlərinin aradan qaldırılması istiqamətində iş aparılır [6].

İntiharın qarşısının alınması vasitələrindən biri psixoloqlar tərəfindən qaynar xətt vasitəsilə aparılan konsultasiyalardır. Bununla belə, bir çox insanlarda psixi problemləri olan həkimlərə müraciət etməkdə qərəz var. Məhz buna görə də profilaktika tədbirlərində əsas vəzifə əhəliyə psixoloji savadın aşılınması, öz psixi sağlamlığının vaxtında qayğısına qalmaq ehtiyacı ilə bağlı mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, psixiatriya xidmətinə müraciət etmək qorxusunun aradan qaldırılmasıdır.

Son illər yeniyetmələrin intiharlarının sayı artdığından hazırda bütün təhsil müəssisələrində intiharların qarşısının alınması istiqamətində işlər aparılır. Xalqın psixi sağlamlığının qorunması üçün azadlıqdan məhrum etmə yerlərində aparılan profilaktika xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki həbsxanalarda və koloniyalarda cəza çəkən insanlar arasında intihar hərəkətləri riski xüsusilə yüksəkdir [3].

İntihar meyllərinin bir dərman profilaktikası olaraq, affektiv pozuntulardan əziyyət çəkən insanlar üçün vaxtaşırı antidepressanlarla müalicə kursu keçmək tövsiyə olunur. Bununla belə, antidepressanlar sinfindən bəzi maddələr həddindən artıq dozada intihar riskini artırır. Buna görə də, dərman və doza seçimi xəstənin tibbi tarixinin diqqətlə öyrənilməsindən sonra sertifikatlı psixiatr tərəfindən aparılmalıdır. İntihara meyilli insanlara, xüsusən impulsivlik ilə xarakterizə olunanlara profilaktik dərmanları qəbul etmək tövsiyə olunur [5].

İntiharların qarşısının alınması tədbirlərinə vətəndaşlarda sağlam həyat tərzinə motivasiya yaratmaq məqsədi daşıyan dövlət səviyyəsində keçirilən qlobal tədbirlər də daxildir. Bədən

tərbiyəsi və idmanın təbliği, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə nəzarətin gücləndirilməsi, alkoqolizmlə mübarizə kampaniyası intihar əhval-ruhiyyəsinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlərdir. İqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək, vətəndaşların gəlir səviyyəsini artırmaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, pensiya yaşında olan insanların yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək, aztəminatlı ailələrə yardımın yaxşılaşdırılması istiqamətində hökumətin atdığı addımlar ruslar üçün mühüm və aktualdır.

İdmanla məşğul olmağın mövcudluğu, hobbilər qruplarının seçim imkanının olması, əhəlinin könüllülük əsasında ictimai faydalı işlərə cəlb edilməsi də intiharların qarşısının alınması vasitəsi kimi çıxış edir. Bir nümunə göstərmək olar: bir xalq həyatdan nə qədər xoşbəxt və razıdırsa, intiharların sayı bir o qədər az olur. Odur ki, hər bir vətəndaş həmvətənlərimizin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına öz layiqli töhfəsini verməlidir. Cənnətdən gələn mənəyə güvənməyin, ancaq öz əllərinizlə xoşbəxt bir həyat yaradın [7].

Nəticə

Təhlillərə əsasən intihar müxtəlif amillərin yaratdığı mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. Müzakirənin əsas nəticələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Müxtəliflik və amillərin qarşılıqlı əlaqəsi:

- İntihar davranışı bioloji, psixoloji və sosial-mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

- İntihar formalarının müxtəlifliyi - düşüncələrdən tutmuş cəhdlərə qədər - bu fenomenin qeyri-müəyyənliyini və mürəkkəbliyini göstərir.

2. Risk və qoruyucu amillər:

- Bioloji meyllər, psixoloji pozğunluqlar və sosial-mədəni təzyiqlər intihara meylli davranış riskinin artmasına kömək edə bilər.

- Sosial dəstək və psixi sağlamlıq xidmətinə çıxış kimi qoruyucu amilləri başa düşmək intihar meyllərinin qarşısını almaq üçün çox vacibdir.

3. Qarşısının alınması və müdaxiləsi:

- İntihar davranışının əlamətlərinin erkən müəyyən edilməsi və sonradan müxtəlif səviyyələrdə - fərddən cəmiyyətə qədər müdaxilə fəaliyyəti nəticələrin qarşısının alınmasında əsas rol oynayır.

- Profilaktik tədbirlər tək-cəhdlər deyil, həm də dəstəkləyici mühitin yaradılmasına və damğalanma ilə mübarizəyə yönəldilməlidir.

4. İcma və səhiyyə sistemi öhdəliyi:

- İntihar davranışı cəmiyyətin və səhiyyə sisteminin tam diqqətini tələb edir.
- Effektiv profilaktikaya təhsil, stiqma ilə mübarizə, psixi sağlamlıq xidmətinə çıxışın yaxşılaşdırılması və psixi sağlamlıq baxımından daha həssas ictimai mühitin yaradılması daxildir.

Nəticədə, intihar davranışını anlamaq sistemli və hərtərəfli yanaşma tələb edir və bu fenomenin qarşısının alınması cəmiyyətin və səhiyyənin bütün səviyyələrinin fəal qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Təhsilli, anlayışlı və dəstəkləyici mühitin yaradılması intihar davranışının azaldılması və ictimai sağlamlığın yaxşılaşdırılması istiqamətində əsas addımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Диагностика суицидального поведения: Методич. рекоменд. М., 1980, 48 с.
2. Dubichka B., Goodyor J. Should we prescribe antidepressants to children? // Psychiatric Bulletin. 2005, V. 29., p. 164-167.
3. Havighurst R.J. Developmental Tasks and education. N.Y., 1967
4. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: социальнопсихологические и психиатрические аспекты. Минск, 2008, 206 с.
5. Синеуцкая Е.О. Суицидальное поведение. [Elektron resurs] / URL: <https://cirpp.ru/pacienty-s-suicidalnym-riskom/> Müraciət edilib: 02.11.2023

6. Суицид: причины, виды, профилактика. [Elektron resurs] / URL: <https://35gp.by/информация/школа-пациента/document-3853.html> . Müraciət edilib: 3.11.2023

7.Хмелева Ю.Б., Дроздовский Ю.В. Роль конституционально-психологического фактора при совершении суицидов детьми и подростками // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. 2002, Т. 4, с. 20-22.

Sakina NURIYEVA

THE NATURE OF SUICIDAL BEHAVIOR

Summary

The article is devoted to the essence of suicidal behavior, which is one of the most serious problems of modern society. Suicidal behavior is a serious public health problem defined as the tendency to end one's life. This problem is often caused by the interaction of a number of complex factors and creates a wide societal impact. Suicidal behavior is caused by a combination of biological, psychological and social factors. Biological factors include genetic predisposition, changes in brain chemistry, and certain diseases. Psychological factors include depression, anxiety, substance abuse, and personality disorders. Social factors include factors such as family problems, unemployment, poverty and separation.

This article will provide an understanding of what suicidal behavior is, potential risk factors, general theories, and prevention strategies.

Key words: *suicidal behavior, suicidal behavior, nature of suicidal behavior, suicide attempt, suicidal tendencies.*

Сакина НУРИЕВА

ПРИРОДА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена сущности суицидального поведения, которое является одной из наиболее серьезных проблем современного общества. Суицидальное поведение является серьезной проблемой общественного здравоохранения, определяемой как тенденция покончить с собой. Эта проблема зачастую обусловлена взаимодействием ряда сложных факторов и оказывает широкое социальное воздействие. Суицидальное поведение вызвано сочетанием биологических, психологических и социальных факторов. Биологические факторы включают генетическую предрасположенность, изменения в химии мозга и некоторые заболевания. Психологические факторы включают депрессию, тревогу, злоупотребление психоактивными веществами и расстройства личности. Социальные факторы включают такие факторы, как семейные проблемы, безработица, бедность и разлука.

Эта статья даст понимание того, что такое суицидальное поведение, потенциальные факторы риска, общие теории и стратегии предотвращения.

Ключевые слова: *суицидальное поведение, суицидальное поведение, природа суицидального поведения, суицидальная попытка, склонности к суициду.*

Rəyçi: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Rəna Mirzəzadə

UOT 364.013

Şəhla KƏRİMOVA*

SOSIAL XİDMƏTLƏR DÖVLƏT SOSIAL SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 23 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 17, 2023; accepted for publication: November 23, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Sosial xidmət, başlanğıc nöqtəsi və hədəf auditoriyası baxımından diqqət mərkəzində olan insan və insan hüquqlarıdır. Bunlar sosial xidmətin fəlsəfəsinə diqqət yetirir. Sosial xidmətin fəlsəfəsi “köməyə və xidmətə ehtiyacı olan insanlar” ideyasından qaynaqlanır. Müvafiq olaraq, sosial xidmət humanist yanaşmaya əsaslanır. Sosial xidmətin aktual aspekti planlı, sistemli və hərtərəfli xidmət göstərilməsi üçün yol açır. Bu elmi, peşəkar və təşkilati xidmətlər yardım göstəriləcək şəxslərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Sosial xidmət mövcud ideoloji, siyasi və iqtisadi şərtlər daxilində ən yaxşısını etməyə çalışılan bir fəaliyyət zənciridir. Buna görə də, sosial xidmət öz niyyəti, inkişaf prosesi və nəticələri ilə yanaşı, mövcud olduğu cəmiyyətin və dövlət strukturlarının müvafiq ənənəsini də əks etdirir.

Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial xidmət, sosial sistem, Azərbaycan Respublikası, sistemli funksiya və s.*

Giriş

Sosial xidmətlər fəaliyyət subyekti və ya obyekt kimi çıxış edən şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan və dəyişən mürəkkəb sistem kimi təqdim oluna bilər; onların funksiyaları və strukturu sosial xidmətlər vasitəsilə ziddiyyətli ehtiyac və maraqları ahəngdar şəkildə təmin etməyə qadirdir. Sosial mühitlə ünsiyyət vasitəsilə ehtiyac və maraqların dinamik tarazlığı təmin edilir. Sosial xidmətlərin keyfiyyətinin meyarlarına, çətin həyat vəziyyətində olan qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə gəldikdə isə, belə bir meyar onlarda sosial subyektivlik hissinin formalaşdırılmasıdır; sosial xidmətlərdən istifadə etmək istəyən insanların sosial fəal təbəqəsi üçün bu, onların sosiallaşma səviyyəsinin artması, yəni həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasıdır. Bu halda, xidmətlərin sosiallaşmasının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial xidmətlərin sosiallaşmanın müxtəlif ilkin səviyyələri olan müştərilərə təsiri baxımından, sosial xidmətlərin müəyyən texnologiyaları birinci yerdədir, vəzifəsi sosial xidmətlərin həyata keçirilməsi formalarını və mexanizmlərini dəyişdirməkdən ibarətdir.

Sosial xidmətlər dövlət tərəfindən xüsusi yaradılmış, müxtəlif növ yardımların həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, həm müstəqil, həm də digər ictimai strukturlarla birgə fəaliyyət göstərən rəsmiləşdirilmiş institusional şöbələrə aiddir. Sosial xidmətlərin formalaşması, o cümlədən inkişafı sosial dövlətin əsas tərkib hissələrindən biridir, dövlətin onun sosial təminatlarını təmin edən və yoxsulluğun aradan qaldırılması, kəskin sosial problemlərin həlli və sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi kimi sosial öhdəliklərini yerinə yetirməsinin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Sosial xidmətlər

Sosial siyasətin inkişafı onun həyata keçirilməsi mexanizmlərinin, metodlarının və formalarının daim yenilənməsini tələb edir. Sosial xidmət sosial siyasətin tərkib hissələrindən biridir.

“Sosial xidmət” termini elmi ədəbiyyatda nisbətən nadir hallarda istifadə olunur [4, s.8]. Sosial problemlərə dair elmi və tədris ədəbiyyatlarında “sosial siyasət” və “sosial iş” kimi anlayışlar

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: shehlakrmv@gmail.com

daha çox təhlil edilir və “sosial xidmət” anlayışının izahını tapmaq həmişə mümkün olmur [2, s.10]. Bir sıra nüfuzlu alimlərin fikrincə, sosial xidmət sosial iş və sosial müdafiə sahələrindən biri olmaqla, təşkilati forma, humanitar xarakterli sosial fəaliyyətin müəyyən üsulları sistemi kimi çıxış edir, insanların sosial adaptasiyasına və sosial reabilitasiyasına yönəldilir.

R.Barker “Sosial iş lüğəti”ndə “sosial xidmət” anlayışının aşağıdakı tərifini verir: “başqalarından asılı olan vətəndaşların normal inkişafı üçün zəruri ehtiyacları təmin etmək məqsədi ilə konkret sosial xidmətlərin göstərilməsidir (müstəqil olaraq özlərinə qulluq etmək qabiliyyətindən məhrumdurlar)” [3]. Bu zaman o, sosial təminatla sosial xidmətləri eyniləşdirir. Hesab edilir ki, bütün vətəndaşlar ən azı aradır sosial xidmətlərə ehtiyac duyurlar və bu cür xidmətlərin əksəriyyətini könüllülər və sadə insanlar təmin edə bilər. Təbii ki, “sosial xidmət” anlayışı “sosial təminat” anlayışından nisbətən daha genişdir və bu, onun sosial xüsusiyyətidir. Sosial xidmətlər fəaliyyət sahələrindən biri kimi digər sosial sahələrə də tətbiq olunur: səhiyyə, təhsil, cəza sisteminin müəssisə və müəssisələri.

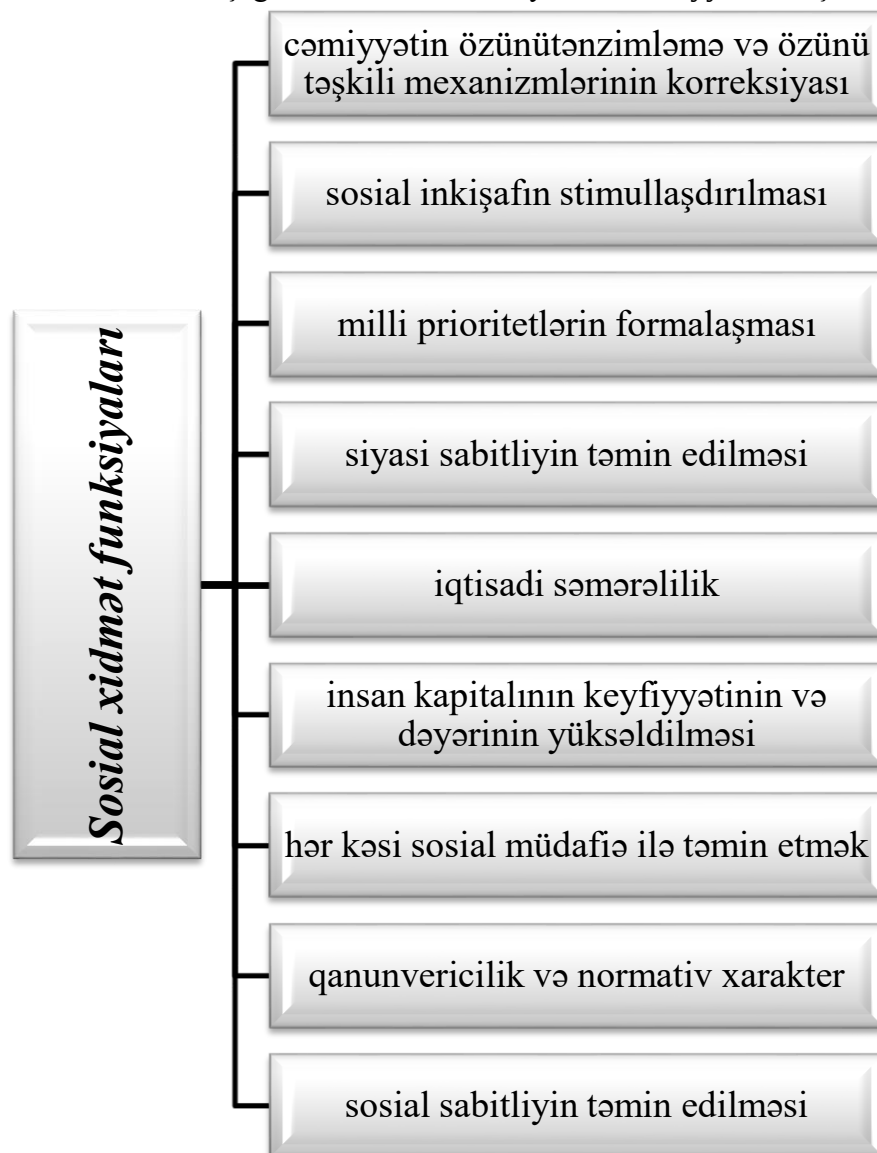
Alimlər sosial xidmətlərin mahiyyətini dəqiqləşdirərək, bu sahədə toplanmış təcrübəni ümumiləşdirərək belə qənaətə gəliblər ki, əhalinin müxtəlif kateqoriyalarına göstərilən sosial xidmətlər müasir sosial siyasətin tərkib hissəsidir [6], “əhalinin müdafiəsi sosial inkişafın prinsiplər olaraq yeni istiqamətidir” [8]. Eyni zamanda, sosial xidmətlər sosial müdafiə sahəsindən kənarda da həyata keçirilə bilər: sosial xidmətlərin əhatə dairəsi daha genişdir. Görünür, sosial müdafiə sosial xidmətlərin təzahürlərindən, onun tərkib hissələrindən biridir. Sosial xidmətin ən dolğun tərfi “Sosial iş: nəzəriyyə və təcrübə” dərsliyinin müəllifləri tərəfindən verilmişdir: “Sosial xidmət təkcə çətin həyatda və ya sosial təhlükəli vəziyyətlərdə olan şəxslərin deyil, həm də doğulduğu andan ömrünün sonuna kimi, inkişafın bütün mərhələləri üçün bütün insanların differensiallaşdırılmış qrup və kateqoriyalarının sosial tələbatlarının tam ödənilməsinə yönəlmiş konkret sosial fəaliyyət növüdür” [6]. Sistem yanaşması nöqteyi-nəzərindən sosial xidmətlər sosial sistemin və sosial müdafiə sferasının ayrıca bir hissəsidir. Eyni zamanda, bu, özünəməxsus infraquruluşa malik müstəqil təşkilati sistemdir və “digər sosial müdafiə altsistemlərindən elə fərqlənir ki, bu sistemdə fərd həm xidmətlərin satın alınması obyekt, həm də öz sosiallaşmasını həyata keçirən subyekt kimi qəbul edilir”. Fikrimizcə, sosial xidmətlərdə fərd həm xidmətlərin alıcısı (obyekt), həm də xidmətin mənbəyi (subyekt), həm də xidmətlərin məsul istifadəçisi (obyekt və subyekt) kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin sosial altsistem kimi özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu xidmət təşkil olunduğu andan inkişaf etməyə başlayan (1991) qısa müddət ərzində onun bütün elementləri yüksək dinamika ilə dəyişir. Müasir yanaşmalar, fərdi xüsusiyyətlər və ünvanlılıq prinsipi nəzərə alınmaqla əhalinin sosial-demoqrafik qruplarının transformasiya səviyyəsinə əsasən, sosial xidmətlər haqqında qanunvericilik, xidmət istifadəçilərinin kontingenti, sosial xidmət müəssisələrinin növləri, sosial xidmət müəssisələrinin infraquruluşu bu müəssisələr, təminatlı sosial xidmətlərin həcmi, keyfiyyəti, qaydaları və şərtləri, onların göstərilməsi mexanizmləri dəyişikliyə məruz qalır.

Sosial xidmət - fərdin sosiallaşması prosesində müxtəlif spesifik xüsusiyyətlərin mənimsənilməsi üçün zəruri olan qaydaların, nümunələrin, normaların və həyat standartlarının təkrar istehsalını təmin edən xüsusi bir birlik növünü (mikrososial və peşəkar qruplar) nəzərə alan, sosial rollar və statusları müəyyən edən, habelə müxtəlif növ və səviyyələrin digər dövlət institutları ilə qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən sosial institutdur [4].

Sosial xidmətlərin əsas məqsədi əhalini və hər bir şəxsi tələb olunan keyfiyyətdə ölçən sosial xidmətlərlə təmin etmək, “insan kapitalının” reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaq və fərdin, əhalinin sosial səviyyəsinin saxlanmasına və yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmaqdır. Ona görə də sosial xidmətlərin məqsədlərini makro və mikroiktisadi səviyyədə seçmək mümkündür. Bu məqsədlər dövlət, rayon, şəhər səviyyəsində, eləcə də qəsəbə, rayon, bələdiyyə, əhali qrupları, ailələr və ayrı-ayrı şəxslər səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Sosial xidmətlərin məqsədləri tamamilə həm bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyacları, həm də onun tərkib hissələrinin ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Sosial xidmət məqsədlərinin həyata keçirilməsi sosial-iqtisadi, siyasi, sosial-psixoloji, əxlaqi-etik, demoqrafik, dini, ekoloji və bir sıra digər amillərlə müəyyən edilir.

M.V.Firsov və E.G.Studenova cəmiyyətin və onun sosial-iqtisadi strukturlarının sistemli ehtiyacları konsepsiyasına əsaslanaraq əhaliyə sosial xidmətlər sahəsində praktiki və təşkilati problemlərin həllində bu sahənin aşağıdakı sistemli funksiyalarını müəyyən etmişlər (Sxem 1) [9].

Sxem 1. Sosial xidmət sektorunun funksiyaları

Yuxarıda göstərilən sosial xidmət funksiyalarının daha da inkişafı kimi biz aşağıdakıları qeyd edirik:

- milli prioritetlərin formalaşdırılması;
- siyasi sabitliyin və hökumətə inamın təmin edilməsi;
- bütövlükdə cəmiyyətdə və ayrı-ayrı qruplarda, təbəqələrdə, hər bir şəxsə sosial sabitliyin, həm daxili, həm də xarici sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əks halda bu strukturların deqradasiyası, dağılması, fəaliyyətini dayandırması;
- istifadə olunan resursların bölüşdürülməsi sistemi və iqtisadi səmərəlilik ilə tənzimlənməlidir ki, əhalinin əksəriyyətini qane etsin, çünki yaşayış şəraiti, həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, çətin həyat vəziyyətlərindən çıxmaq qabiliyyəti ondan asılıdır;
- insanlara investisiya qoyuluşu və onların həyata keçirilməsi, insan kapitalının keyfiyyətinin və dəyərinin yüksəldilməsi;
- hər kəsin lazımı və kifayət qədər sosial müdafiəsi ilə təmin edilməsi;
- qanunvericilik və normativ funksiyalar və s.

Məlum olduğu kimi, sosial xidmətlərin istənilən səviyyədə (milli, regional, bələdiyyə, şəxsi) həyata keçirilməsinin effektivliyi iqtisadiyyatdan, büdcə dəstəyindən, humanistlikdən, özünütənzimləmə və özünütəşkil etmə mexanizmlərinin korreksiyasından asılıdır və daha çox cəmiyyətin inkişafının stimullaşdırılması, milli prioritetlərin formalaşdırılması, siyasi sabitliyin təmin edilməsi, sosial sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi, insan kapitalının keyfiyyətinin və dəyərinin yüksəldilməsi, hər kəsin sosial müdafiəsi, sosial xidmətlərin qanunvericilik və normativ funksiyalarının maliyyə resursları ilə təmin edilməsi bütün səviyyələrdə müəyyən edilir. Hazırda dövlət sosial siyasəti çərçivəsində sosial xidmətlər rayonlar və ərazilər üzrə maliyyələşdirilir və bu məqsədlər üçün büdcədən ayrılan vəsaitlər 2000-ci ilin analoji göstəriciləri ilə müqayisədə 17,4 dəfə artmışdır [1]. Eyni zamanda, sosial xidmətlərin kifayət qədər inkişaf səviyyəsi və onun səmərəliliyi digər amillərdən, xüsusən də insan amilindən, dövlətin, onun icra və qanunvericilik orqanlarının, biznes strukturlarının, hər bir vətəndaşın sosial müdafiəyə məsuliyyətli münasibətindən asılıdır. Beləliklə, həm iqtisadiyyat, həm də sosial xidmətlər bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqəli olmaqla, həm də bir-birindən asılıdır. Bu qarşılıqlı asılılıqlar və əlaqələr həm mərkəzi, həm də digər səviyyələrdə inkişaf tələb edir. Sosial xidmətlərə, sosial xidmətlərə balanslaşdırılmış yanaşma ilə onlar özləri iqtisadi artıma, fiskal siyasətə və maliyyə axınlarına aktiv təsir göstərməlidirlər və göstərəcəklər.

Odur ki, sosial xidmətlərin yekun məqsədlərinə nail olunması, onların funksiyalarının lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi, eləcə də yekun nəticələr əsasən sosial, iqtisadi, maliyyə siyasətinin tarazlığından, ÜDM-in artım tempindən, istehsalın həcmindən, əmtəə və xidmətlərin həcmi, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi, büdcədən sosial ehtiyaclar üçün ayrılan vəsaitlər, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, habelə ayrı-ayrı rayonların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərdən asılı olacaqdır. Bu sahədə müəyyən risklər var:

- *makroiqtisadi risklər.* Daxili və xarici şəraitin pisləşməsi, iqtisadi artım tempinin, investisiya fəallığının səviyyəsinin azalması, mümkün yüksək inflyasiya;
- *maliyyə riskləri.* Büdcə və büdcədən kənar maliyyələşmənin kifayət qədər olmaması;
- *texnogen və ekoloji risklər.* Hər bir texnogen və ya ekoloji qəza təcili tibbi və sosial yardımın göstərilməsi üçün əlavə vəsait tələb edəcəkdir;
- *geosiyasi risklər.* İctimai sabitlik dövlət daxilində və qonşu dövlətlərdəki siyasi vəziyyətdən asılıdır. Hərbi hərəkətlər və terror aktları zərər çəkmiş vətəndaşların sosial və tibbi problemlərinin həlli üçün əlavə xərclərə səbəb olur.
- *qanunvericiliklə bağlı risklər.* Sosial xidmətlərlə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Ona görə də qarşıya qoyulan vəzifələrin həll olunma dərəcəsi müəyyən normativ aktların qəbulundan asılıdır.

Nəticə

Beləliklə, Sosial xidmətlər sahəsində əldə olunan uğurlar idarələrarası xarakter daşıyır və bütün icra hakimiyyəti orqanlarının aydın qarşılıqlı fəaliyyətini müəyyən edir. “Sosial xidmət” anlayışı müxtəlif ölkələrdə fərqli mənalara malikdir. Məsələn, Finlandiyanın Sosial Xidmətlər haqqında Qanununda (1982) “sosial xidmətlər” anlayışı sosial xidmətlərin gücləndirilməsinə xidmət edən və sosial xidmətlərin gücləndirilməsinə xidmət edən sosial xidmətlər, yaşayış fondları, sosial müavinətlər və onlarla əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur.

Azərbaycanda sosial xidmətlər qabaqcıl ölkələrdə qəbul olunmuş istiqamətdə inkişaf edir, yəni istehlakçılara mümkün qədər uzun müddət tanış ev mühitində qalmağa və müvafiq sosial mühitdə yaşamağa və evdə göstərilən sosial xidmətlər sayəsində tam təminatlı qalmağa imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022.
2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial-mədəni iqtisadi inkişaf və tənzimləmə, Bakı: Adiloğlu, 2016, 408s.

- 3.Баркер Р. Словарь социальной работы / Пер с англ. – М.: Институт социальной работы, 1994, 134 с.
- 4.Басова Н.Ф. Основы социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Изд. центр «Академия», 2004, 288 с.
- 5.Воробьева Э.Л. Социальное обслуживание: концептуальные основы и анализ современной практики (на материалах регионального исследования) // Социальное обслуживание. 2006, № 1, с. 5–30.
- 6.Гонтмахер Е.Ш. Социальная политика в России: уроки 90-х. М.: Гелиос АРВ, 2000, 336 с.
- 7.Законодательство зарубежных стран по социальному обслуживанию населения. М.: Минсоцзащиты населения Российской Федерации, 2004, с. 10.
- 8.Панова А.М., Топчий Л.В. Социальное обслуживание населения: современное состояние, проблемы, перспективы. М.: Институт СП, 2008, 224 с.
- 9.Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2010, с. 175–176.
- 10.Холостова Е.И., Сорвина А.С. Социальная работа: теория и практика. М.: ИНФРА-М., 2007, 427 с.

Shahla Karimova

SOCIAL SERVICES AS A PART OF THE STATE SOCIAL SYSTEM

Summary

Human and human rights are the focus in terms of social service, starting point and target audience. These focus on social service philosophy. The philosophy of social service originates from the idea of "people who need help and service". Accordingly, social service is based on a humanistic approach. The current aspect of social service paves the way for planned, systematic and comprehensive service delivery. These scientific, professional and organizational services are tailored to the needs of the people to be helped. Social service is a series of activities that try to do the best within the existing ideological, political and economic conditions. Therefore, social service reflects the relevant traditions of the society and state structures in which it exists, along with its intention, development process and results.

Key words: social policy, social service, social system, Republic of Azerbaijan, systemic function, etc.

Шахла КАРИМОВА

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ КАК ЧАСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Резюме

Социальные услуги сосредоточены на правах человека и правах человека с точки зрения отправной точки и целевой аудитории. Они сосредоточены на философии социального служения. Философия социального служения основана на идее «людей, нуждающихся в помощи и обслуживании». Соответственно, социальные услуги основаны на гуманистическом подходе. Современный аспект социальных услуг открывает путь к плановому, систематическому и комплексному предоставлению услуг. Эти научные, профессиональные и организационные услуги адаптированы к потребностям обслуживаемых людей. Социальное служение – это цепь мероприятий, направленных на достижение наилучших результатов в современных идеологических, политических и экономических условиях. Таким образом, структура социальных услуг, процесс их развития и результаты отражают соответствующие традиции общества и государственных структур, в которых они существуют.

Ключевые слова: социальная политика, социальная служба, социальная система, Азербайджанская Республика, системная функция и др.

BULLİNG PROSESİNDƏ TƏRƏFLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 14 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 12, 2023; accepted for publication: November 15, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

Bullinqin bir sıra növlərinə rast gəlinir ki, biz ora kiber, psixoloji, sosial, şifahi və.s aid edə bilərik. Məktəbdə baş verən zorakılıqlar bir başa şəxsin indiki və gələcək həyatına təsir göstərir ki, bunun vaxtında qarşısı mütləq alınmalıdır. “Qurban” rolunda olan məktəbli bullinq dayandırılma belə özünü güvəndə hiss etmir ailəsinin dəstəyinə ehtiyacı olur ki, bəzən bu dəstəyi görə bilməyən şəxs son nəticə olaraq intihara əl atır. Hansı rolda olmasından asılı olmayaraq şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri öyrənilməli və ona psixoloji dəstək göstərilməlidir. Onların rolları fərqli ola bilər ki, bura daxildir; müdafiəçi, qurban, təqibçi, yəni buller və köməkçi. Qeyd edək ki, onların hər birinin fərqli psixoloji xüsusiyyətləri mövcuddur.

Açar sözlər: zorakılıq, qurbanlar, köməkçilər və müdafiəçilər.

Giriş

Bullinq məktəb yaşlı uşaqlara təsir edən geniş yayılmış problemdir. Psixoterapevt Cennifer Fridin sözlərinə görə, bullinq yalnız qəzəb və alçaqaldıcı hərəkət deyil. Bullinq təkrarlanmaq, qurbanı qorxu və stress vəziyyətində qoymaq tendensiyasına malikdir. Zorakılıq törədən şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün onun hansı rolları oynadıqlarını və hansı mövqedə olduqlarını bilmək lazımdır. Bu rol “buller”, “qurban”, müdafiəçi və köməkçi ola bilər [5].

Bullinq anlayışı: bullinq prosesində tərəflərin psixoloji xüsusiyyətləri

Bullinq bir çox hallarda eyni yaş qrupundakı uşaqların tək və ya qrup halında başqa bir uşağa davamlı olaraq göstərdiyi kiber, fiziki, sosial, psixoloji və cinsi zorakılıq olaraq adlandırılır. Bəzi hallarda zorakılıq “zarafət” adı ilə başlasada getdikcə daha da davamlı hal almağa başlayır. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, oğlan uşaqları daha çox bullinq yəni zorakılıq törətməyə meyillidirlər. Oğlan uşaqları öz güc potensiallarını göstərmək üçün fiziki zorakılıq göstərdiyi halda qızlar isə daha çox kiber və psixoloji zorakılıq göstərilir.

Zorakılıq törədən “buller” tək ola biləcəyi halda həmçinin qrup halında fəaliyyət göstərir. Bu zorakılığa:

- Fiziki zorakılıq – itələmə, qorxutmaq məqsədilə təhlükəli alətlərdən istifadə
- Sözlü zorakılıq – məsxərəyə qoymaq, davamlı söz atmaq, şəxsi incidəcək ifadələrdən istifadə və.s
- Emosional zorakılıq – dost qrupuna daxil etməmək, oyunlara ən son çağırmaq, qrup fəaliyyətlərinə daxil olmamaq və.s
- Cinsi zorakılıq – ona qarşı etik olmayan sözlərdən istifadə, narahat edici hərəkətlər və.s.

Bullinq mürəkkəb fenomendir onun yaranma səbəblərinə bir neçə aspektdən yanaşmaq olar. Bir çox tədqiqatçılar bu səbəbləri təqibçinin və qurbanın fərdi xüsusiyyətləri ilə, bəziləri isə burada əsas faktor olan ailənin rolunu xüsusi qeyd edirlər. Bu kimi hallar iki tip ailədə özünü göstərir;

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Bakı, Azərbaycan
e-mail: zehramemmedli2798@gmail.com

birinci avtoritar-hansı ki valideyn uşağa təzyiq göstərir onun fikirlərinə önəm vermir davamlı olaraq onu nədəsə günahlandırır müstəqil qərar verə bilməyən uşaqlar valideynlərdən asılı vəziyyətə düşür bu zaman gələcək də uşağa hər hansı bir təzyiq göstərildikdə o nə edəcəyini bilmir. Bu isə uşağın özünü günahkar və dəyərsiz hiss etməsinə gətirib çıxarır. İkinci tip ailələr isə birincinin əksinə olaraq uşaqları nəzarətsiz buraxır tərbiyəsinə önəm vermir bu vəziyyət onun formalaşmasında boşluqlar yaradır.

Zorakılıq anında bir sıra rollar olur ki, bura daxildir – bullinqi törədən şəxs buller, buna məruz qalan qurban, köməkçilər və müdafiəçilər.

Zorakılıq məktəblilərin fiziki, psixoloji, mənəvi, emosional güvənliyini təhdit edən vəziyyətdir. Bu zaman yaranan qorxunun səbəbi təməldə gücsüzlük duyğusu ilə əlaqəlidir.

Buller kimdir? Öz gücünü daha zəif insanları qorxutmaq üçün istifadə edən şəxsdir. Bullerlər düşünmədən davrana bilən, davakar "populyar" şəxslər olaraq xarakterizə edirlər. Bu xarakterik xüsusiyyətlər fərqli tərzdə özünü göstərir: təhqir etmək, ləqəb qoşmaq, şəxsin ailəsinə, özünə, yaxınlarına xoş olmayan ifadələr söyləmək, bilərəkdən və istiyərəkdən şəxsin əşyalarına zərər vermək, onu təhdid edərək pulunu almaq və s.

Zorakılıq göstərən məktəblilər üçün orta xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Empatiya qurma bacarıqları aşağıdır
2. Sosial xüsusiyyətləri və münasibət qura bilmə yetərsizliyi mövcuddur
3. Davakar və aqressiv xüsusiyyətlərə malikdirlər [4].

Buller-bu uşaqlar həmişə disfunksional ailədən çıxmır yaxud hər hansı zorakılığa məruz qalmış uşaqlarda olmur. Onların yüksək ünsiyyət qabiliyyəti, dostları arasında nüfuz sahibinə malik olurlar. Bəzi hallarda uşaqlar bullinqi özünümüdafiə mexanizmi kimi istifadə edir və özlərinin nə vaxtsa bullinqə məruz qala bilmə potensialını azaldır.

Zorakılıq törədən uşaqların göstərə biləcəyi davranış nümunələrini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Uşaq asanlıqla digər uşaqlara qarşı aqressiv davranış nümayiş etdirir, yersiz mühakimələr aparır.

2. Davamlı olaraq oyunlarda uşaqları manipulyasiya edir, dominant olmağa çalışır.

3. Uşaqlarə təhqir etmək, zərər vermək, kiməsə məsxərə etmək xoşuna gəlir.

"Qurbanlar" aşağı sosiometrik statusa malikdirlər onların özünüqiymətləndirməsi aşağı səviyyədə olur. Zorakılığa məruz qalan məktəblilərin orta qəhdəlikləri: öz güvənini aşağı həmçinin özlərini qoruya bilməyən, passiv, təbə olmağa meyilli uşaqlardır. Utancaq və özünə qapalıdırlar, çox dostu olmur, çox zaman avtoritar ailələrin uşaqlarıdırlar. Onlar digərlərinə nisbətən "fərqli" xüsusiyyətlərə malik olurlar: diş aparatından istifadə, eynək taxmaq, topallıq, sevimli tələbə statusu və s. Qurbanın əlamətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Tez-tez ünvanına alçaldıcı atmacalar söylənir, daim xətrinə deyilir

2. Fiziki təzyiqlərə məruz qalanda özünü qoruya bilmir.

3. Evə göyərmələr, cırılmış paltarlarla gəlir səbəbini soruşduqda heçnə demirlər.

4. Tənəffüsdə digər uşaqlarla oynamaq əvəzinə böyüklərə sığınır.

5. Dərslərə marağı azalır.

6. İştahı pisləşir, gecələr narahat yatır, yuxuda ağlayır. Bəzi hallarda bunun öhdəsindən gələ bilməyən uşaqlar narkotik qəbul edir, içki içirlər [2, s.19].

Yaşadılarının zorakılığınə məruz qalan uşaqların qatılması ilə 226 gənc üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, həmin uşaqlarda digərlərinə nisbətən tiklərin çoxluğu, depressyon, əsəb pozuntusu, ani sinir partlayışlarına daha tez-tez rast gəlinir və bu hal onların həyatına nəzərə cərpacaq dərəcədə mənfi təsir göstərir [3].

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, zorakılığa məruz qalan uşaqlarda intihar düşüncəsi və cəhdi kimi risk faktorları daha yüksək olur. Hər cür davranışı biz bullinq adlandıra bilmərik. Burada əsas əlamət zorakılığın davamlılığı, təkrar olunan xüsusiyyətlərin olmasıdır.

Bir çox ədəbiyyatlarda köməkçi, müdafiəçi və neytral iştirakçı rolları nisbətən daha az araşdırılmışdır.

“Köməkçilər” onlar liderlərindən asılıdılar onlar idarə olunmağa meyilli olsalarda avtoritardılar. Qrup halında zorakılıq törədən uşaqlar liderlərinə daha yaxın olmağa çalışır, buna can atır və beləliklə özlərini potensial təhlükədən qorumaq iqtidarında olurlar.

“Müdafiəçilər” yüksək sosiometrik statusa malikdirlər onlar qrupda etibar olunan şəxsdir. yüksək ünsiyyət qabiliyyəti, aydın özünü ifadə tərzləri mövcuddur.

Davamlı zorakılıq törədən uşaqlara vaxtında kömək göstərilməzsə sonralar onlar yalnız qurbanları dəyişərək öz güclərini mənfiyə istifadə edərək başqaları üçün təhdid ola bilər. Bir çox hallarda zorakılıq davranışlarına şahid olan uşaqlar özlərini güvəndə hiss etmir, qorxu ümitsizlik, depressiv davranışlar və s. bu kimi duyğulara sahib ola bilərlər.

Zorakılığa məruz qalan bütün uşaq və yeniyetmələrin bir ümumi cəhəti var: həssaslıq. Onlar qorxur, ağlayır gizlənməyə çalışırlar ki, qurbanların nümayiş etdirdiyi bu davranış bullinq törədənlərin arzuladığı davranışlardır [2, s.16].

Araşdırmalar göstərir ki, şəxsə qarşı bullinq bitsədə onun ağır nəticələri onunla birlikdə bitmir. Çox zaman həmin uşaqlar depressiyaya düşür digərlərinə qarşı aqressiv davranışlar göstərirlər.

Böyüklər övladlarını anlamaqda çətinlik çəkir onların tez bir zamanda sağalmasını gözləyir bu isə “qurban” üçün heç də asan məsələ deyil. Bullinqə məruz qalmış uşaq və yeniyetmələr məhz böyükələrin dəstəyinə ehtiyac duyurlar.

Məktəbdə zorakılığın qarşısını ala biləcək xüsusi tədbirlərə diqqət yetirək;

1. Təcavüzkar yenidən onlarla təmasda olduqda müqavimət göstərə biləcək bir mexanizm hazırlamaq üçün zorakılıq qurbanlarıyla konsultasiya aparmaq

2. Qurbanların valideynləri və xuliqanlar ilə davranışlarını idarə etmək üçün təsirli resurslardan dəstəklilik tədbirlərdən istifadə

3. Məktəbdə təsirli təhlükəsizlik komandalarının qurulmasında, münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsində kömək məqsədilə qrup təlimləri və konsultasiyaların təşkili. [1, s. 70]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aktiviteler nasıl olmalıdır. [Elektron resurs] / URL: <https://www.tedankara.k12.tr/index.php/aktiviteler-nasil-olmalidir/item/96-zorbalik> / Müraciət edilib: 14.12.2023

2. Bullinq – məktəbdə aqressiya. [Elektron resurs] / <https://muallim.edu.az/news.php?id=5140> / Müraciət edilib: 12.12.2023

3. Çocuk Ve Ergen Ruh Sağlığı Ve Hastalıkları. [Elektron resurs] / <https://www.livhospital.com/vadi-cocuk/hizmetler/cocuk-ve-ergen-ruh-sagligi-ve-hastalıkları/akran-zorbalığı-ve-cocugun-ruh-sagligina-etkileri> / Müraciət edilib: 11.12.2023

4. Həsənova G.A., Məmmədova M.C. Məktəbdə bullinq Bakı 2021, 155 s.

5. Oudmayer K. Övladımızın gizli kabusu bullinq. Libra kitab. Bakı, 2021 172 s.

Zahra MAMMADLI

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PARTIES IN THE BULLING PROCESS Summary

There are a number of types of bullying that we can refer to cyber, psychological, social, verbal, etc. Bullying at school affects a person's current and future life, which must be prevented in time. Even if the bullying is stopped, the schoolboy in the role of 'victim' does not feel safe, he needs the support of his family, and sometimes the person who cannot see this support commits suicide as a final result. Individual psychological characteristics of a person should be studied and psychological support provided to him, regardless of his role. Their roles can be different and include; defender, victim, chaser or bully and helper. Note that each of them has different psychological characteristics.

Keywords: *violence, victims, helpers and defenders*

Захра Мамедли

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТОРОН В ПРОЦЕССЕ
БУЛЛИНГА**

Резюме

Существует ряд видов издевательств, которые мы можем назвать кибер, психологическими, социальными, вербальными и т. д. Издеательства в школе влияют на текущую и будущую жизнь человека, что необходимо вовремя предотвратить. Школьник в роли «жертвы» не чувствует себя в безопасности, даже если издеательства прекращены, ему необходима поддержка семьи, а иногда человек, не видящий этой поддержки, в конечном итоге кончает жизнь самоубийством. Следует изучать индивидуально-психологические особенности человека и оказывать ему психологическую поддержку независимо от его роли. Их роли могут быть разными, в том числе; защитник, жертва, преследователь, то есть обидчик и помощник. Нужно отметить, что каждый из них имеет разные психологические особенности

Ключевые слова: *насилие, жертвы, помощники и защитники*

Rəyçi: Hüquq elmləri doktoru, professor Mayis Əliyev

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 dekabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 dekabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: December 15, 2023; accepted for publication: December 17, 2023; published online: December 29, 2023

Резюме

В данной статье автор ссылается на то, что в настоящее время наблюдается постоянное увеличение агрессивных проявлений как на личностном, так и на групповом уровнях. Статья посвящена изучению влияния агрессивного поведения в юношеском возрасте на психическое здоровье каждого человека. Рассмотрены исследования многих ученых, связанных с данной тематикой. Подчеркнуто, что агрессивное поведение может оказывать негативное влияние на психическое здоровье и эмоциональное благополучие. Автор также выделяет, что на сегодняшний день существует множество программ и методов, направленных на предотвращение и управление агрессией у молодежи.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, социализация, юношеский возраст, психическое здоровье, межличностные отношения.

Введение

В данной статье говорится о том, что в литературе различными авторами предложено множество определений агрессии. Под агрессией понимается «сильная активность, стремление к самоутверждению акты враждебности, атаки, разрушения, то есть действия, которые вредят другому лицу или объекту» [1, с. 3].

Человеческая агрессивность есть поведенческая реакция, характеризующаяся проявлением силы в попытке нанести вред или ущерб личности или обществу. Многие авторы рассматривают агрессию как реакцию враждебности на созданную другим фрустрацию, независимо от того, насколько эта фрустрация имеет враждебные намерения.

Важно отметить, что агрессия – это любая форма поведения, нацеленного на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающему подобного обращения [3]. Агрессивное поведение в юношеском возрасте имеет существенное влияние на дальнейшую социализацию. Юноши и девушки, проявляющие агрессивное поведение, часто испытывают сложности в установлении положительных социальных связей и отношений. Влияние агрессивного поведения на социализацию проявляется в нескольких аспектах.

Главные аспекты агрессивного поведения

Во-первых, такие юноши и девушки могут испытывать затруднения в формировании здоровых и стабильных дружеских отношений. Их агрессивное поведение может отталкивать сверстников и предотвращать установление глубоких связей. Это может привести к социальной изоляции и ощущению одиночества.

Во-вторых, агрессивное поведение может отрицательно сказываться на академическом успехе. Юноши и девушки, склонные к агрессии, могут испытывать

*Бакинский Славянский Университет, магистрантка. Азербайджан, Баки
E-mail: semavil@bk.ru

трудности с концентрацией на учебе, участвовать в конфликтах и пропускать занятия. Это может привести к плохим оценкам и ограниченным возможностям получения образования.

Кроме того, агрессивное поведение в юношеском возрасте может негативно сказаться на будущей карьере и профессиональном развитии. Работодатели обычно ищут способность к сотрудничеству и умение управлять эмоциями в своих сотрудниках. Юноши и девушки, которые проявляют агрессивность в подростковом возрасте, могут иметь сложности в трудоустройстве и продвижении на работе.

Следует подчеркнуть, что агрессивное поведение может оказывать негативное влияние на психическое здоровье и эмоциональное благополучие. Юноши и девушки, которые постоянно проявляют агрессию, могут страдать от повышенного уровня стресса, тревоги и депрессии. Это может привести к развитию психических расстройств и проблем со здоровьем.

Особо следует выделить высказывание И.С.Кона [5] по этому поводу, который полагал, что эмоциональная напряженность, которая отмечается в юношеские годы и может стать причиной агрессивного поведения, связана с психологическими трудностями взросления и обусловлена противоречивостью уровня притязаний и образа собственного «Я».

Следует заметить, что другие специалисты указывают, что у юношей агрессивное поведение тесно связано с комплекцией: менее телесно развитые воспринимаются окружающими как менее значимые и борются за то, чтобы к ним относились как к зрелым личностям. Эта проблема касается также женского пола: в калифорнийском лонгитюдном исследовании у ретардированных семнадцатилетних девушек представление о себе и окружающем мире более негативны, чем у сверстниц с акселерированным телосложением [5]. В целом, агрессивное поведение в юношеском возрасте имеет серьезное влияние на дальнейшую социализацию и может привести к негативным последствиям. Поэтому важно предоставить подросткам необходимую поддержку, ресурсы и инструменты для управления своей агрессией и развития здоровых социальных навыков.

Контроль агрессивного поведения

Необходимо подчеркнуть, что актуальными в наши дни остаются поиски причин и наиболее эффективных средств контроля агрессивного поведения. Большое место занимают также вопросы, связанные с анализом природы тех факторов, которые способствуют агрессии. При этом можно выделить два основных направления поисков:

- Внешние факторы, способствующие проявлениям агрессии.
- Выявление внутренних факторов, способствующих агрессии [4].

Сторонники первого подхода стремятся раскрыть природу действия внешних факторов, оказывающих существенное влияние на проявления агрессивности. Речь в данном случае идет о негативных факторах окружающей человека среды, таких как влияние шума, загрязнения воды, воздуха, температурных колебаний, большого скопления людей, посягательств на личное пространство и т.д. Определенное место в исследованиях этого направления находят также вопросы о выяснении роли алкоголя и наркотиков.

Важно отметить, что в исследованиях ученых определенное место занимает изучение специфики влияния на агрессию окружающей человека среды. В работах Р.Барона, Д.Зильманна, Дж.Карлсмита, Ч.Мюллера и других проводится идея о том, что агрессия никогда не возникает в вакууме и что ее существование во многом обусловлено некоторыми аспектами окружающей естественной среды, которые провоцируют ее возникновение и влияют на форму и направление ее проявлений. Среди таких стрессоров они выделяют физические, к которым относят шум, жару, загрязнение воздуха и т.д., и межличностные, включающие в себя территориальное вмешательство, нарушение персонального пространства, высокую плотность проживания людей. Однако лабораторные эксперименты, а также многочисленные социальные наблюдения показывают, что эти стрессоры не всегда

производят одни и те же эффекты. В своем стремлении связать ряд внешних факторов с проявлениями агрессивности западные исследователи обращаются к изучению последствий употребления алкоголя и наркотиков. В работах, главным образом американских, а также ряда западноевропейских ученых выявлены некоторые особенности действия марихуаны, барбитуратов, амфетамина и кокаина. Более тщательно рассмотрены отрицательные последствия принятия алкоголя, особенно для выяснения влияния его на агрессивное поведение личности. При этом учитывается подобное же воздействие на человеческий организм и наркотиков.

В рамках второго направления, изучающего влияние внутренних факторов на проявления агрессивности, ученые, как П.Белл, Э.Доннерштейн, Э.О'Нил, Р.Роджерс и другие, уделяют большое внимание расовой принадлежности индивида [4]. Среди внутренних факторов, влияющих на степень агрессивности и особенности ее проявления, ученые выделяют генетическую обусловленность индивида. Как отмечают Алфимова М.В. и Трубников В.И. близнецовые и семейные исследования позволяют заключить, что индивидуальные различия агрессивности в существенной степени (почти на 50 %) обусловлены генетическими факторами. Часть генов, влияющих на различия в данной психологической характеристике, является общей для разных типов агрессивного поведения и некоторых черт темперамента (эмоциональности и импульсивности) [2, с. 310].

Следует подчеркнуть, что некоторые исследователи рассмотрели влияние агрессивного поведения в юношеском возрасте на дальнейшую социализацию. Известный психолог Альберт Бандура провел серию экспериментов, известных как "Бобо-кукла", чтобы исследовать влияние наблюдения агрессивного поведения на детей. Его исследования подтвердили, что наблюдение агрессии может приводить к ее моделированию и воспроизведению со стороны детей. Американский психолог Крэйг А.Андерсон провел исследования, которые свидетельствуют о связи между просмотром насилия в медиа и агрессивным поведением у подростков. Он обнаружил, что длительное воздействие насилия в медиа может увеличить вероятность агрессивного поведения в повседневной жизни. Британский криминолог Дэвид П.Фаррингтон исследовал связь между агрессивным поведением в юношеском возрасте и преступностью в позднейшей жизни. Его исследования показали, что юношеская агрессия может быть предиктором преступного поведения во взрослой жизни. Голландский психолог Рольф Лёбер провел долгосрочное исследование, известное как "Питтсбургская лонгитюдная школьная исследовательская программа" (Pittsburgh Youth Study), чтобы изучить различные факторы, влияющие на агрессивное поведение и его последствия в дальнейшей жизни. Его исследования показали, что агрессивное поведение в юношеском возрасте может влиять на проблемы адаптации во взрослой жизни, включая преступность, нарушение закона и насилие. Это только несколько примеров исследователей, которые рассмотрели влияние агрессивного поведения в юношеском возрасте на социализацию. Существует множество других исследований на эту тему, и результаты могут варьироваться в зависимости от контекста и методологии исследования.

В статье говорится также о том, что агрессивное поведение в юношеском возрасте может иметь значительное влияние на дальнейшую социализацию и в Азербайджане. Несколько аспектов, которые могут быть затронуты, включают:

1. Роль моделирования: Агрессивное поведение в юности может быть усвоено другими ровесниками или младшими детьми, что может привести к распространению агрессии в обществе. Если юноши видят, что агрессивное поведение несет негативные последствия, они могут изменить свое поведение в будущем.

2. Влияние семьи: Семейная среда может быть фактором, способствующим агрессивному поведению у юношей. Если у родителей есть агрессивное поведение, то

вероятность того, что их дети также будут проявлять агрессию, высока. Это может повлиять на их способность адаптироваться и социализироваться в обществе.

3. Проблемы образования: Агрессивное поведение в юности может привести к проблемам в образовательной среде. Юноши, проявляющие агрессию, могут иметь проблемы с концентрацией, участием в уроках и взаимодействием со сверстниками. Это может ограничить их возможности получения образования и успешную социализацию в будущем.

4. Повышенная вероятность вовлечения в преступность: Возрастной период, характеризующийся агрессивным поведением, может представлять собой риск для вовлечения в преступное поведение. Юноши, проявляющие агрессию, могут быть более склонны к нарушению закона и противоправным действиям. Это может негативно сказаться на их социализации и восприятии их обществом.

5. Влияние на межличностные отношения: Агрессивное поведение в юности может создавать преграды для установления здоровых межличностных отношений. Юноши, проявляющие агрессию, могут испытывать трудности в установлении доверительных отношений со сверстниками, учителями и другими членами общества. Это может ограничить их возможности для успешной социализации в будущем [6].

Заключение

Отсюда следует, что работа над преодолением агрессивного поведения в юношеском возрасте и предоставление юношам поддержки и возможностей для позитивной социализации являются важными шагами для обеспечения их успешного развития и интеграции в общество Азербайджана. Агрессивное поведение в юношеском возрасте имеет значительное влияние на дальнейшую социализацию. Юноши, проявляющие агрессивное поведение, часто сталкиваются с проблемами в школе, работе и отношениях со сверстниками и взрослыми. Они могут испытывать трудности в установлении и поддержании здоровых межличностных отношений, что может привести к социальной изоляции. Также агрессивное поведение в юношеском возрасте может привести к серьезным последствиям в будущем, включая участие в преступной деятельности и нарушения закона. Юноши, которые проявляют агрессию, могут оказаться вовлеченными в драки, конфликты и другие насильственные ситуации, что может иметь негативные последствия для их поведения и развития. Кроме того, агрессивное поведение может сказаться на эмоциональном и психологическом благополучии юношей. Они могут испытывать больше стресса, депрессии и тревоги, что может привести к различным психическим проблемам в будущем. Также важно отметить, что агрессивное поведение в юношеском возрасте не является неизбежным и неоправданным. Существует множество программ и методов, направленных на предотвращение и управление агрессией у молодежи. Вовлечение в спортивные и творческие деятельности, психологическая поддержка и обучение навыкам управления эмоциями могут помочь юношам справиться с агрессивным поведением и преуспеть в социализации.

Исследования приводят к следующим выводам, что в целом, агрессивное поведение в юношеском возрасте имеет значительное влияние на дальнейшую социализацию. Однако с подходящей поддержкой и ресурсами, юноши могут изменить свое поведение и преуспеть в обществе.

Использованная литература:

1. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. // Психологический журнал. 1996, №5, с. 3-18.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия / М.: Владос, 2000, 512 с.
3. Выготский Л.С. Педология подростка Собр. Соч. М., 1984. том 4.
4. Румянцева Т.Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке. - Минск: Университетское, 1991

5. Малкина-Пых, И.Г. Возрастные кризисы взрослости. М.: Эксмо, 2005, 416 с.

6. Rəhimova K.A. Sosial psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2021, 158 s.

Səməvil CƏBRAYILOVA

**YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ AQRESSİV DAVRANIŞ PROBLEMİNİN VƏ
ONUN İNSANIN PSIXİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Xülasə

Bu məqalədə müəllif hazırda həm şəxsi, həm də qrup səviyyəsində aqressiv təzahürlərin davamlı olaraq artmasına istinad edir. Məqalə yeniyetməlik dövründə aqressiv davranışın hər bir insanın psixi sağlamlığına təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı bir çox alimlərin araşdırmaları nəzərdən keçirilir. Aqressiv davranışın psixi sağlamlığa və emosional rifahə mənfi təsir göstərə biləcəyi vurğulanır. Müəllif onu da vurğulayır ki, bu gün gənclərdə aqressiyanın qarşısının alınması və idarə olunmasına yönəlmiş bir çox proqram və metodlar mövcuddur.

Açar sözlər: aqressiya, aqressiv davranış, sosiallaşma, yeniyetməlik, psixi sağlamlıq, şəxsiyyətlərarası münasibətlər.

Samavil Jabrayilova

**STUDY OF THE PROBLEM OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENCE
AND ITS IMPACT ON A PERSON'S MENTAL HEALTH**

Summary

In this article, the author refers to the fact that currently there is a constant increase in aggressive manifestations both at the personal and group levels. The article is devoted to the study of the influence of aggressive behavior in adolescence on the mental health of each person. The research of many scientists related to this topic is considered. It is emphasized that aggressive behavior can have a negative impact on mental health and emotional well-being. The author also emphasizes that today there are many programs and methods aimed at preventing and managing aggression in young people.

Key words: aggression, aggressive behavior, socialization, adolescence, mental health, interpersonal relationships.

Rəyçi: Psixologiya elmləri doktoru, professor Məcid Mahmud Alilou

УДК:316.614

Фанара ГАДЖИЕВА*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА МОТИВАЦИЮ СТУДЕНТОВ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 14 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 12, 2023; accepted for publication: November 15, 2023; published online: December 29, 2023

Резюме

В данной статье, автор ссылается на то, что активные методы обучения набирают большую популярность в образовательном процессе. Статья исследует эффективные методы преподавания современной русской литературы с использованием активных образовательных подходов. Автор рассматривает различные методики, такие как интерактивные дискуссии, ролевые игры, проектная деятельность, использование мультимедийных ресурсов, коллективные творческие проекты и многие другие. Статья предоставляет полезный ресурс для преподавателей и специалистов в сфере образования.

Введение

В современном мире, активные методы обучения набирают большую популярность и уже плотно вошли в образовательный процесс. Это не обошло стороной и изучение литературы в средних школах. Активное внедрение электронных книг, интерактивных досок, технических средств обучения в учебный процесс, вызвал новую волну интереса к активным методом обучения. Молодое поколение учителей – это те, кто должен включиться в инновационное обучение. Не стоит забывать и про старшее поколение педагогов, которые не стоят на месте, изучают новые методы для себя и идут в ногу со временем. Среди них много учителей со стажем, которые удивляют молодое поколение учителей своим задором и тягой изучать новую методику. Следует сначала подготовить как учителей, так и учеников для работы в интерактивном режиме. В данной статье мы рассмотрим применение таких методов на уроках современной русской литературы. Сначала давайте посмотрим, что такое метод обучения?

Метод обучения – это совместная деятельность преподавателя и учащегося, направленные на достижение образовательных целей.

Что же такое активный метод обучения? «Активный метод – это форма взаимодействия преподавателя и студента в ходе занятия, при которой студенты являются активными участниками занятия».

Термин «методы активного обучения» появился в литературе в начале 1960-х гг. и характеризует особую группу методов, используемых в системе обучения и построенных на использовании ряда социально-психологических эффектов и феноменов. К родоначальникам идей активизации относят Я. А. Коменского, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци, К. Д. Ушинского и др. Из числа отечественных психологов к идее активности в разное время обращались Б. Г. Ананьев, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев и др.

*Бакинский Славянский Университет, магистрантка. Азербайджан, Баки
E-mail: haciyeva.fanara@mail.ru

Активные методы обучения – это обучение деятельности. Оно предполагает использовать такую систему, где направление идет не на изложение преподавателем готовых знаний, их воспроизведение и запоминание, а на самостоятельное овладение знаниями и умениями в процессе активной мыслительной деятельности. Методы активного обучения можно использовать на различных этапах учебного процесса.

К активным методам обучения относятся проблемные ситуации, творческие и деловые игры, инсценировка, дискуссии, дебаты, метод проектов, методы успеха и т. д.

Использование активных методов обучения на уроках литературы позволяет:

- стимулировать рост самостоятельности и ответственности учащихся за результаты обучения;

- согласовывать цели обучения с индивидуальными потребностями учащихся;

- обеспечить приобретение студентами жизненно важных навыков и качеств;

- воспитывать уважительное отношение друг к другу.

По мнению Е.В. Зарукиной, «эффективность учебного занятия во многом определяется соответствием метода и средств обучения поставленным целям и задачам. На любом этапе образовательного процесса возможно использование нескольких видов активных методов обучения. В этом случае методы можно не только комбинировать, но и неразрывно связывать друг с другом» [1, с. 20].

Далее мы рассмотрим применение активных методов обучения на уроках по современной русской литературе:

1. Интерактивные дискуссии и дебаты – проведение обсуждений среди учащихся по актуальным темам современной литературы. Способствует развитию аналитических и критических навыков у учащихся.

2. Ролевые игры – возможность воплотить персонажей литературных произведений в ролевых сценариях. Позволяет учащимся глубже погрузиться в текст и почувствовать эмоциональный аспект произведения.

3. Проектная деятельность – создание собственных литературных проектов, например, анализ современных трендов в русской литературе. Развивает исследовательские навыки и творческое мышление. Проектная деятельность еще может быть творческой, ибо создание совместных литературных произведений или драматических постановок, поддерживает командный дух и сотрудничество среди учащихся.

4. Формирование литературных клубов – создание школьных литературных клубов, где учащиеся могут обсуждать произведения, обмениваться впечатлениями и идеями. Способствует формированию литературного вкуса и развитию социальных навыков.

5. Экскурсии и встречи с писателями – организация посещений литературных мероприятий, музеев и лекций от современных авторов. Позволяет учащимся лично встретиться с литературным творчеством и его создателями.

Проблемное обучение – это методика обучения, в которой студенты активно участвуют в процессе решения реальных проблем и ситуации. Вместо того, чтобы просто передавать задания, преподаватель ставит перед студентами конкретные задачи, требующие анализа, обсуждения и поиска решений.

Применение проблемного обучения на уроке литературы может обогатить учебный процесс и стимулировать активное взаимодействие учащихся с литературным материалом. Рассмотрим пример того, как можно организовать такой урок:

Тема урока: «Изучение темы моральных выборов героев в литературных произведениях»

1. Постановка проблемы – преподаватель предлагает студентам рассмотреть, как герои различных литературных произведений сталкиваются с моральными дилеммами и какие выборы они совершают.

2. Анализ литературных произведений – учащиеся читают выбранные тексты, выделяя ситуации моральных выборов героев и разбирая их действия и мотивацию.

3. Групповая дискуссия – формирование групп для обсуждения моральных аспектов в произведениях. Каждая группа анализирует свой отрывок и выделяет ключевые моменты.

4. Создание собственных сценариев – каждая группа разрабатывает свой сценарий, предложив альтернативные моральные решения для героев.

5. Представление результатов – группы представляют свои сценарии перед классом, обосновывая и сравнивая их с оригинальными произведениями.

6. Обсуждение и рефлексия – класс в целом обсуждает различные моральные подходы и решения, а затем производит рефлексию, оценивая эффективность применения проблемного подхода на уроке.

Заклучение

Этот подход позволяет студентам не только глубже понять литературные произведения современной русской литературы, но и развивает навыки анализа, критического мышления и творческого подхода к моральным дилеммам в литературе.

Таким образом, применение разнообразных активных методов обучения на уроках современной русской литературы не только делает процесс обучения более интересным, но и активно вовлекает учащихся в изучение литературного процесса. Этот подход способствует не только усвоению материала, но и развитию творческого мышления и критического взгляда на современные литературные произведения.

Использованная литература

1. Генике Е.А. Активные методы обучения: новый подход, Москва, 2015 год.

2. Зарукина Е.В. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению: учебно-методическое пособие/ Е.В. Зарукина, Н.А. Логинова, М.М. Новик. СПб.: СПбГИЭУ, 2010. – 59 с.

3. Лоретц О. Г., Использование активных и интерактивных методов обучения в учебном процессе, [Электронная статья] Режим доступа - <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-aktivnyh-i-interaktivnyh-metodov-obucheniya-v-uchebnom-protsesse/viewer>.

Fənarə HACIYEVA

AKTİV TƏLİM METODUNUN TƏLƏBƏLƏRİN MOTİVASYASINA PSİXOLOJİ TƏSİRİ

Xülasə

Bu məqalədə müəllif fəal təlim metodlarının tədris prosesində böyük populyarlıq qazanmasına istinad edir. Məqalədə aktiv təhsil yanaşmalarından istifadə edərək müasir rus ədəbiyyatının tədrisinin effektiv üsulları araşdırılır. Müəllif interaktiv müzakirələr, rol oyunları, layihə fəaliyyətləri, multimedia resurslarından istifadə, kollektiv yaradıcı layihələr və bir çox başqa üsullar kimi müxtəlif üsulları araşdırır. Məqalə müəllimlər və təhsil mütəxəssisləri üçün faydalı mənbə təqdim edir.

Açar sözlər: aktiv təlim metodları, tədris metodları, müəllim, metod, şagirdlər, tələbələr.

Fanara HACIYEVA

PSYCHOLOGICAL IMPACT OF USING THE ACTIVE LEARNING METHOD ON STUDENT MOTIVATION

In this article, the author refers to the fact that active learning methods are gaining great popularity in the educational process. The article explores effective methods of teaching modern Russian literature using active educational approaches. The author examines various techniques, such as interactive discussions, role-playing games, project activities, the use of multimedia resources, collective creative projects and many others. The article provides a useful resource for teachers and education professionals.

Keywords: active learning methods, methods of teaching, teacher, method, pupils, students.

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Tünzalə Verdiyeva

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОТНОШЕНИЙ ПЕДАГОГА И СТУДЕНТА В ВУЗЕ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 dekabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 24 dekabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: December 22, 2023; accepted for publication: December 24, 2023; published online: December 29, 2023

Резюме

В данной статье автор ссылается на то, что отношения между преподавателями и студентами в высшей школе не являются единственными отношениями, а связаны во всех аспектах. Например, обучение, жизнь, способ общения, взаимное сотрудничество и т. д. Факторы, которые влияют на гармоничные отношения между преподавателями и студентами, включают недостаточное понимание ограничений традиционных отношений преподаватель-студент и недостаточное понимание новых отношений преподаватель-студент. Тогда установление взаимоотношений между преподавателями и студентами в высших учебных заведениях требует от преподавателей обратить внимание на доминирующее положение студентов, овладеть психологическими знаниями для обнаружения и решения проблем, а также требует от учащихся уважать преподавателей за их благодарное сердце.

Ключевые слова: *высшее образование, гармоничные отношения, межличностные отношения, равенство, психология студентов.*

Введение

Под взаимоотношениями преподавателя и студента понимаются взаимоотношения между преподавателями вуза и студентами в образовательном процессе, включая статус, роль и отношение друг к другу. Хорошие отношения между преподавателями и студентами являются не только необходимым средством успешного выполнения образовательных и педагогических задач, но и отражением ценности и значения преподавателей и студентов в процессе образования и преподавания. Важность отношений преподаватель-студент в университете заключается в том, что, во-первых, хорошие отношения преподаватель-студент способствуют созданию идеальной среды обучения. Во-вторых. Хорошие отношения между преподавателями и студентами в университете могут улучшить взаимодействие преподавателей и студентов в классе и стимулировать энтузиазм студентов к обучению. Наконец, гармоничные отношения между преподавателями и студентами в университете могут улучшить характер студентов.

Требования к преподавателям ВУЗ-ов

В новую эпоху требования к преподавателям высшего учебного заведения изменились. Наиболее приемлемым отношением преподавателя к студенту считаются сотрудничество с ним, заинтересованность в успехах. Преподаватель сегодня в университете должен перейти от распространения традиционных знаний к его разработчикам, пропагандистам, консультантам и соавторам развития студентов и вернуться к сути образования - личностно-ориентированному, ориентированному на студенческую онтологию и служить интересам студентов, способствовать его личностному росту.

*Бакинский Славянский Университет, магистрантка. Азербайджан, Баки
E-mail: shijianing2121@163.com

Важно отметить, те новые проявления, которые вызывают эти изменения. Во-первых, формы взаимодействия между преподавателями и студентами изменились с традиционных на интерактивные. Во-вторых, взаимодействие между преподавателями и студентами перешли от однонаправленного взаимодействия к двунаправленному взаимодействию «преподаватель – обучающийся»; активному взаимодействию; активно- рефлексивному взаимодействию. Наконец, взаимоотношения между преподавателями и студентами стали ориентированными на преподавателя и студента.

Особо следует выделить следующие аспекты. Во-первых, традиционный метод обучения предполагает сначала объяснение, а затем закрепление. Это форма обучения, при которой учителя учат, а ученики слушают. Однако из-за ограничений методов обучения, времени и условий окружающей среды взаимодействие между преподавателями и студентами очень ограничено, поэтому это односторонняя идеологическая деятельность. Однако благодаря появлению MOOK, которые были внедрены в преподавание, преподаватели и учащиеся из разных регионов могут полагаться на Интернет для открытого обучения, добавляя больше общения.

Во-вторых, в процессе обучения преподаватели олицетворяют авторитет и истину, а студенты более послушны этим авторитетам и истине без критики и сомнений. Таким образом, отсутствие критического класса не способствует достижению учащимися равных отношений и не способствует развитию знаний. Внедряется новый тип отношений между преподавателями и студентами – объективные отношения, что способствует тому, что студенты и преподаватели обмениваются идеями, мнениями, делятся знаниями, тем самым способствуют улучшению учебного процесса и лучшему освоению нового материала [1].

Кроме того, В эпоху передовых технологий гораздо лучше, чем в традиционных классах, фиксировать истинный статус учащихся и их поведение во время учебного процесса. Преподаватели могут своевременно понимать взгляды студентов на содержание, изучаемое в классе. Нужно стараться удовлетворить индивидуальные потребности учащихся и предоставить им индивидуальную поддержку в обучении. Достичь трансформации, ориентированной на преподавателя, в сторону изменений, ориентированных на обучение, ориентированное на жизнь [2].

Следует подчеркнуть, что отношения между преподавателями и студентами всегда в центре внимания исследователей. Это вечная проблема, и часто возникают между преподавателем и студентами разные ситуации, которые требуют немедленного ее разрешения. В процессе разрешения возникших проблем и ситуаций происходит и личностный рост как преподавателей и учителей, так и студентов и учащихся. Ее важность очевидна [3].

Следует заметить, что нужно не только изменить взаимоотношения между преподавателями и студентами в учебном процессе, но и построить гармоничные отношения между ними.

Необходимо подчеркнуть, что нужно строить гармоничные отношения для того, чтобы завоевать доверие студентов, сопереживать им, суметь раскрыть психологические особенности каждого студента и поддерживать доверие между преподавателями и студентами. В этом процессе педагогический коллектив может постоянно выражать свое мнение, свои мысли и осознавать важность построения гармоничных отношений. Построение гармоничных отношений между преподавателями и студентами также может помочь студентам идентифицировать себя с преподавателями.

Прежде всего, преподаватели должны сосредоточиться на повышении своих всесторонних достижений не только в образовании и педагогических способностях, но и в искусстве. Преподаватели также должны совершенствовать свое нравственное воспитание и личностное обаяние, чтобы любить и уважать студентов. Развивать у учащихся чувства и эмоции. Развивать такие высшие чувства как: нравственные, интеллектуальные, эстетические, потому что чувства играют значимую роль и в построении контактов с окружающими людьми. А без эмоциональных проявлений трудно представить какое – либо

взаимодействие между людьми. Одной из важнейших является коммуникативная функция эмоций. Выражая свои эмоции человек проявляет свое отношение к действительности и прежде всего к другим людям.

Во-вторых, преподаватели должны полностью уважать индивидуальные различия студентов и устанавливать равные и демократические отношения между преподавателями. Благодаря равным отношениям мы можем по-настоящему проникнуть во внутренний мир студентов и почувствовать их чувства, тем самым создавая среду обучения, более подходящую для студентов.

В-третьих, преподаватели должны создать достаточные каналы связи для студентов, чтобы студенты могли эффективно общаться с преподавателями в своем повседневном учебном процессе и жизни.

В-четвертых, необходимо также создать эффективный механизм оценки преподавания. Пусть студенты и преподаватели по-настоящему открыто общаются и реализуют взаимное обучение, взаимопонимание и взаимную стимуляцию между преподавателями и студентами.

Важно отметить, что при изучении отношений между преподавателями и студентами необходимо также обратить внимание на то, что отношения между преподавателями и студентами являются психологической проблемой. Гармоничные отношения преподавателя и студента будут способствовать положительному развитию психического здоровья студентов [4].

Прежде всего, преподаватели должны проявлять позитивное, понимающее, уважительное и заботливое отношение к студентам, относиться к студентам как к друзьям, способным общаться друг с другом. Если у студентов есть вопросы или недовольство, они могут терпеливо выслушать и объяснить. Нужно относиться к студентам как к объекту обучения и относиться ко всем одинаково, вместо того, чтобы проводить политику жесткого давления. Для студентов получение похвалы и внимания со стороны преподавателей является важным фактором психологического удовлетворения студентов. Студенты, которых преподаватель часто хвалит, будут прилагать больше усилий, чтобы попытаться сохранить хорошую оценку данную им со стороны учителя, и в дальнейшем оптимизировать свое поведение, чтобы достичь лучших результатов и получить больше похвал.

Во-вторых, уважение является важным условием содействия психологическому развитию студентов. Уважение лежит в основе гармоничного развития отношений между студентами и преподавателями университета. Уважение независимой личности студентов означает уважение ценности и личности студентов, которая включает не только сильные и слабые стороны студентов, но также включает их недостатки. Каждый студент – индивидуален. Нужно уважать личность студентов и защищать их самооценку. Однажды заметил известный американский педагог Эмерсон. Секрет успешного образования заключается в уважении к учащимся. Любить и уважать студентов, учеников - значит позволить каждому учащемуся почувствовать теплоту, даруемую преподавателем или учителем.

В-третьих, мы должны проникнуть во внутренний мир студентов и определить способы общения. В сфере высшего образования большинство составляют юношеский возраст. Возможно, они в чем-то и достигли зрелости, но в душе еще не понимают некоторых явлений мира и общества. Если у студента будут выявлены социально-психологические проблемы, то им нужно помочь, понять их и своевременно скорректировать их отношения с обществом, миром и окружающими людьми, исходя из их психологических изменений и реальных ситуаций. Студенты должны полагаться на преподавателей, которые будут внимательно их направлять. Нужно уделять внимание психологическому развитию студентов, чтобы смочь проникнуть в сердца студентов, установить с ними хорошие отношения, помочь им в личностном росте и дать им возможность расти здоровыми.

В древнем китайском конфуцианстве есть классическое произведение «Ши Шуо». Его основная идея заключается в том, что преподаватели — это люди, которые учат студентов

своей профессии и отвечают на вопросы. В этом предложении заключена суть взаимоотношений между преподавателями и студентами. Преподаватели учат студентов учиться, а студенты учатся у преподавателей. Это отражает ответственность и обязательства в отношениях преподавателя и студента. Эта классическая книга также утверждает, что преподаватели должны заботиться о студентах, как родители, а студенты должны уважать учителей, как дети. Это также важная причина, почему мы должны придавать большое значение отношениям между преподавателями и студентами [5].

Заклучение

Исследования приводят к следующим выводам, что хорошие отношения между преподавателями и студентами могут значительно повысить эффективность университетского преподавания. В качестве наставников студентов преподаватели университетов должны играть свою собственную ведущую и вспомогательную роль в учебном процессе, полностью подчеркивать предметный статус классной комнаты в соответствии с целью образования и педагогического сообщества студентов, возвращать класс студентам и дать возможность студентам осознать радость обучения в процессе самостоятельного обучения. Развивать чувство уважения к преподавателям. Преподаватели также должны постоянно повышать свое комплексное качество, уважать студентов, любить студентов, работать вместе со студентами и поощрять друг друга. Преподаватели должны уважать личность и индивидуальные различия студентов, устанавливать хорошие каналы связи со студентами, а также создавать эффективную систему оценки преподавания и стимулирования в процессе преподавания, чтобы по-настоящему реализовать ценность построения гармоничных отношений между преподавателем и студентом и способствовать развитию комплексного осуществления реформы образования и преподавания.

Использованная литература

1. 付卓玉.新时代高校构建和谐新型师生关系研究[D]. 西安理工大学, 2019.
2. 蔡文伯 周维莉.高等教育转型中师生教学关系的转变[D]中国高等教, 2017(07):36.
3. 董强.论积极师生关系[D]. 哈尔滨师范大学, 2020.
4. 刘丹丹.试论新时代教育社会学视角下的师生关系 U.山西财经大学学报, 2017, 39(S1):54-56.
5. 郑恩.古代师生关系对现代高校师生关系的启示 D1.科教导刊(中旬), 2015(01):51-52.
6. Немов Р.С. Психология. В трех книгах. Книга I. Общие основы психологии. Москва, 2001, с. 688.

Şİ JIANYIN

ALI TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN SOSIAL-PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Müəllif ali təhsil müəssisələrində müəllim-tələbə münasibətlərinin vahid münasibət deyil, bütün aspektlərlə bağlı olduğuna istinad edir. Məsələn, tədris, həyat, ünsiyyət tərz, qarşılıqlı əməkdaşlıq və s. Müəllim və tələbələr arasında harmonik münasibətlərə təsir edən amillərə ənənəvi müəllim-şagird münasibətlərinin məhdudiyyətlərinin və yeni müəllim-şagird münasibətlərinin kifayət qədər dərk edilməməsi daxildir. Daha sonra ali təhsil müəssisələrində müəllim-tələbə münasibətlərinin qurulması müəllimlərdən tələbələrin dominantlığına diqqət yetirməyi, problemləri aşkarlayıb həll etmək üçün psixoloji biliklərə yiyələnməyi, həmçinin tələbələrdən müəllimlərə hörmət etməyi tələb edir.

Açar sözlər: ali təhsil, harmonik münasibətlər, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, bərabərlik, tələbə psixologiyası.

Shi JIANING

**SOCIAL-PSYCHOLOGICAL BASES OF TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS
IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Summary

In this article, the author refers to the fact that the relationship between teachers and students in higher education is not a single relationship, but is connected in all aspects. For example, teaching, life, mode of communication, mutual cooperation, etc. Factors that affect harmonious relationships between teachers and students include insufficient understanding of the limitations of the traditional teacher-student relationship and insufficient understanding of the new teacher-student relationship. Then, establishing relationships between teachers and students in higher education institutions requires teachers to pay attention to the dominance of students, acquire psychological knowledge to detect and solve problems, and also requires students to respect teachers for their grateful hearts.

Key words: *higher education, harmonious relationships, interpersonal relationships, equality, student psychology.*

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəhruz Cabbarov

Siyasət Politics

ZƏFƏRƏ GEDƏN YOL

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 20 noyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 29 dekabr 2023

The article was submitted to the editors: November 19, 2023; accepted for publication: November 20, 2023; published online: December 29, 2023

Xülasə

44 günlük müharibə dedikdə 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan və 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan atəşkəsə qədər davam edən münaqişələr nəzərdə tutulur. Bu müddət ərzində Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində suverenlik və ərazi hüquqları ilə bağlı mübahisənin həllinə çalışılıb. Münaqişənin əsas diqqət mərkəzində 1994-cü ildə başa çatmış Birinci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində müstəqilliyini elan etmiş, lakin geniş beynəlxalq səviyyədə tanınmayan Dağlıq Qarabağ bölgəsidir.

Müharibə strateji şəhərlərin tutulması, kənd və qəsəbələrə nəzarətin dəyişdirilməsi, insan tələfatı və böyük qaçqın axını ilə xarakterizə olunur. Ən görkəmli döyüş meydanlarından biri Şuşa şəhəri idi; Bu şəhər 2020-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan tərəfindən işğal edilib və strateji əhəmiyyətə malik olub.

Atəşkəs bağlanana qədər 44 gün ərzində tərəflər arasında şiddətli toqquşmalar olub, lakin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar nəticəsində atəşkəs razılaşması əldə olunub. Atəşkəsdən sonra Ermənistan işğal etdiyi torpaqların bir qismini tərk etdi və Azərbaycan itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmağa nail oldu.

44 günlük bu müharibə bölgədəki tarazlığı kökündən dəyişdi və tərəflər arasında münasibətləri formalaşdırdı. Bu, beynəlxalq ictimaiyyətdə də geniş marağa və narahatlığa səbəb olub. Müharibənin nəticələri regional siyasətə, ərazi mübahisələrinə və etnik gərginliyə uzunmüddətli təsir göstərə bilən kompleks amillər kompleksini əhatə edir.

Açar sözlər: *II Qarabağ Müharibəsi, Qələbə günü, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi, Sülh, Milli Birlik.*

Giriş

Müasir dünyada sərhədlərin qeyri-müəyyənliklə çəkildiyi, etnik-siyasi gərginliyin hökm sürdüyü bir çox coğrafiyada II Qarabağ Müharibəsində Qələbə Günü regionda tarazlıqları kökündən dəyişdirən dönüş nöqtəsi kimi tarixə düşdü. 2020-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında başlayan münaqişələr Qarabağ bölgəsində suverenlik uğrunda mübarizəni qızışdırıb və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb edib. Bu mübarizə təkcə region xalqlarının deyil, qlobal sülh və sabitlik istəyənlərin də nəbzini sürətləndirdi.

Müharibədən sonra Azərbaycanın qələbəsini coşqu ilə qeyd edən xalqı bir araya gətirməkdə Qələbə Günü mühüm rol oynadı. Bu gün təkcə hərbi qələbənin simvolu deyil, həm də region ölkələri arasında yeni tarazlığın və sülhün simvoludur. Qarabağın tarixi zənginliyi bu qələbə gününü regional hadisədən daha çox, qlobal perspektivə çevirir.

Bu yazıda İkinci Qarabağ Müharibəsində Qələbə Günü daha yaxşı başa düşmək və bu mühüm dövrü dəyərləndirmək üçün münaqişənin mənşəyi, inkişafı və nəticələri üzərində dayanacağıq. Bu tarixi gün regional hadisə ilə yanaşı, qlobal siyasi arenada da effektlər yaradan dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

* *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Bakı, Azərbaycan*
e-mail: haziyevasabina@mail.ru

Müharibənin başlanma səbəbləri

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Ordusunun mövqeləri və sərhəd boyu yaşayış məntəqələri iriçaplı silahlardan, minaatanlardan və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə məruz qaldıqdan sonra genişmiqyaslı təxribat törədilib. Münaqişələr davam etdikcə Ermənistanda fəvqəladə vəziyyət və ümumi səfərbərlik, sentyabrın 28-də isə Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət və komendant saati və qismən səfərbərlik elan edilib. Münaqişələr qısa müddətdə alovlandı və İkinci Qarabağ müharibəsinə çevrildi.

Bir çox dünya ölkələri və BMT hər iki tərəfi hərbi əməliyyatları dayandırmağa, gərginliyi azaltmağa və dərhal danışıqları bərpa etməyə çağırıb. Əfqanıstan, Ukrayna, Türkiyə və Şimali Kipr Türk Respublikası Azərbaycanı dəstəklədiklərini bəyan ediblər. Sentyabrın 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı təcili iclas keçirib. Rusiyanın vasitəçiliyi, Beynəlxalq Qızıl Xaç Təşkilatının dəstəklədiyi, həm Ermənistan, həm də Azərbaycan tərəfindən qəbul edilən humanitar atəşkəs oktyabrın 10-dan etibarən rəsmən qüvvədə olsa da, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin terror aktları nəticəsində atəşkəs yenidən pozulub.

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi Vətən müharibəsində Silahlı Qüvvələrimizin 2907 əməkdaşının şəhid olduğunu açıqlayıb. Bəzi əsgərlərin DNT analizi ilə müəyyən edilməsi və onlardan xəbər alınmayan 100-dən çox əsgərin olması şəhidlərin sayını artırır. Silahlı Qüvvələr üzvlərinin tibb müəssisələrində müalicəsi davam etdirilir. Azərbaycan hərbi texnika baxımından çox itki verməyib.

Erməni tərəfi müharibədə 2425 əsgərinin həlak olduğunu bəyan etsə də, bu rəqəmin elan ediləndən çox olduğu məlum faktdır.

Müharibə əməliyyatları zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən 97 “Qrad”, 4 “Smerç”, 1 “Tos” reaktiv yaylım atəşi sistemləri, 2 “Urağan”, 1 Yars, “Toçka-U”, ballistik raketlər və “Elbrus” raket kompleksləri də məhv edilib. Azərbaycan Ordusu tərəfindən məhv edilmiş və ya qənimət kimi ələ keçirilən hərbi texnikanın dəyərinin azı 3,8 milyard ABŞ dolları olduğu müəyyən edilib.

Vətən müharibəsinin uğurla başa çatması regionda qüvvələr nisbətini dəyişdi və yeni reallıqlar doğurdu. İndi biz tək deyilik. Qardaş Türkiyə indi bizim tərəfimizdədir, siyasi masa arxasındadır. Qarabağda atəşkəsə türk əsgərləri də nəzarət edəcək. Bu siyasi və mənəvi dəstək bizim qüdrətimizi gücləndirir və Ermənistanın havadarlarının işə qarışmasının qarşısını alır. Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin bir-birinə “Qardaş” deyə müraciət etməsi, ay-ulduzlu bayraqlarımızı yan-yanı dalaşdırması dostlarımız üçün qürur, düşmənlərimiz üçün qorxudur. Qarabağın statusu məsələsi gündəmdən çıxarılıb. Əvəzində Qarabağın dağıdılmış şəhər və kəndlərinin yenidən qurulması proqramı həyata keçirildi.

Dünyada baş verən bir çox münaqişələrin, müharibələrin tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, son nöqtəni həmişə güclü tərəf qoyur. Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda apardığı 44 günlük Vətən Müharibəsi bunun ən son nümunəsidir. Biz son 17 ildə gücləndik, düşmənin başını dəmir yumruqla əzdik. Belə ki, 30 illik işğala, ədalətsizliyə 44 gündə son qoyuldu [1].

Qarabağ adının etimoloji cəhətdən erkən orta əsr mənbələrində yer aldığı məlumdur. Mənşəcə Azərbaycan türklərinə aiddir. Tarixən araşdırıldığında görmək olar ki, Rusiya Çar hökuməti dövründən başlayaraq xristianları, erməniləri və slavyanları bu bölgəyə yerləşdirmək və bu yerləri xristianlaşdırmaq siyasətini həyata keçirmişdir. Yenə bu dövrlərdə xüsusilə xristianlar inzibati və regional idarəetmə səviyyələrində yerləşdirilib, bir neçə nümunə istisna olmaqla, türklər inzibati səviyyəyə daxil edilməyib. Müxtəlif mənbələrdə bu dövrdə türk ziyalılarının öldürüldüyü də bildirilir. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı dövründə də bu siyasət heç bir əsaslı dəyişiklik edilmədən davam etdirildi. 1989-cu ilin noyabrında Sovet İttifaqı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin muxtariyyətini ləğv etmək və onu bilavasitə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Ermənistan bu qərarı tanımayıb və bağlı olduğu Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyasına uyğun olaraq ilhaq cinayəti törətmişdir. Bu dövrdə Ermənistan istər münaqişə zamanı, istərsə də dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törədəndə Rusiyanın qanadı altında olduğunu bilirdi. Birinci Qarabağ müharibəsi ilə İkinci Qarabağ

müharibəsi arasında ara-sıra münaqişələr də olub. 30 ilə yaxın əsirlikdə qalan Şuşa da daxil olmaqla, torpaqların əksəriyyəti İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində azad edilərək Azərbaycanın tabeliyinə keçib. İkinci Qarabağ müharibəsi dövlətin müdrik siyasəti, vətəndaşların hərtərəfli dəstəyi və canları bahasına Vətəni işğaldan xilas etməyi qarşısına məqsəd qoyan qəhrəman Azərbaycan əsgərlərinin mübarizəsi ilə qələbə ilə başa çatıb. Bu prosesdə Türkiyə Cümhuriyyəti beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycan dövlətinin öz bölgəsində tək olmadığını, həm də bu bölgədə güclü bir aktor olduğunu nümayiş etdirdi. İkinci Qarabağ Müharibəsindəki qələbə ilə Azərbaycan bayrağı yenidən Qarabağda dalğalanır [2, s.132].

Tarixin salnaməsində Prezident İlham Əliyevin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının uzaqgörən rəhbərliyi ilə həlledici fəsil olan İkinci Qarabağ Müharibəsi qədər əhəmiyyət və möhkəmlik ilə rezonans doğuran münaqişələr azdır. 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan bu qalibiyyətli yürüşün məqsədi Ermənistanın ardıcıl təcavüzünün qarşısını almaq və işğal olunmuş əraziləri geri qaytarmaq, Prezident Əliyevin dönməz rəhbərliyi ilə diqqətləyi uğurlara imza atmaq idi.

Ədalətin qələbəsi

Qətiyyətli Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 44 gün ərzində Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Zəngilanın Mincivan, Ağbənd, Bartaz, Xocavənddə Hadrut kimi strateji əhəmiyyətli şəhər və rayonları azad edib. Qeyd edək ki, işğaldan azad edilmə Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətində mühüm strateji yüksəkliklər də daxil olmaqla 300-dən çox yaşayış massivini əhatə edib.

Bu zəfər yürüşünün əlamətdar mərhələsi noyabrın 8-də, 28 illik həsrətdən sonra tarixi və simvolik əhəmiyyətə malik Şuşa şəhərinin azad edilməsi ilə baş verdi. Qarabağın tacı olan Şuşanın işğaldan azad edilməsi dünya hərbi tarixinin salnaməsinə unikal hərbi əməliyyat kimi düşüb.

Döyüş meydanında qazanılan qələbələr, xüsusilə Şuşanın azad edilməsi müharibənin başa çatmasında mühüm rol oynamış və Ermənistanı öz məğlubiyyətini etiraf etməyə və təslim olmağa məcbur etmişdir. Bu zəfərin Azərbaycan xalqının gücü və milli qüruru üçün misilsiz əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Prezident İlham Əliyev 3 dekabr 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə 8 noyabr tarixini Azərbaycan Respublikasında Qələbə Günü kimi qeyd edib. Bu gün indi hər il xalqın əbədi şöhrətini xatırlamaq üçün böyük ruh yüksəkliyi ilə qeyd olunur.

Bundan başqa, Prezident Əliyevin Sərəncamında müharibə illərində Azərbaycan xalqının göstərdiyi fəvqəladə qəhrəmanlıqların nümayişi və şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Bakıda Vətən Müharibəsi Memorial Kompleksinin və Qələbə Muzeyinin yaradılması da vurğulanıb [3].

44 gün davam edən İkinci Qarabağ Müharibəsi Azərbaycan tarixində mühüm məqam oldu. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan münaqişə oktyabrın 4-də Cəbrayıl, 17-də Füzuli, 20-də Zəngilan, 25-də Qubadlı və noyabrın 8-də tarixi Şuşa olmaqla, mühüm şəhərlərin azad edilməsinin şahidi oldu. Noyabrın 10-da Moskvada imzalanmış sülh sazişi ilə başa çatan müharibə hərbi əməliyyatların tam dayandırılması və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağı əhatə edən Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması ilə nəticələndi.

Noyabrın 20-də Ağdamın, 25-də Kəlbəcərin, dekabrın 1-də Laçının işğaldan azad edilməsi ilə növbəti ərazi uğurları əldə edildi. Bu qələbələr Azərbaycanın sarsılmaz əzmini və Prezident İlham Əliyevin liderliyinin strateji parlaqlığını bir daha vurğuladı [5, s.1].

Qələbə Günü'nün təsis edilməsi:

Azərbaycanda Zəfər Günü'nün təsis edilməsi haqqında ilkin olaraq dekabrın 2-də hər il noyabrın 10-da qeyd edilməsi haqqında fərman verilib. Bununla belə, 10 noyabrın Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün anım günü kimi əhəmiyyətini nəzərə alan Prezident İlham Əliyev növbəti sərəncamla Dekabrın 3-də tarixin noyabrın 8-nə dəyişdirilməsi qərara alınıb. Bu düzəliş Şuşanın işğaldan azad edilməsinin tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bayramı Azərbaycan tarixinin zəfər anına uyğunlaşdırmaq məqsədilə edilib [4].

Nəticə

44 günlük müharibə nəticəsində Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə bağlı Azərbaycanla Ermənistan arasında uzun müddətdir davam edən mübahisə həll olundu. İki ölkə arasında münaqişə strateji şəhərlərin tutulmasına, ərazi mübadiləsinə, insan itkilərinə və böyük qaçqın axınına səbəb olan şiddətli döyüşlərlə nəticələndi.

Müharibənin ən bariz nəticələrindən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan strateji şəhərlərə nəzarəti ələ keçirib və Dağlıq Qarabağda mühüm ərazi qazancları əldə edib. Bu qazanclar, xüsusilə Şuşanın alınması Azərbaycana regional balansda həlledici rol oynamağa və danışıqlarda daha güclü mövqe tutmağa imkan verdi.

Atəşkəsin imzalanması ilə Ermənistan işğal etdiyi ərazilərin bir qismini tərk etməli oldu. Bu vəziyyət regionda qüvvələr balansını dəyişsə də, Dağlıq Qarabağda nəzarəti əlində saxlayan Azərbaycanın mühüm diplomatik qələbəsi hesab olunurdu.

Müharibənin nəticələrinə regionda ərazilərin yenidən təşkili və Dağlıq Qarabağın gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər daxildir. Atəşkəsin əldə edilməsi regional sülh və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində atılan addım kimi qiymətləndirilə bilər, lakin tərəflər arasında mübahisələrin tam həlli üçün əlavə diplomatik səylər tələb oluna bilər.

Milli və beynəlxalq səviyyədə müharibənin nəticələri bir sıra mühüm siyasi, hərbi və humanitar təsirlərə malikdir. Qaçqın problemi, zədələnmiş infrastrukturların yenidən qurulması, cəmiyyətlərin yaxşılaşdırılması və regional təhlükəsizlik məsələləri müharibədən sonrakı dövrün mühüm prioritetləri sırasındadır.

Nəticədə 44 günlük müharibədən sonra regionda dinamika ciddi dəyişikliklər baş verib, lakin müharibənin tam həlli və regionda sabitliyin qorunması üçün uzunmüddətli səylər tələb olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. 8 noyabr - Zəfər Günüdür (2023) [Elektron resurs] / URL: <https://copat.gov.az/az/news/8-noyabr-zafar-gunudur>. Müraciət edilib: 12.12.2023
2. 8 Noyabr Azərbaycanın Zəfər Günüdür (2023) [Elektron resurs] / URL: <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2023/11/08/8-noyabr-az-rbaycanin-z-f-r-gunudur-1903386> Müraciət edilib: 15.12.2023
3. Çeliksoy, E. (2021). "İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri." *Al-Farabi Journal of Humanities and Social Sciences*, 6(4), 126. [Elektron resurs] / URL: <https://doi.org/10.46291/Al-Farabi.060409> Müraciət edilib: 14.12.2023
4. İkinci Karabağ Savaşı (2023) [Elektron resurs] / URL: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>. Müraciət edilib: 12.12.2023
5. Zaman E. 8 noyabr Zəfər Günüdür mübarək (2023) [Elektron resurs] / URL: <https://ikisahil.az/post/181771-8-noyabr-zefer-gunumuz-mubarek> Müraciət edilib: 13.12.2023

Sabina HAZIYEVA

II KARABAKH WAR. THE ROAD TO VICTORY

Summary

The 44-day war refers to the conflicts that began on September 27, 2020 and continued until the ceasefire signed on November 10, 2020. During this period, efforts were made to resolve the dispute between Azerbaijan and Armenia regarding sovereignty and territorial rights over the Nagorno-Karabakh region. The main focus of the conflict is the Nagorno-Karabakh region, which declared its independence as a result of the First Karabakh War, which ended in 1994, but is not widely recognized at the international level.

The war is characterized by the capture of strategic cities, changes in control of villages and towns, loss of life and large refugee flows. One of the most prominent battlefields was the city of

Shusha; This city was occupied by Azerbaijan on November 8, 2020 and was of strategic importance.

There were violent clashes between the parties for 44 days until the ceasefire was concluded, but a ceasefire agreement was reached as a result of negotiations mediated by Russia. After the armistice, Armenia left some of the lands it occupied, and Azerbaijan managed to return its lost lands.

This 44-day war fundamentally changed the balance in the region and shaped the relations between the parties. This has also caused widespread interest and concern in the international community. The consequences of war involve a complex set of factors that can have long-term effects on regional politics, territorial disputes, and ethnic tensions.

Keywords: *Karabakh War II, Victory Day, Azerbaijan-Armenia conflict, Peace, National Unity.*

Сабина ГАЗИЕВА

II КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА. ПУТЬ К ПОБЕДЕ Сабина ГАЗИЕВА

II КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА. ПУТЬ К ПОБЕДЕ

Резюме

Под 44-дневной войной понимаются конфликты, которые начались 27 сентября 2020 года и продолжались до подписания соглашения о прекращении огня 10 ноября 2020 года. В этот период были предприняты усилия по разрешению спора между Азербайджаном и Арменией относительно суверенитета и территориальных прав над регионом Нагорного Карабаха. Основным очагом конфликта является Нагорно-Карабахский регион, провозгласивший свою независимость в результате Первой карабахской войны, завершившейся в 1994 году, но не получивший широкого признания на международном уровне.

Война характеризуется захватом стратегически важных городов, сменой контроля над деревнями и городами, человеческими жертвами и большими потоками беженцев. Одним из самых ярких полей сражений стал город Шуша; Этот город был оккупирован Азербайджаном 8 ноября 2020 года и имел стратегическое значение.

Ожесточенные столкновения между сторонами продолжались 44 дня, пока не было заключено соглашение о прекращении огня, но соглашение о прекращении огня было достигнуто в результате переговоров при посредничестве России. После перемирия Армения оставила часть оккупированных ею земель, а Азербайджану удалось вернуть утраченные земли.

Эта 44-дневная война коренным образом изменила баланс в регионе и сформировала отношения между сторонами. Это также вызвало широкий интерес и беспокойство в международном сообществе. Последствия войны включают в себя сложный набор факторов, которые могут иметь долгосрочные последствия для региональной политики, территориальных споров и этнической напряженности.

Ключевые слова: *Вторая Карабахская война, День Победы, азербайджано-армянский конфликт, Мир, Национальное Единство.*

Rəyçi: Siyasi elmlər doktoru, professor Ali Asker

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

JURNAL HAQQINDA

“Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalı 2020-ci ildə “Rezonans” Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi tərəfindən təsis edilmişdir. 18 iyun 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 4307 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. 08 yanvar 2021-ci ildə mərkəzi Fransanın Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Serial Nəşrlərin Qeydiyyatı Mərkəzi tərəfindən “Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi (İSSN L: 2709-7854) verilmişdir.

Jurnalda əsasən sosiologiya, psixologiya, siyasət, fəlsəfə, tarix, hüquq kimi ictimai və humanitar elm sahələrinin ümumkonseptual məsələlərini elmi-metodoloji cəhətdən ifadə edən, müəlliflərin yeni ideya və yanaşmalarını əks etdirən elmi-analitik məqalələrin, yeni nəşrlərə dair diskussiya məzmunlu rəy və şərhlərin dərcinə üstünlük verilir.

Müstəqil, resenziyalı, elmi nəşrdir. İl ərzində 4 sayı çap edilir. Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı 1 ay ərzində təqdim edilir.

Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində məqalələr dərc edilir.

ÜMUMİ QAYDALAR

I. Məqalələrin məzmunu

Jurnala göndəriləcək məqalələr sosial elmlər sahəsinə öz töhfəsini verəcək və sosial elmlərə yenilik gətirəcək səviyyədə aktual və orijinal olmalı, analitik xarakter daşımalı və akademik tələblərə cavab verməlidir. Elmi məqalənin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, **Mətn** hissəsində tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, **Nəticə** hissəsində elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

II. Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə (<http://aak.gov.az>) və “Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalının “Müəlliflər üçün qaydalar”ına tam cavab verməlidir.

Məqalələr dəqiq strukturlaşdırılmalıdır. Hər məqalədə ardıcıl olaraq:

- UOT indekslər və PACS tipli kodlar təqdim edilir.
- Müəllifin adı və soyadı, Müəllifin işlədiyi qurumun adı və ünvanı, Müəllifin vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və elektron poçt ünvanı səhifənin yuxarı sağ küncündə göstərilir.
- **Məqalənin adı** - səhifənin ortasında, böyük hərflərlə, qaraldılmış şriftlərlə (başlıq və mətn arasında - sətir atlama) verilir.
- Məqalənin yazıldığı dildə **Xülasə** və ən azı 5 **açar söz** göstərilir.
- Məqalənin Giriş hissəsi müəllif tərəfindən müəyyən edilir.
- **Əsas mətn** yarımbaşlıqlara bölünür.
- Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə **Nəticə** hissəsində təqdim edilir.
- Məqalələrin sonunda iki dildə (azərbaycan dilində olan məqalələrə rus və ingilis, türk və rus dilində olan məqalələrə azərbaycan və ingilis; ingilis dilində olan məqalələrə azərbaycan və rus dillərində) **“Xülasə”** verilir (burada tədqiqatın elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və nəticə göstərilir)
- Hər bir “Xülasə”dən sonra **açar sözlər** təqdim edilir.
- Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və nömrələnəlməlidir.
- Məqalənin həcmi yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır. A4 formatında, Times New Roman şrifti, şrift ölçüsü – 12, sətir aralığı - 1,5, abzas - 1 sm, haşiyələr: sol – 2,5 sm, sağ - 1,5 sm, yuxarı və alt - hər biri 2 sm olmalıdır.

- **Məqalədə rast gəlinən mənbələrə istinad olunma qaydası:**
- Məqalədə yalnız istinad edilən ədəbiyyat kodlaşdırılaraq sonda əlifba sırası ilə verilir.
- İstinad edilmiş ədəbiyyatın kodu mötərizədə yazılır. (Məs.: Duqlas Nortun fikrinə görə,
- “*İnstitutlar cəmiyyəti ... formal çərçivələrlə məhdudlaşdırır və sosial münasibətləri təşkilatlandırır*” [76, s. 35-36].)
- Məqalənin sonunda Ədəbiyyat siyahısı verilir.
- Ədəbiyyat siyahısı dissertasiyalara şamil edilən müvafiq qaydalara uyğun tərtib olunmalıdır.
- **Məqalələrin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası:**

Məqalələr electron qaydada təqdim edilə bilər. Jurnalın saytında xüsusi “Online məqalə qəbulu” bölməsi vardır.

Müəlliflər məqalələri jurnalın electron poçtuna da (ssps.journal2020@gmail.com) göndərə bilərlər.

Məqalə ilə yanaşı müəlliflər jurnalın saytındakı (sosiologiya-jurnali.az) **Arayış** bölməsində tələb edilən məlumatları yerləşdirib redaksiyaya təqdim etməlidirlər.

III. Məqalələrin qiymətləndirilməsi, resenziyalaşdırılması və dərci

“Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşri prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən məqalələrin resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır. Müəlliflərin resenzentlərin və redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadıqları məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən məqalələr müəlliflərinə qaytarılır.

IV. Kompilyasiya və plagiatlıq halları

Bütün məqalələr kompilyasiya və ya plagiat ola biləcəyi ehtimalına görə nəzərdən keçirilir. Plagiatlıq hallarına rast gəldikdə məqalə dərhal çap prosesindən kənarlaşdırılır.

V. Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına aiddir.

Göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir.

Hər hansı bir nömrədə nəşr edilmiş məqalələrdə rast gəlinən səhvlərin növbəti saylarda göstərilməsini nəzərdə tutan “**DÜZƏLİŞ**” bölməsi vardır.

Nəşrin müəlliflərə təqdim edilməsi

Jurnalın pulsuz çap nüsxəsini müəllif redaksiyada əldə edə bilər. Jurnalın müvafiq nömrəsinin elektron variantı Jurnalın web sahifəsində yerləşdirilir və müəlliflərin elektron poçt ünvanlarına PDF variantda göndərilir.

Redaksiyanın ünvanı və əlaqə telefonları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakı, A.M.Cümə 19/69, b.28, m.28

Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

YAZARLAR İÇİN KURALLAR

DERGİ HAKKINDA

"Sosyoloji. Sosyal psikoloji. Politika" bilimsel araştırma dergisi "Rezonans" Sosyal Araştırmalar Halk Birliği tarafından 2020 yılında kurulmuştur. 18 Haziran 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'nda 4307 numara ile basılı yayınlar siciline dahil edilmiştir. 8 Ocak 2021'de Uluslararası Standart Seri Numarası (ISSN L: 2709-7854), merkezi Paris, Fransa'da bulunan Uluslararası Seri Yayınları Tescil Merkezi tarafından "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel araştırma dergisine atandı.

Dergide ağırlıklı olarak sosyoloji, psikoloji, siyaset, felsefe, tarih, hukuk gibi sosyal ve insani bilimlerin genel kavramsal konularını ifade eden, yazarların yeni fikir ve yaklaşımlarını yansıtan bilimsel-analitik makaleler, yeni yayınlara ilişkin tartışma görüş ve yorumları yayınlanmaktadır.

Bağımsız, hakemli, bilimsel bir yayındır. Yılda 4 sayı yayınlanmaktadır. Derginin kopyaları, yayın tarihinden itibaren 1 ay içinde kütüphanelere, uluslararası indeks kuruluşlarına, abonelere ve yazarlara sağlanır.

Makaleler Azerice, Türkçe, Rusça ve İngilizce olarak yayınlanmaktadır.

GENEL KURALLAR

I. Makalelerin İçeriği

Dergiye gönderilecek makaleler, sosyal bilimlere katkı sağlayacak ve sosyal bilimlere yenilik getirecek ölçüde konuyla ilgili ve özgün, analitik ve akademik gereksinimleri karşılamalıdır. Bilimsel makalenin giriş bölümünde konunun uygunluğu kanıtlanmalı, metin bölümünde araştırılan konular, sorunlar bölümler halinde ayrıntılı olarak açıklanmalı, sonuç bölümünde yazarın bilimsel sonucu çalışmanın niteliğine göre yapılmalıdır. Alan ve makale, bilimsel yenilik, pratik önem, ekonomik verimlilik vb. netleştirilmeli, öneri ve önerilerde bulunulmalıdır.

II. Makalelerin yapısı, kuralları ve hacmi

Yazı işleri ofisine gönderilen makaleler, Yüksek Onay Komisyonu'nun süreli yayınlar (<http://aak.gov.az>) gerekliliklerini ve "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel dergisinin "Yazarlar için Kuralları"nı tam olarak karşılamalıdır.

Makaleler net bir şekilde yapılandırılmalıdır. Sırayla her makalede:

- UOT endeksleri ve PACS tipi kodları sağlanır.
- Yazarın adı ve soyadı, yazarın çalıştığı kurumun adı ve adresi, yazarın konumu, bilimsel derecesi ve bilimsel unvanı, temsil ettiği ülke ve e-posta adresi sayfanın sağ üst köşesinde görüntülenir.
- Makalenin başlığı sayfanın ortasında, büyük harflerle, kalın yazı tipinde (başlık ile metin arasında - satır atlamalı) verilir.
- Özet ve makalenin dilinde en az 5 anahtar kelime.
- Makalenin giriş kısmı yazar tarafından belirlenir.
- Ana metin alt başlıklara ayrılmıştır.
- Araştırmanın temel bilimsel sonuçları, Sonuçlar bölümünde kısa ve genelleştirilmiş bir şekilde sunulmaktadır.
- Makalelerin sonunda iki dilde "Özet" verilmektedir (Azerice makaleler Rusça ve İngilizce, Türkçe ve Rusça makaleler Azerice ve İngilizce olarak; İngilizce makaleler Azerice ve Rusça olarak)
- Anahtar kelimeler her "Özet"ten sonra sunulur.
- Tablo ve şekiller isimlendirilmeli ve numaralandırılmalıdır.
- Makalenin hacmi yukarıdaki koşullar dikkate alınarak 8 sayfadan az olmamalıdır. A4 formatı, Times New Roman yazı tipi, yazı tipi boyutu - 12, satır aralığı - 1,5, paragraf - 1 cm, kenarlıklar: sol - 2,5 cm, sağ - 1,5 cm, üst ve alt - her biri 2 cm .
- Makalede bulunan kaynaklara nasıl başvurulur:
- Makalede sadece atıfta bulunulan literatür kodlanmış ve sonunda alfabetik sıraya göre verilmiştir.

- Alıntı yapılan literatürün kodu parantez içinde yazılmıştır. (Örnek: Douglas North'a göre,
- “Kurumlar toplumu ... resmi çerçevelerle sınırlar ve sosyal ilişkileri düzenler” [76, s. 35-36].)
- Kaynakça listesi makalenin sonunda verilmiştir.
- Bibliyografya, tezler için geçerli olan ilgili kurallara uygun olarak derlenmelidir.
- Yazı İşleri Müdürlüğüne Makale Gönderme Prosedürü:

Makaleler elektronik olarak gönderilebilir. Derginin web sitesinde özel bir "Çevrimiçi makale gönderme" bölümü bulunmaktadır.

Yazarlar ayrıca derginin e-posta adresine (ssps.journal2020@gmail.com) makale gönderebilirler.

Yazarlar, makale ile birlikte derginin web sitesinin (sosiologiya-jurnali.az) Kaynaklar bölümüne gerekli bilgileri yerleştirmeli ve editörlere sunmalıdır.

III. Makalelerin değerlendirilmesi, hakem değerlendirmesi ve yayınlanması

"Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye gönderilen makaleler ilk olarak yayın kurulu tarafından derginin yayın ilkeleri açısından değerlendirilir. Yayınlanma ilkelerine uygun olmayan yazılar, düzeltilmesi veya gözden geçirilmesi için yazarına gönderilebilir.

Hakemliğe kabul edilen makalelerin değerlendirilmesinde bilimsel objektiflik ve bilimsel kalite kriterlerine özel önem verilir. İncelenmek üzere alınan yazılar, ilgili alandaki iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur. Yazarlar, hakem ve editörlerin eleştiri, yorum ve önerilerini dikkate almalıdır. Yazarlar, anlaşmazlık noktalarında nesnel olarak katılmama hakkını saklı tutar. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

IV. Komplikasyon ve intihal vakaları

Tüm makaleler olası yanlış beyan veya intihal için gözden geçirilir. İntihal durumunda makale derhal baskı sürecinden çıkarılır.

V. Telif hakkı

Dergide yayınlanan makalelerin telif hakları saklıdır ve bu makalelerin tüm yayın hakları "Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye aittir.

Bu şartlara uymayan makaleler yayınlanmayacaktır.

Herhangi bir sayıda yayınlanan makalelerin, sonraki sayılardaki hataları belirtmesi amaçlanan bir "**DÜZELTME**" bölümü vardır.

Yayının yazarlara sunumu

Yazar, derginin ücretsiz basılı bir kopyasını editör ofisinden alabilir. Derginin ilgili sayısının elektronik versiyonu derginin internet sitesinde yer almakta ve PDF versiyonu yazarların e-posta adreslerine gönderilmektedir.

Yazı işleri müdürlüğünün adres ve iletişim numaraları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakü, AM Juma 19/69, s.28, m.28

Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-posta: ssps.journal2020@gmail.com

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

О ЖУРНАЛЕ

Научно-исследовательский журнал «Социология. Социальная психология. Политика» учрежден в 2020 году Общественным объединением социальных исследований «Резонанс». 18 июня 2020 года он был включен в реестр печатных изданий под номером 4307 в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики. 8 января 2021 года Международный стандартный серийный номер (ISSN L: 2709-7854) был присвоен научно-исследовательскому журналу «Социология. Социальная психология. Политика» Центром регистрации международных серийных изданий со штаб-квартирой в Париже, Франция.

В журнале в основном публикуются научно-аналитические статьи, отражающие общие концептуальные вопросы социальных и гуманитарных наук, таких как социология, психология, политика, философия, история, право, отражающие новые идеи и подходы авторов, дискуссионные мнения и комментарии к новым публикациям.

Это независимое рецензируемое научное издание. В год выходит 4 номера. Копии журнала предоставляются библиотекам, международным индексным организациям, подписчикам и авторам в течение 1 месяца после публикации.

Статьи публикуются на азербайджанском, турецком, русском и английском языках.

ОСНОВНЫЕ ПРАВИЛА

I. Содержание статей

Статьи, представляемые в журнал, должны быть актуальными и оригинальными, аналитическими и соответствовать академическим требованиям в той мере, в какой они вносят вклад в социальные науки и приносят инновации в социальные науки. Во вступительной части научной статьи должна быть обоснована актуальность темы, в текстовой части подробно изложены исследуемые вопросы, проблемы по разделам, в заключительной части научный вывод автора по характеру изучаемой темы. область и статья, научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и др. должны быть разъяснены, должны быть сделаны предложения и рекомендации.

II. Структура, правила и объем статей

Статьи, представляемые в редакцию, должны полностью соответствовать требованиям ВАК к периодическим изданиям (<http://aak.gov.az>) и «Правилам для авторов» научного журнала «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи должны быть четко структурированы. В каждой статье по порядку:

- Приведены индексы UOT и коды типов PACS.
- Имя и фамилия автора, название и адрес учреждения, в котором работает автор, должность автора, ученая степень и научное звание, страна, которую он представляет, и адрес электронной почты отображаются в правом верхнем углу страницы.
- Название статьи дается посередине страницы, прописными буквами, жирным шрифтом (между названием и текстом - пропуск строки).
- Резюме и не менее 5 ключевых слов на языке статьи.
- Вступительная часть статьи определяется автором.
- Основной текст разбит на подзаголовки.
- Основные научные результаты исследования представлены в краткой и обобщенной форме в разделе «Результаты».
- В конце статей дается «Резюме» на двух языках (статьи на азербайджанском языке на русском и английском языках, статьи на турецком и русском языках на азербайджанском и английском языках; статьи на английском языке на азербайджанском и русском языках)

- Ключевые слова представлены после каждого «Резюме».
- Таблицы и рисунки должны быть названы и пронумерованы.
- Объем статьи должен быть не менее 8 страниц с учетом вышеуказанных условий. Формат А4, шрифт Times New Roman, размер шрифта — 12, межстрочный интервал — 1,5, абзац — 1 см, поля: левое — 2,5 см, правое — 1,5 см, верхнее и нижнее — по 2 см.
- Как ссылаться на источники, встречающиеся в статье:
- Только ссылочная литература в статье кодируется и приводится в алфавитном порядке в конце.
- В скобках указывается код цитируемой литературы. (Пример: по словам Дугласа Норта,
- «Институты ограничивают общество... формальными рамками и организуют общественные отношения» [76, с. 35-36].)
- В конце статьи приводится список литературы.
- Список литературы должен быть составлен по соответствующим правилам, применимым к диссертациям.
- Порядок подачи статей в редакцию:
- Статьи могут быть представлены в электронном виде На сайте журнала есть специальный раздел «Онлайн-подача статей». Авторы также могут присылать статьи на электронный адрес журнала (ssps.journal2020@gmail.com).
- Вместе со статьей авторы должны разместить необходимую информацию в разделе «Справочная информация» на сайте журнала (sosiologiya-jurnali.az) и представить ее в редакцию.

III. Оценка, рецензирование и публикация статей

Статьи, представляемые в научный журнал «Социология. Социальная психология. Политика», предварительно оцениваются редакционной коллегией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие принципам публикации, могут быть направлены автору для исправления или отказа от рецензирования.

В процессе рецензирования статей, принятых на рецензирование, особое внимание уделяется критериям научной объективности и научного качества. Записи, полученные на рассмотрение, отправляются двум рецензентам в соответствующем поле. Имена рецензентов держатся в секрете. Авторы должны учитывать критические замечания, замечания и предложения рецензентов и редакторов. Авторы оставляют за собой право объективно не соглашаться по пунктам разногласий. Статьи, не принятые к публикации, авторам не возвращаются.

IV. Случаи сложности и плагиата

Все статьи проверяются на возможное искажение фактов или плагиат. В случае обнаружения плагиата статья немедленно снимается с печати.

V. Авторское право

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат научному журналу «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи, не соответствующие этим требованиям, не будут опубликованы.

Статьи, опубликованные в любом номере, имеют раздел «ИСПРАВЛЕНИЕ», предназначенный для указания на ошибки в последующих выпусках.

Презентация публикации авторам

Автор может получить бесплатный печатный экземпляр журнала в редакции. Электронная версия соответствующего номера журнала размещается на сайте журнала и высылается в формате PDF на электронные адреса авторов.

Адрес и контактные телефоны редакции:

AZ11075, Азербайджан, Баку, А.М.Джума 19/69, стр.28, м.28
Тел.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

Электронная почта: ssps.journal2020@gmail.com

RULES FOR AUTHORS

ABOUT THE JOURNAL

"Sociology. Social psychology. Politics" scientific research journal was established in 2020 by "Resonance" Social Research Public Union. On June 18, 2020, it was included in the register of printed publications under the number 4307 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. On January 8, 2021, the International Standard Serial Number (ISSN L: 2709-7854) was assigned to the scientific research journal "Sociology. Social Psychology. Politics" by the Center for Registration of International Serial Publications, headquartered in Paris, France.

The journal mainly publishes scientific-analytical articles expressing general conceptual issues of social and humanitarian sciences such as sociology, psychology, politics, philosophy, history, law, reflecting the authors' new ideas and approaches, discussion opinions and comments on new publications. .

It is an independent, peer-reviewed, scientific publication. 4 issues are published per year. Copies of the journal are provided to libraries, international index organizations, subscribers and authors within 1 month of publication.

Articles are published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English.

GENERAL RULES

I. Content of articles

Articles to be submitted to the journal must be relevant and original, analytical and meet academic requirements to the extent that they contribute to the social sciences and bring innovation to the social sciences. In the introductory part of the scientific article the relevance of the topic should be substantiated, in the text part the researched issues, problems should be explained in detail by sections, in the concluding part the scientific conclusion of the author according to the nature of the field and article, scientific novelty, practical significance, economic efficiency, etc. should be made clear, suggestions and recommendations should be made.

II. Structure, rules and volume of articles

Articles submitted to the editorial office must fully meet the requirements of the Higher Attestation Commission to periodicals (<http://aak.gov.az>) and the "Rules for Authors" of the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles must be clearly structured. In each article in sequence:

- UOT indices and PACS type codes are provided.
- Name and surname of the author, name and address of the institution where the author works, position of the author, scientific degree and scientific title, country he represents and e-mail address are displayed in the upper right corner of the page.
- The title of the article is given in the middle of the page, in capital letters, in bold fonts (between the title and the text - line skipping).
- Summary and at least 5 keywords in the language of the article.
- The introductory part of the article is determined by the author.
- The main text is divided into subheadings.
- The main scientific results of the research are presented in a short and generalized way in the Results section.
- At the end of the articles "Summary" is given in two languages (articles in Azerbaijani in Russian and English, articles in Turkish and Russian in Azerbaijani and English; articles in English in Azerbaijani and Russian)
- Keywords are presented after each "Summary".
- Tables and figures should be named and numbered.

- The volume of the article should not be less than 8 pages, taking into account the above conditions. A4 format, Times New Roman font, font size - 12, line spacing - 1.5, paragraph - 1 cm, borders: left - 2.5 cm, right - 1.5 cm, top and bottom - 2 cm each .
- How to refer to the sources found in the article:
- Only the referenced literature in the article is coded and given in alphabetical order at the end.
- The code of the cited literature is written in parentheses. (Example: According to Douglas North,
- "Institutions limit society ... to formal frameworks and organize social relations" [76, p. 35-36].)
- A list of references is given at the end of the article.
- The bibliography should be compiled in accordance with the relevant rules applicable to dissertations.
- Procedure for submitting articles to the editorial office:

Articles can be submitted electronically. The magazine's website has a special "Online article submission" section. Authors can also send articles to the journal's e-mail address (ssps.journal2020@gmail.com).

Along with the article, the authors must place the required information in the Reference section of the journal's website (sosiologiya-jurnali.az) and submit it to the editors.

III. Evaluation, peer review and publication of articles

Articles submitted to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics" are first evaluated by the editorial board in terms of the principles of publication of the journal. Articles that do not comply with the principles of publication may be sent to the author for correction or refusal to be reviewed.

In the process of reviewing articles accepted for review, special attention is paid to the criteria of scientific objectivity and scientific quality. Entries received for review are sent to two reviewers in the relevant field. The names of the reviewers are kept confidential. Authors should take into account the criticisms, comments and suggestions of reviewers and editors. The authors reserve the right to objectively disagree on points of disagreement. Articles that are not accepted for publication will not be returned to the authors.

IV. Cases of complication and plagiarism

All articles are reviewed for possible misrepresentation or plagiarism. In case of plagiarism, the article is immediately removed from the printing process.

V. Copyright

Articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights to these articles belong to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles that do not meet these requirements will not be published.

Articles published in any issue have a "**CORRECTION**" section, which is intended to indicate errors in subsequent issues.

Presentation of the publication to the authors

The author can get a free printed copy of the magazine in the editorial office. The electronic version of the relevant issue of the magazine is placed on the website of the magazine and sent in PDF version to the e-mail addresses of the authors.

Address and contact numbers of the editorial office:

AZ11075, Azerbaijan, Baku, A.M.Juma 19/69, p.28, m.28

Tel .: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

DÜZƏLIŞLƏR